

Instytut Geografii
Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
UAM

41

ROZWÓJ REGIONALNY
I POLITYKA REGIONALNA
41/2018

Poznań 2018

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna

(dawniej Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna)

nr 41

Redaktor naczelny: Paweł Churski (UAM)

Rada Redakcyjna: Tadeusz Stryjakiewicz (UAM) – przewodniczący, Teresa Czyż (UAM), Anna Geppert (Université Paris – Sorbonne, Paryż), Tomasz Kaczmarek (UAM), Pavol Korec (Univerzita Koménskeho v Bratislavie), Andrzej Mizgajski (UAM), Peter Nijkamp (Vrije Universiteit (VU) University Amsterdam), Jerzy Parysek (UAM), Waldemar Ratajczak (UAM), Natalia Mikhailovna Sysoyeva (Rosyjska Akademia Nauk, Irkuck)

Rada Programowa: Tadeusz Stryjakiewicz (UAM), Mirosława Czerny (UW), Marek Degórski (IGiPZ PAN), Marek Dutkowski (US), Wanda Maria Gaczek (UE Poznań), Jacek Guliński (PPNT), Bogdan Kawałko (UMWL), Ewa Małuszyńska (UE Poznań), Tadeusz Markowski (UŁ), Grzegorz Potrzebowski (UMWW), Jacek Szlachta (SGH), Lucyna Wojtasiewicz (UE Poznań)

Sekretarz redakcji: Monika Herodowicz (UAM)

Adres redakcji:

Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna
ul. Bogumiła Krygowskiego 10, 61-680 Poznań
tel.: 61 829 63 25/61 35
e-mail: biulreg@amu.edu.pl

Strona internetowa czasopisma: www.rr.amu.edu.pl

Copyright © IGSEiGP UAM, Poznań 2018

ISSN 2353-1428

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań
tel. 61 8336580
e-mail: biuro@bogucki.com.pl
www.bogucki.com.pl

Druk:
Uni-druk
ul. Przemysłowa 13, 62-030 Luboń

Spis treści

Wprowadzenie	5
<i>Tomasz Herodowicz</i> Gospodarczy wymiar globalizacji	13
<i>Paweł Churski</i> Podejście zorientowane terytorialnie (<i>place based-policy</i>) – teoria i praktyka polityki regionalnej	31
<i>Adam Nowak</i> Miejsce miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego.	51
<i>Marcin Woźniak</i> Ewolucja i ewaluacja polityki rynku pracy w Polsce.	71
<i>Robert Perdał</i> Zróżnicowanie regionalne produktu krajowego brutto w postsocjalistycznych państwach członkowskich UE w latach 2000–2014	83
<i>Jan Hauke</i> Entropijne porównanie nierówności regionalnych postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000 i 2014.	101
<i>Joanna Dominiak</i> Zróżnicowanie poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce	111
<i>Michał Dolata</i> Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich. Zmienność funkcji administracyjnych i granic miast po 1990 r.	127
<i>Barbara Konecka-Szydłowska</i> Najmniejsze miasta w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum miejsko- wiejskiego.	151
<i>Dawid Ochota</i> Aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013	167
Nowości wydawnicze	
<i>Katarzyna Kopczewska, Paweł Churski, Artur Ochojski, Adam Polko</i> Measuring Regional Specialization. A New Approach	181
<i>Ryszard Domański</i> Gospodarka przestrzenna. Koncepcje teoretyczne	185

Wprowadzenie

Przedstawiamy Państwu kolejny numer czasopisma „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, redagowanego i publikowanego przez Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Stanowi on zbiór artykułów pracowników i dyplomatów Zakładu Analizy Regionalnej naszego Instytutu, przygotowanych w związku z Jubileuszem 80. urodzin prof. dr hab. Teresy Czyż, założycielki Zakładu i jego wieloletniej kierowniczką, a jednocześnie opiekuna, mentora i mistrza, której pomoc ukształtowała ścieżki rozwoju naukowego autorów. Niniejszy tom jest formą podziękowania i uhonorowania Pani Profesor przez grono Jej najbliższych współpracowników.

Pierwszy artykuł autorstwa Tomasza Herodowicza pt. „Gospodarczy wymiar globalizacji” jest próbą systematyzacji i charakterystyki zasadniczych przejawów oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym, które obejmują: handel światowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, rozwój sfery usługowej, finansyzację gospodarki oraz innowacyjność. Ważnym elementem analizy jest empiryczna identyfikacja światowego zróżnicowania i dynamiki zmian związanych ze wskazanymi przejawami analizowanego procesu. W drugim opracowaniu pt. „Podejście zorientowane terytorialnie (*place based-policy*) – teoria i praktyka polityki regionalnej” Paweł Churski przybliży podstawy teoretyczne oraz wykorzystanie praktyczne, dominującej obecnie w ujęciach teoretycznych i praktyce polityki regionalnej, koncepcji *place based-policy*, określanej najczęściej w polskiej literaturze przedmiotu mianem polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie. Jej implementacja na grunt europejskiej polityki spójności czyni ją podstawowym aktualnie modelem interwencji rozwojowej. Trzeci artykuł pt. „Miejsce miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego”, którego autorem jest Adam Nowak, ma charakter systematyzujący. Autor uszczegóławia terminy stosowane w delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych, a także porządkuje teorie rozwoju regionalnego, które stanowią podstawę do określenia ich roli, w tym ośrodka rdzeniowego i strefy peryferyjnej, w tych koncepcjach. Podstawowym celem pracy jest określenie zakładanego w koncepcjach teoretycznych znaczenia miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego. W czwartym artykule pt. „Ewolucja i ewaluacja polityki rynku pracy w Polsce” Marcin Woźniak zwraca uwagę na konsekwencje współczesnych przeobrażeń gospodarczych, które skutkują zmianami na rynku pracy i uwidaczniają się m.in. w powstawaniu nowych zawodów, upadku tradycyjnego modelu pracy czy przeniesieniu wielu aktywności

zawodowych w sferę wirtualną. Zmiany te stają się poważnym wyzwaniem dla skuteczności interwencji państwa. Autor ilustruje rozważania wybranymi wynikami swoich badań nad efektywnością polityki rynku pracy w Polsce. W kolejnym opracowaniu pt. „Zróżnicowanie regionalne produktu krajowego brutto w postsocjalistycznych państwach członkowskich UE w latach 2000–2014” Robert Perdał przedstawia wyniki analizy zróżnicowań regionalnych nowych państw członkowskich Unii Europejskiej, które do przełomu lat 80. i 90. XX w. funkcjonowały w socjalistycznym systemie polityczno-gospodarczym. Autor, bazując na analizie zmian wartości produktu krajowego brutto (PKB) w układzie jednostek statystycznych NUTS3 (238), dostrzega prawidłowości przestrzenne dotyczące zmian wzrostu gospodarczego oraz przedstawia zróżnicowanie społeczno-gospodarcze postsocjalistycznych państw członkowskich UE, a także identyfikuje środkowoeuropejskie układy rdzeń–peryferie. Swoistym uzupełnieniem tego artykułu jest kolejne opracowanie Jana Hauke pt. „Entropijne porównanie nierówności regionalnych postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000 i 2014”, w którym autor, kontynuując rozważania Teresy Czyż i własne (2015) w odniesieniu do Polski oraz bazując na wynikach Roberta Perdała, przeprowadza badanie zmian w zróżnicowaniu regionalnym 11 postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000–2014 przy wykorzystaniu entropijnych statystyk Shannona i algorytmu opracowanego przez Semple’a i Gauthiera. Joanna Dominiak w tekście pt. „Zróżnicowanie poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce” zwraca uwagę na wzrastające znaczenie nowoczesnych usług, które w dobie intensywnego postępu technologicznego, postępującej globalizacji i wzrastającej konkurencyjności, stają się niezbędne w rozwoju współczesnej gospodarki. Badanie obejmuje próbę identyfikacji nowoczesnych usług w oparciu o współczesną literaturę przedmiotu, charakterystykę poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce oraz analizę zróżnicowania poziomu rozwoju usług nowoczesnych w Polsce w układzie województw. Tom zamykają trzy artykuły odnoszące się do problematyki miast. W pierwszym z nich pt. „Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich. Zmienność funkcji administracyjnych i granic miast po 1990 r.” Michał Dolata charakteryzuje duże miasta w Niemczech Wschodnich w zakresie ich umiejscowienia w strukturach terytorialno-administracyjnych, kształtujących się na obszarze byłej NRD w okresie transformacji systemowej. Celem analizy jest określenie głównych współczesnych tendencji rozwojowych, determinujących sytuację dużych miast, w kontekście zmieniającej się organizacji terytorialnej wschodnioniemieckich krajów związkowych oraz pozostałych transformacyjnych, społeczno-gospodarczych czynników i barier rozwoju. W drugim artykule pt. „Najmniejsze miasta w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego” Barbara Konecka-Szydłowska przeprowadza charakterystykę najmniejszych miast w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego. Wyniki postępowania badawczego pozwalają określić rolę najmniejszych miast w układach regionalnych kraju oraz stopień ich zróżnicowania na skali kontinuum. Trzecie opracowanie, zamykające cały tom, pt. „Aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013” zostało przygotowane

przez dyplomanta Dawida Ochotę i stanowi bardzo dobry przykład praktykowanej w Zakładzie zasady prowadzenia działalności dydaktycznej przy angażowaniu studentów w prace naukowe (*learning through research*). Analiza autora, podstawowa ze względu na etap jego rozwoju naukowego, dotyczy identyfikacji aktywności i skuteczności władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013. Została przeprowadzona w odniesieniu do przyjętych w pracy czynników rozwoju lokalnego przy uwzględnieniu struktury zadań własnych gmin, co pozwoliło na wieloaspektowe określenie głównych kierunków udzielonego wsparcia finansowego.

Zapraszamy Państwa również do działu Nowości Wydawniczych, w którym prezentujemy najnowsze prace o tematyce bezpośrednio związanej z problematyką rozwoju regionalnego i polityki regionalnej.

Licząc na przychylny odbiór tych treści, już dzisiaj zapraszamy w imieniu społeczności naszego Instytutu na kolejne konferencje organizowane w ośrodku poznajskim (szczegóły dostępne: www.igsegp.amu.edu.pl):

- „Nowe problemy badawcze geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej w epoce przemian cywilizacyjnych XXI w.” – konferencja dedykowana pamięci Profesora Zbyszko Chojnickiego, inspiratora i twórcy programu metodologicznego polskiej geografii (11–12 czerwca 2018 r.).
- „Aktualne badania dotyczące geografii ekonomicznej i miejskiej (Current research on economic and urban geography)” – warsztaty prowadzone przez prof. Petera Nijkampa (10–14 września 2018 r.).

Mamy nadzieję, że włączą się Państwo czynnie w tworzenie kolejnych numerów naszego biuletynu. Należy podkreślić, że nasze czasopismo znajdujące się na liście B czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ostatniej ocenie parametrycznej (2015) prawie podwoiło swoje notowania, uzyskując 9 pkt. Zapraszamy i zachęcamy Państwa do nadsyłania propozycji publikacji, informacji na temat nowości wydawniczych, recenzji i głosów polemicznych dotyczących najnowszych wyników badań, a także streszczeń wyróżniających się prac magisterskich z zakresu problematyki rozwoju regionalnego i polityki regionalnej, które mogłyby stać się podstawą do przygotowania artykułów w numerze poświęconym debiutom naukowym. Pamiętajmy, że tylko od naszej wspólnej aktywności zależy ostateczny kształt naszego czasopisma, którego kolejny numer trafił właśnie do Państwa.

Przypominamy, że wszystkie zasady dotyczące składania i recenzowania tekstów oraz numery archiwalne czasopisma dostępne są pod adresem: <http://rr.amu.edu.pl>.

Redaktor Naczelny:
dr hab. Paweł Churski, prof. UAM

Profesor Teresa Czyż

Profesor Teresa Czyż urodziła się 1 lipca 1938 r. w Poznaniu. Jest z wykształcenia geografem. Cała kariera naukowa profesor Teresy Czyż związana jest z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Na tej uczelni uzyskała stopnie i tytuły naukowe: magistra geografii (1960 r.), doktora nauk geograficznych (1970 r.), doktora habilitowanego nauk geograficznych w zakresie geografii ekonomicznej (1976 r.), profesora nadzwyczajnego nauk przyrodniczych (1988 r.). W 1993 r. Minister Edukacji Narodowej mianował Teresę Czyż na stanowisko profesora zwyczajnego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Od 1962 r. profesor Teresa Czyż jest pracownikiem naukowo-dydaktycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Planowania Przestrzennego, po zmianie jego nazwy w 1996 r. – w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, pełniła funkcje: zastępcy dyrektora Instytutu (1987–1991), kierownika Zakładu Geografii Ekonomicznej (1981–1987), Zakładu Metod Analizy Przestrzennej (1987–1996), Zakładu Analizy Regionalnej (1996–2008). Dwukrotnie była członkiem Senatu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 1972 r. otrzymała stypendium naukowe IREX (International Research and Exchanges Board) i odbyła staż naukowy w prestiżowych uczelniach amerykańskich: Northwestern University, Ohio State University, Clark University. Była również na krótkoterminowym stażu naukowym w Reading University (Wielka Brytania) i na Uniwersytecie Moskiewskim im. Łomonosowa (Rosja).

Główne kierunki działalności naukowej profesor Teresy Czyż koncentrują się wokół trzech dziedzin: metod i modeli matematycznych w geografii, teorii regionu społeczno-ekonomicznego i regionalizacji geograficznej oraz analizy struktury regionalnej kraju. Kierunki tych badań w jej twórczości naukowej są silnie zintegrowane: opracowane nowe podejścia i rozwiązania metodologiczne stosuje w studiach regionalnych, opartych na rozbudowanym warsztacie empirycznym. Jej prace z dziedziny modelowania matematycznego przyczyniły się do postępu metodologicznego i stanowią wkład do rozwoju szkoły naukowej nowoczesnej geografii społeczno-ekonomicznej w Polsce. Profesor Teresa Czyż jest autorem monografii z zakresu: metody analizy czynnikowej, trendu powierzchniowego i taksonomii numerycznej, które stały się wzorcem metodologicznym w badaniach geograficznych. Rozwinęła nową koncepcję strukturalno-systemową regionu społeczno-ekonomicznego, opracowała modele regionalizacji geograficznej

z zastosowaniem metod taksonomicznych i analizy wielozmiennej, wprowadziła nowe narzędzia badania struktury systemu regionalnego w postaci potencjału matematycznego, łańcuchów Markowa, metody sympleksów Q, analizy głównych składowych wyższego rzędu. Równoległe z działalnością na polu metodologii badań przestrzennych profesor Teresa Czyż prowadzi studia z zakresu analizy struktury przestrzennej i regionalnej Polski, które obejmują:

1. identyfikację głównych wymiarów przestrzeni społeczno-ekonomicznej kraju w ujęciu synchronicznym i diachronicznym,
2. diagnozę struktury regionalnej kraju na podstawie powiązań społecznych i gospodarczych i ocenę jej relacji z podziałami administracyjnymi,
3. ewolucję struktury przestrzennej Polski i proces restrukturyzacji regionów,
4. weryfikację modelu wzrostu spolaryzowanego i koncepcji rdzeń–peryferie w rozwoju regionalnym Polski,
5. badania nad zmianami w regionalnym zróżnicowaniu Polski i procesem konwergencji,
6. analizę aspektów regionalnych zjawisk i procesów społecznych oraz gospodarczych wywołanych przez transformację systemową w Polsce i oddziaływanie światowego oraz europejskiego systemu społeczno-gospodarczego (bezrobocie, poziom życia, struktura przestrzenna nauki i szkolnictwa wyższego, kapitał ludzki, gospodarka oparta na wiedzy, konkurencyjność regionu, proces metropolizacji),
7. weryfikację empiryczną fazowego kształtowania się regionu terytorialnego.

Dorobek naukowy profesor Teresy Czyż obejmuje blisko 200 prac publikowanych. Jest autorem lub współautorem 8 monografii i ponad 130 artykułów naukowych, które zostały opublikowane w renomowanych czasopismach i wydawnictwach naukowych zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Profesor Teresa Czyż brała również udział w wielu krajowych projektach badawczych, niejednokrotnie pełniąc funkcję kierownika projektu. Uczestniczyła aktywnie w ponad 50 seminariach międzynarodowych oraz kilkudziesięciu krajowych konferencjach naukowych. Prezentując wyniki swoich badań, brała udział w 6 regionalnych konferencjach Międzynarodowej Unii Geograficznej. Ponadto wygłosiła gościnne wykłady na uniwersytetach: Pennsylvania University (USA), Uniwersytet w Monachium (Niemcy), Göteborg University (Szwecja) i Kanazawa University (Japonia).

Jako nauczyciel akademicki profesor Teresa Czyż ma duże zasługi w kształceniu młodzieży oraz kadry naukowej. W ramach działalności dydaktycznej prowadziła wiele wykładów kursowych (statystyka, metody analizy przestrzennej, teoria regionu społeczno-ekonomicznego i metody regionalizacji, wstęp do geografii społeczno-ekonomicznej) oraz seminaria magisterskie dla studentów geografii i gospodarki przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Profesor Teresa Czyż wykształciła 245 magistrów i 6 doktorów. Wykładała również na Studium Doktoranckim w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Uczestniczyła jako recenzent w 15 przewodach doktorskich i 7 przewodach habilitacyjnych. Jest autorem 7 opinii w procedurach ubiegania się o tytuł profesorski. Recenzowała wiele prac

naukowych i projektów badawczych. Jest członkiem komitetów redakcyjnych wielu czasopism naukowych.

Profesor Teresa Czyż bierze czynny udział w życiu organizacyjnym polskiej geografii i gospodarki przestrzennej. Była członkiem Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk (1987–2011). Jest członkiem Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk (od 1987 r.), pełniła funkcję wiceprzewodniczącej tego Komitetu (1999–2011), od 1999 r. wchodzi w skład Prezydium Komitetu. Jest członkiem Rady Naukowej Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk (od 1996 r.). Uczestniczyła w pracach sekcji specjalistycznej nauk geograficznych i oceanologii w Komitecie Badań Naukowych (w latach 1991–2003 w ramach 10 konkursów). Pełniła funkcję sekretarza Komitetu Naukowego do spraw Współpracy z Międzynarodową Unią Geograficzną (1991–1994). Aktualnie jest członkiem Regional Studies Association, Sekcja Polska.

Za osiągnięcia naukowe otrzymała dwie nagrody indywidualne Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki (1972, 1979) oraz dwie nagrody naukowe zespołowe Sekretarza Naukowego PAN (1980) i Ministra Edukacji Narodowej (1998). Jest odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem Komisji Edukacji Narodowej.

Od 2008 r. jest emerytowanym profesorem zwyczajnym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Po przejściu na emeryturę profesor Teresa Czyż przejawia nadal aktywność naukową i dydaktyczną, w tym niezmiennie zaangażowanie w sprawy macierzystego Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych i organizację nauki polskiej.

Wykaz najważniejszych publikacji naukowych:

1. Czyż T. 1971. Zastosowanie metody analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski. *Prace Geograficzne, IG PAN*, 92, Wrocław, ss. 114.
2. Czyż T., Chojnicki Z. 1972. Zmiany struktury regionalnej Polski w świetle przepływów towarowych w latach 1958–1966. *Studia KPZK PAN*, 40, Warszawa, ss. 160.
3. Czyż T., Chojnicki Z. 1973. Metody taksonomii numerycznej w regionalizacji geograficznej. PWN, Warszawa, ss. 104.
4. Czyż T., Chojnicki Z. 1976. Some problems in the application of factor analysis in geography. *Geographical Analysis. An International Journal of Theoretical Geography*, 6: 41–53.
5. Czyż T. 1978. Metody generalizacji układów przestrzennych. PAN, Seria Geografia, 1, Poznań, ss. 90.
6. Czyż T. 1986. Metody badania struktury regionalnej. Redakcja naukowa pracy zbiorowej. Wydawnictwo Naukowe UAM, seria Geografia, 32, Poznań, ss. 117.
7. Czyż T., Kotkowski B. 1987. Zastosowanie analizy Q do badania struktury systemu regionalnego. *Przegląd Geograficzny*, 59, 3: 219–258.

8. Czyż T., Chojnicki Z. 1987. Economic growth and the standard of living of Poland's population: a regional approach. *Geoforum*, 18, 2: 203–212.
9. Czyż T. 1988. Problemy metodologiczne analizy przestrzennej w geografii społeczno-ekonomicznej. Redakcja naukowa pracy zbiorowej. Wydawnictwo Naukowe UAM, seria Geografia, 38, Poznań, ss. 156.
10. Czyż T., Chojnicki Z. 1992. Region, regionalisation, regionalism. [W:] G. Gorzelak, A. Kukliński (red.), *Dilemmas of regional policies in Eastern and Central Europe. Regional and Local Studies*, 8: 419–444. European Institute for Regional and Local Development, Warszawa.
11. Czyż T. 1995. Regional disparities and socio-economic transformation in Poland. [W:] T. Nohara, N. Akasaka (red.), *The roles of metropolitan urban areas in the high-consumption society and other geographical issues of contemporary Japan and Poland. The Third Japanese-Polish Geographical Seminar*, Nagoya, Japan, s. 1–28.
12. Czyż T. 1995. Regional unemployment differences in Poland. [W:] L. Lundqvist, L.O. Persson (red.), *Baltic regions and Baltic links. NordREFO*, Stockholm, s. 51–64.
13. Czyż T. 1996. Podstawy regionalizacji geograficznej. Redakcja naukowa pracy zbiorowej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, ss. 140.
14. Czyż T., Chojnicki Z. 1997. Struktura przestrzenna nauki w Polsce. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, ss. 107.
15. Czyż T. 1999. Die neue territoriale Verwaltungsreform und die räumliche Struktur in Polen. *Europa Regional*, 01: 33–42.
16. Czyż T. 2002. Application of the potential model to the analysis of regional differences in Poland. *Geographia Polonica*, 75, 1: 13–24.
17. Czyż T., Chojnicki Z. 2006. Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, ss. 158.
18. Czyż T. 2007. Regional inequalities in Poland. [W:] K. Kobayashi, M. Kureka (red.), *EU Enlargement and New Europe. Hara Shobo*, Japan, s. 101–114.
19. Czyż T. 2011. Conception of an urban agglomeration and metropolitan area in Poland. *Geographia Polonica*, 84, 2: 5–17.
20. Czyż T. 2012. Transformation of Poland's spatial economic structure in the years 1998–2008. *Quaestiones Geographicae*, 31, 2: 71–82.

Opracował: *Paweł Churski*

Tomasz Herodowicz

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: herod@amu.edu.pl*

Gospodarczy wymiar globalizacji

Zarys treści: Globalizacja jest pierwszym w dziejach ludzkości procesem społeczno-gospodarczym, którego oddziaływanie wpływa, w mniejszym lub większym stopniu, na dane państwo, region, podmiot gospodarczy czy wreszcie na życie pojedynczego człowieka. Globalizacja jest procesem niezwykle złożonym, mającym wiele wymiarów, wśród których na szczególną uwagę zasługuje wymiar gospodarczy, determinujący w dużym stopniu pozostałe płaszczyzny globalizacji. W artykule określono zasadnicze przejawy oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym obejmujące: handel międzynarodowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, rozwój sfery usługowej, finansyzację gospodarki oraz innowacyjność. Ponadto dokonano empirycznej identyfikacji światowego zróżnicowania i dynamiki zmian związanych ze wskazanymi przejawami.

Słowa kluczowe: globalizacja, handel międzynarodowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, usługi, innowacyjność

Wprowadzenie

Problematyka związana z globalizacją należy do tematów wyjątkowo często podejmowanych zarówno w dyskusji publicznej, jak i badaniach naukowych. Popularność tego procesu wynika zapewne z wielu płaszczyzn jego oddziaływania i kontrowersji wywoływanych tym oddziaływaniem. Dutkowski (2008, s. 37) pisze wprost, że „globalizacja to wszechobecny ruch i niekończący się ciąg zmian, dotyczących wszystkiego”, w których to zmianach jedni doszukują się przyczyn wszelkich nieszczęść współczesnego świata, a drudzy – drogi do dobrobytu i pokoju na Ziemi. Globalizację można rozpatrywać w wielu wymiarach, wśród których za Beckiem (2015) można wymienić: technologie komunikacyjne, ekologię, organizację pracy, kulturę i społeczeństwo obywatelskie, a także gospodarke. Zdaniem Becka wymiar gospodarczy zazwyczaj znajduje się w centrum debaty publicznej i jest on również przedmiotem wielu badań naukowych (np. Kaczmarek 2009, Law i in. 2014, Mallick 2015).

Początek procesów globalizacyjnych w formie, jaką znamy obecnie, można wiązać z transformacją społeczno-gospodarczą zapoczątkowaną na przełomie lat 80. i 90. XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej oraz upadkiem muru berlińskiego

(Friedman 2001, Pietraś 2002). Zniesienie barier rozwojowych i dążenie do pogłębionej integracji gospodarczej stanowiło swoisty katalizator, przyspieszający zmiany będące przejawem oddziaływania globalizacji. Jednym z takich przejawów był rozwój gospodarki opartej na wiedzy, możliwy dzięki stworzeniu warunków do swobodniejszego przepływu kapitału, innowacji i wiedzy, stanowiący szczególny przedmiot zainteresowań badawczych profesor Teresy Czyż (Chojnicki, Czyż 2006, Czyż 2007, 2009). Nawiązując do tej problematyki, podjęto w niniejszym artykule m.in. próbę identyfikacji zróżnicowania poziomu i dynamiki rozwoju innowacyjności na świecie.

Zasadniczym celem prowadzonych badań było z jednej strony określenie na podstawie literatury przedmiotu zasadniczych przejawów globalizacji w wymiarze gospodarczym, a z drugiej – empiryczna identyfikacja światowego zróżnicowania i dynamiki zmian związanych z oddziaływaniem globalizacji w rozpatrywanym wymiarze. Analizy, gdy tylko było to możliwe ze względu na dostępność danych statystycznych, obejmowały okres od momentu uznawanego za początek współczesnej globalizacji (1990 r.) do roku 2016.

Ustalenia teoretyczne publikowane w niniejszym artykule stanowiły efekt realizacji projektu naukowego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki pt. „Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych” (2015/19/B/HS5/00012). Z kolei analizy prowadzone w części empirycznej opierały się na zasobach statystycznej bazy danych Banku Światowego według stanu z dnia 25.01.2018 r.

Oddziaływanie globalizacji na gospodarczy wymiar rozwoju społeczno-gospodarczego

Globalizację można traktować jako jeden z megatrendów (Naisbitt 1982) najsilniej kształtujących obecną sytuację społeczno-gospodarczą na świecie. Istota globalizacji polega na kompresji (kurczeniu się) świata w następstwie rozwoju środków komunikacji (Robertson 1985) przy jednoczesnym dynamicznym wzroście współzależności między państwami, dużymi regionami, metropoliami, korporacjami międzynarodowymi oraz mniejszymi, krajowymi przedsiębiorstwami (Lubbe 2010), a w konsekwencji między ludźmi zamieszkującymi odległe od siebie miejsca na Ziemi.

Zdefiniowanie globalizacji, ze względu na jej kompleksowość, należy do bardzo trudnych zadań. Przez wielu badaczy jest ono uważane za wręcz niewykonalne, co jednocześnie sprawia, że wielu innych wykazuje ambicje do zmierzenia się z nim (Al-Rodhan, Stoudmann 2006). W efekcie powstał szeroki zbiór propozycji teoretycznego ujęcia globalizacji, z którego wybrano na potrzeby niniejszej pracy, ściśle związanej z gospodarczym wymiarem globalizacji, definicję zaproponowaną przez Bhagwatię (2004). Zgodnie z nią globalizacja to międzynarodowa gospodarka, wyrażająca się w integracji gospodarek poszczególnych krajów poprzez: handel międzynarodowy, inwestycje zagraniczne, ogólnoswiatowe

operowanie finansami, przepływ pracowników i technologii oraz ujawnia się w różnych aspektach życia społecznego związanych z tą ekonomią. Przytoczona definicja zwraca uwagę na najważniejsze przejawy oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym. Ich katalog uzupełniono o rozwój sfery usługowej, stanowiącej ważny przejaw oddziaływania globalizacji na strukturę gospodarki (Wosińska 2010). Zrezygnowano natomiast z analizy przepływu ludności, wynikającego w dużym stopniu ze społecznego wymiaru oddziaływania globalizacji, którego omówienie wymagałoby odrębnego artykułu. Oczywiście definicja Bhagwatiego nie wyczerpała katalogu wszystkich przejawów globalizacji, do których zaliczyć można jeszcze m.in. globalizację konsumpcji (w tym dóbr kultury), która może być rozpatrywana zarówno w kontekście gospodarczym, jak i społecznym – jako efekt ujednolicania wzorów konsumpcji w ramach tzw. mcdonaldyzacji społeczeństwa (Rewizorski 2010, Włodarczyk 2013). Innym bardzo istotnym przejawem globalizacji, związanym z kolei z wymiarem przestrzennym, jest wzrost znaczenia metropolii, które stają się węzłami sieci światowych przepływów, decydującymi o rozwoju pozostałych obszarów (Jałowiecki 1999).

Ostatecznie zestaw najważniejszych przejawów oddziaływania globalizacji, wpisujących się ściśle w wymiar gospodarczy i stanowiących przedmiot dalszych rozważań, obejmował: handel międzynarodowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, rozwój sfery usługowej, finansyzację gospodarki światowej oraz innowacyjność.

Handel światowy stanowi według Gwiazdy (1998) zarówno efekt, jak i czynnik globalizacji. Dynamiczny rozwój handlu światowego nastąpił dzięki międzynarodowym porozumieniom liberalizującym politykę handlową¹, co skutkowało swobodnym przepływem towarów i usług ponad granicami państw. Koncentracja handlu na rynku globalnym prowadziła do dalszego umacniania potęgi krajów wysoko rozwiniętych nad pozostałymi państwami, które w stosunkowo niewielkim stopniu skorzystały z procesu liberalizacji handlu światowego. W przypadku krajów rozwijających się otwarcie na handel światowy było niewystarczające, by czerpać istotne korzyści z procesów globalizacyjnych. Konsekwencją takiego stanu rzeczy była przewaga dywergencji poziomu rozwoju gospodarczego nad jego konwergencją w skali globalnej (Lall 2002).

Wraz z umiędzynarodowieniem handlu coraz istotniejszym przejawem oddziaływania globalizacji stawały się przepływy **bezpośrednich inwestycji zagranicznych** (BIZ). Były one warunkowane z jednej strony dążeniem przez korporacje transnarodowe do poszukiwania miejsc w przestrzeni ekonomicznej gwarantujących stosunkowo najwyższą opłacalność prowadzonej działalności gospodarczej, a z drugiej strony zabiegami rządów narodowych obejmującymi szereg zachęt przyciągających BIZ (m.in. subsydia, ulgi podatkowe, tanie kredyty). Zaangażowanie rządów w tym zakresie wynikało z faktu, że BIZ zapewniały utrzymanie

¹ Wśród nich należy wymienić m.in. Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT – *General Agreement on Tariffs and Trade*) podpisany w 1947 r., Światową Organizację Handlu (WTO – *World Trade Organisation*) powołaną w 1994 r. jako kontynuację układu GATT oraz Transatlantyczne Partnerstwo w dziedzinie Handlu i Inwestycji (TTIP – *Transatlantic Trade and Investment Partnership*) negocjowane od 2013 r.

i tworzenie nowych miejsc pracy, mających dalej mieć przełożenie na poprawę sytuacji gospodarczej danego kraju. Należy jednak pamiętać również o tym, że koszt utworzenia wspomnianych miejsc pracy w wyniku stosowania zachęt inwestycyjnych w efekcie ponoszony był w pewnej części także przez podatników kraju „goszczącego” BIZ (Gwiazda 1998). Na niejednoznaczność efektów oddziaływania BIZ na rozwój gospodarczy zwracają też uwagę Czech i Koj (2000). Do pozytywnych efektów BIZ zaliczają – poza zmniejszeniem bezrobocia – zmianę regionalnej struktury przemysłu, stymulowanie wzrostu innowacyjności oraz poprawę jakości siły roboczej. Natomiast wśród negatywnych efektów wymieniane są: osłabienie przedsiębiorstw lokalnych, wzrost cen czynników produkcji czy możliwość ingerencji zewnętrznych źródeł decyzyjnych na realizację polityki rozwoju zaplanowanej przez władze lokalne.

Globalizacja przejawia się także zmianami w strukturze gospodarki, polegającymi przede wszystkim na dynamicznym **rozwój sfery usługowej** (Wosińska 2010). Udziały sektorów produkcji pierwotnej i wytwórstwa towarów z surowców pierwotnych w strukturze gospodarki „kurczą się” zarówno pod względem zatrudnienia, jak i PKB. Obecnie w dobie globalizacji decydującą rolę odgrywają m.in. handel, transport, usługi osobiste, bankowość, finanse, usługi dla biznesu, media, ubezpieczenia i administracja (Murray, Overton 2015). Cechą charakterystyczną wymienionych rodzajów działalności usługowej jest intensywne wykorzystywanie innowacji technologicznych i organizacyjnych przy jednoczesnym stymulowaniu ich rozwoju.

Na szczególne wyróżnienie wśród usług rozwijających się pod wpływem procesów globalizacyjnych założyły usługi finansowe. Ich dynamiczny rozwój doprowadził do dominacji sektora finansowego we współczesnej gospodarce światowej (Sen 2007). Zjawisko to określa się mianem **finansyzacji** (Gostomski 2014), której istota polega na wzroście wpływu rynków finansowych i elit finansowych na politykę gospodarczą rządów i funkcjonowanie przedsiębiorstw w krajach wysoko rozwiniętych. Sektor finansowy w dobie globalizacji ma znaczną przewagę nad sektorem produkcyjnym (Murray, Overton 2015), wynikającą z faktu, że kapitał finansowy przemieszcza się bez przeszkód po całym świecie oraz ma zdolność bardzo szybkiego transformowania przedsiębiorstw, gospodarek, a nawet całych regionów. Negatywne skutki finansyzacji, wśród których można wymienić: spadek produkcji, zmniejszenie obrotów handlowych, ograniczenie inwestycji oraz wzrost bezrobocia (Mitręga-Niestrój 2012), i oderwanie sektora finansowego od realnej gospodarki szczególnie boleśnie obnażył kryzys finansowy i gospodarczy z 2008 r. (Gostomski 2014).

Gospodarczy wymiar globalizacji obejmuje swym zakresem również rozwój **innowacyjności**. Pod wpływem globalizacji nasiliła się tendencja do wytwarzania wiedzy technologiczno-innowacyjnej w laboratoriach i instytutach wielkich przedsiębiorstw międzynarodowych, co z jednej strony osłabiło pozycję publicznych instytucji akademickich w zakresie wiedzy technologicznej, a z drugiej – zwiększyło rynkowe znaczenie tej wiedzy (Chojnicki, Czyż 2007). Rola nauki i techniki w epoce globalizacji oznacza przede wszystkim tworzenie nowych technologii zapewniających wydajniejsze metody pracy i otwierających nowe perspektywy

działalności człowieka. Innowacje mają kluczowe znaczenie w tworzeniu nowych możliwości zwiększenia konkurencyjności i rozwoju zarówno podmiotów gospodarczych (Kuder 2004), jak i regionów oraz całych państw.

Światowe zróżnicowanie przejawów oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym

Globalizacja należy do procesów silnie determinujących zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego na świecie, czego podstawowym efektem jest „postępująca wzrost rozpiętości dochodowych między krajami zamożnymi i biednymi” (Maśloch 2005, s. 22), szczególnie widoczny w układzie tzw. państw bogatej Północy i biednego Południa (Thompson, Reuveny 2009). Analizy w niniejszej części artykułu miały na celu identyfikację aktualnego, światowego zróżnicowania przejawów oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym, do których zaliczono: handel międzynarodowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, rozwój sfery usługowej, finansyzację gospodarki światowej oraz innowacyjność.

Rozważania prowadzone były w ujęciu statycznym i dynamicznym. Ujęcie statyczne obejmowało określenie zróżnicowania poziomu zjawisk związanych z przejawami globalizacji w dwóch momentach czasowych – rok 1990 oraz 2016, w układzie 169 państw. Z kolei ujęcie dynamiczne dotyczyło identyfikacji dynamiki analizowanych zjawisk w okresie 1990–2016 (1990=100%) w układzie siedmiu regionów świata, wydzielonych przez Bank Światowy. W ich skład wchodziły: Azja Wschodnia i Kraje Pacyficzne, Azja Południowa, Europa i Azja Centralna, Ameryka Północna, Ameryka Łacińska i Karaiby, Bliski Wschód i Afryka Północna oraz Afryka Subsaharyjska. W analizie wykorzystano zestaw dziesięciu wskaźników opartych na zasobach statystycznych Banku Światowego (tab. 1).

Wykorzystana baza danych, mimo że stanowi jeden z najlepszych i najbardziej obszernych zasobów informacji statystycznej przydatnych do analiz w skali globalnej, cechowała się jednak pewnymi ułomnościami. Największe problemy związane z brakiem danych wystąpiły w przypadku finansyzacji gospodarki. Dane dotyczące np. wartości zaciągniętych zobowiązań finansowych charakteryzowały się istotnymi brakami przestrzennymi, w tym odnoszącymi się do wielu państw będących ważnymi podmiotami na arenie międzynarodowej (np. Kanada, Stany Zjednoczone, Francja, Niemcy). Z tego względu wykorzystano wskaźniki o charakterze bardziej inferencyjnym – pośrednio informującym nas o badanym zjawisku (Czyż 2016), dotyczące liczby bankomatów czy udziału osób posiadających konto bankowe. W przypadku finansyzacji dostępne dane uniemożliwiły również analizę dynamiczną z powodu braku dłuższych i pełnych serii czasowych. Trudności pojawiły się też w zakresie innowacyjności. Dane z tego zakresu charakteryzowały się dużymi brakami dla państw afrykańskich. Dlatego Afryka Subsaharyjska niestety nie mogła zostać uwzględniona w analizie liczby zgłoszeń patentowych.

Identyfikacja globalnego zróżnicowania poziomu **handlu międzynarodowego** opierała się na wartości eksportu towarów i usług w relacji do PKB danego

Tabela 1. Wskaźniki służące identyfikacji przejawów globalizacji w wymiarze gospodarczym

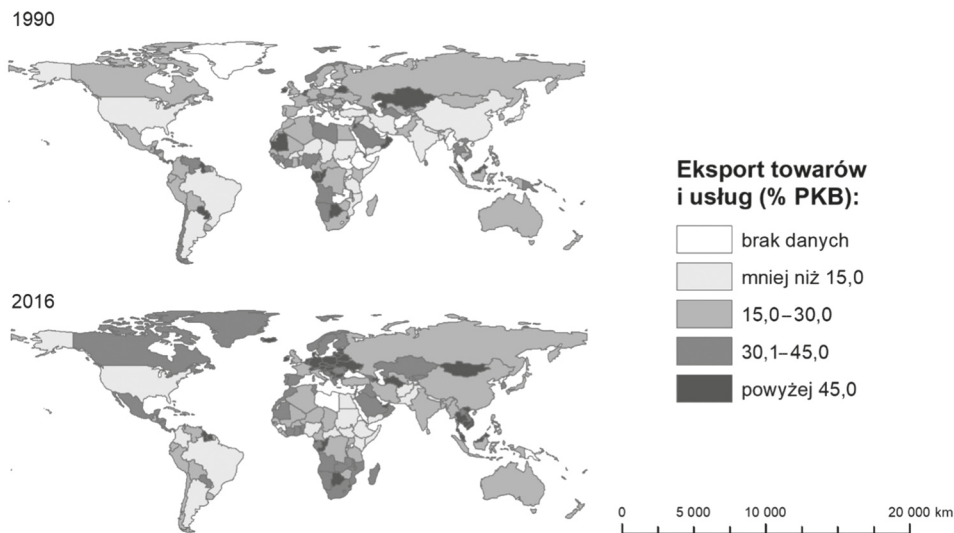
Przejaw globalizacji gospodarczej	Wskaźnik	Ujęcie
Handel międzynarodowy	Wartość eksportu towarów i usług (% PKB)	statyczne
	Wartość eksportu towarów i usług w cenach bieżących (USD)	dynamiczne
Bezpośrednie inwestycje zagraniczne	Napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych netto (% PKB)	statyczne
	Napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych netto w cenach bieżących (USD)	dynamiczne
Rozwój sfery usługowej	Wartość dodana w usługach (% PKB)	statyczne
	Wartość dodana w usługach w cenach bieżących (USD)	dynamiczne
Finansyzacja gospodarki	Liczba bankomatów przypadająca na 100 000 mieszkańców (szt.)	statyczne
	Udział osób powyżej 15 roku życia posiadających konto bankowe (%)	statyczne
Innowacyjność	Wartość eksportu wysokich technologii (% wytworzonego eksportu)	statyczne
	Liczba zgłoszeń patentowych (szt.)	dynamiczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

państwa obrazującej relatywny poziom międzynarodowych powiązań handlowych. W przypadku wielu krajów przyjmował on w 1990 r. znacznie niższe wartości niż w 2016 r., co stanowiło potwierdzenie rosnącej siły procesów globalizacyjnych (ryc. 1).

Początkowo jedynie pojedyncze kraje klasyfikowały się w przedziale powyżej 45% eksportu w relacji do PKB. Co ważne, z reguły były to państwa słabiej rozwinięte, takie jak: Kazachstan, Mauretania, Gabon, Kongo, Botswana czy Paragwaj. W ich przypadku był to najpewniej efekt z jednej strony uwarunkowań historycznych (była republika ZSRR oraz kraje postkolonialne) i związanego z nimi silnego uzależnienia od rynków zagranicznych, a z drugiej strony niskiego ogólnego produktu krajowego brutto. Porównując zróżnicowanie poziomu eksportu w roku 1990 z rokiem 2016, można było zidentyfikować pewne obszary wyraźnego rozwoju handlu międzynarodowego. Należały do nich przede wszystkim Europa Centralna i Wschodnia oraz kraje wschodnioazjatyckie, takie jak: Indonezja, Kambodża czy Wietnam. Zauważalnie poziom eksportu w relacji do PKB podniósł się również w Afryce Południowej oraz Ameryce Północnej – z wyjątkiem USA. Z kolei najmniejszy wzrost poziomu handlu międzynarodowego dotyczył krajów Ameryki Południowej oraz Afryki Środkowej i Wschodniej (ryc. 1).

Analiza dynamiki wartości eksportu potwierdziła istotny rozwój handlu międzynarodowego w niemal każdym z rozpatrywanych regionów świata. Do końca lat 90. tempo tego rozwoju było porównywalne w skali globalnej. Natomiast od początku XXI w. obserwowano znacznie bardziej dynamiczny wzrost wartości eksportu, z gwałtownym jego spadkiem w 2009 r. będącym następstwem światowego kryzysu finansowego. Od tego momentu nastąpiła faza wzrostowa trwająca zasadniczo do 2014 r., od kiedy zaczęto obserwować pewne tendencje spadkowe.

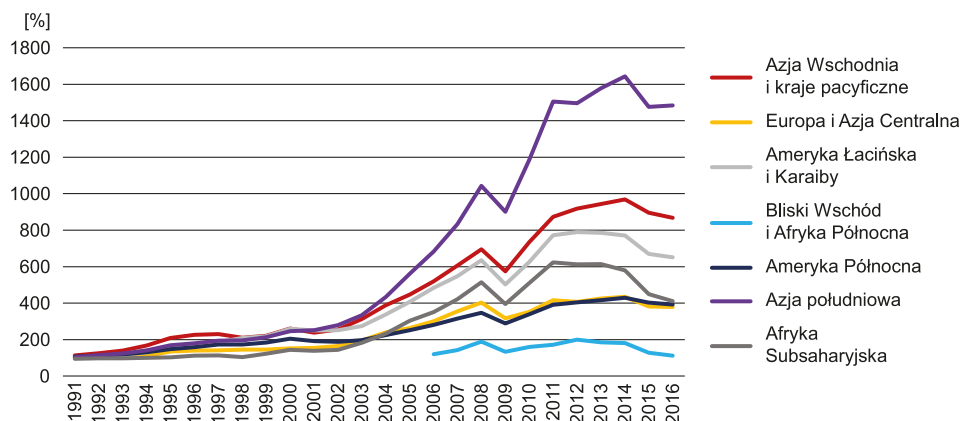

Ryc. 1. Zróżnicowanie eksportu towarów i usług na świecie w latach 1990 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

Jedynie na obszarze Europy i Azji Centralnej oraz Ameryki Północnej, gdzie dynamika wzrostu wartości eksportu była relatywnie niewielka, a jej wahania nie były tak wyraźne jak w pozostałych częściach świata, nie odnotowano istotnych spadków w ostatnich latach (ryc. 2).

Największą dynamiką handlu światowego charakteryzowała się Azja Południowa, gdzie w 2016 r. wartość eksportu wzrosła niemal piętnastokrotnie

Ryc. 2. Dynamika wartości eksportu towarów i usług na świecie w cenach bieżących (USD) w okresie 1991–2016 (1990=100%)*

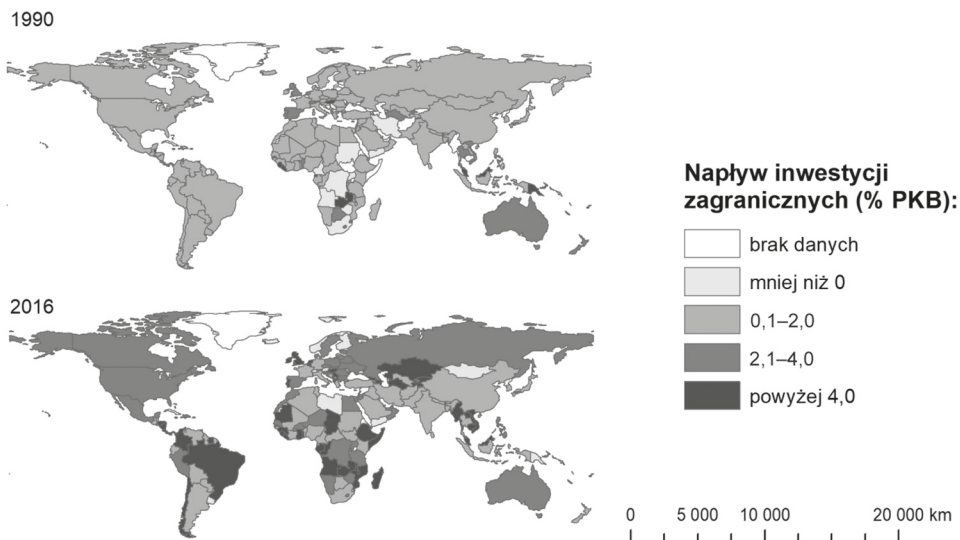
*w przypadku Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej ze względu na brak wcześniejszych danych rokiem bazowym był 2005

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

w stosunku do roku 1990. Relatywnie szybko handel międzynarodowy rozwijał się również na obszarze Azji Wschodniej i krajów pacyficznych oraz w Ameryce Południowej i na Karaibach. Afryka Subsaharyjska z kolei osiągnęła w 2016 r. tempo zbliżone do wysoko rozwiniętych państw tzw. bogatej Północy (ryc. 2). Nie oznacza to bynajmniej korzystnej sytuacji państw Czarnej Łądy, które nie dość że notowały jeden z niższych poziomów dynamiki rozwoju handlu międzynarodowego, to jeszcze wartość ich eksportu w 2016 r. była aż 26-krotnie mniejsza niż np. w Europie i Azji Centralnej. Sytuacja ta potwierdziła utrzymujące się wykluczenie państw afrykańskich w globalnym obrocie towarami i usługami.

Obok handlu światowego jednym z najważniejszych przejawów oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym są **bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ)**. Biorąc pod uwagę ich wartość w relacji do PKB w roku 1990 oraz 2016, można zauważyć, że nastąpił ich wzrost w skali niemal całego świata. W 1990 r. w większości państw wartość netto napływu BIZ w odniesieniu do PKB nie przekroczyła poziomu 2%, natomiast 26 lat później poziom ten nie był już niczym wyróżniającym. Na obszarze większej części świata został on przekroczony, a w przypadku wielu państw, zwłaszcza na półkuli południowej, kształtował się na poziomie nawet powyżej 4% PKB (ryc. 3).

Relatywnie wysoki napływ inwestycji zagranicznych w krajach Ameryki Południowej oraz Afryki świadczył o tym, że globalni inwestorzy dostrzegli ich potencjał jako miejsc o korzystnych warunkach do prowadzenia działalności gospodarczej, obejmujących m.in. niskie koszty pracy. Zakładając, że bezpośrednie inwestycje zagraniczne stanowią impuls stymulujący proces rozwoju gospodarczego, można spodziewać się, że w nadchodzącym okresie powinno nastąpić ograniczanie różnic rozwojowych w skali globalnej. Oczywiście nastąpi to tylko

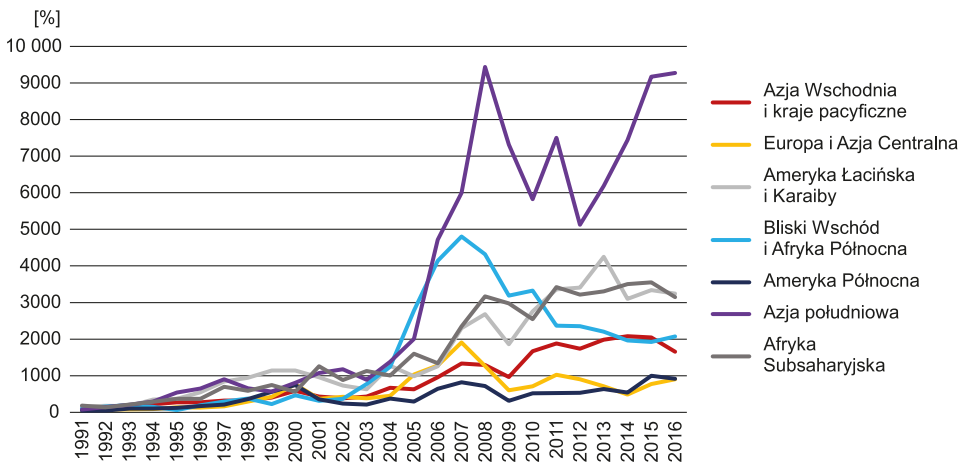
Ryc. 3. Zróżnicowanie napływu inwestycji zagranicznych na świecie w latach 1990 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

w przypadku, gdy pozytywne efekty BIZ będą dominować nad ich negatywnymi następstwami.

Dynamika napływu BIZ kształtowała się w sposób zbliżony do dynamiki rozwoju handlu światowego i charakteryzowała się relatywnie niskim zróżnicowaniem w skali świata do połowy pierwszej dekady XXI w. Od tego momentu pojawiły się wyraźne różnice pomiędzy siedmioma analizowanymi regionami (ryc. 4). Zróżnicowane były również konsekwencje kryzysu finansowanego w zakresie wartości BIZ. Największy spadek dynamiki po 2008 r. obserwowano w Azji Południowej, przy czym zasadniczy powrót do wzrostu nastąpił tam po pięciu latach. Z kolei w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, mimo początkowo dynamicznego wzrostu, od 2008 r. notowano ciągły spadek wartości napływu BIZ, czego konsekwencji – poza kryzysem finansowym – należałoby dopatrywać się również w destabilizacji politycznej tej części świata, która z pewnością ogranicza procesy globalizacyjne i negatywnie wpływa na decyzje inwestorów zagranicznych.

W pozostałych regionach uwzględnionych w analizie sytuacja w zakresie napływu BIZ cechowała się mniejszą dynamiką, ale też mniejsze były tam wahania związane z kryzysem światowym (ryc. 4). Co więcej, w przypadku Ameryki Łacińskiej oraz Afryki Subsaharyjskiej można było mówić w zasadzie o pewnym stałym wzroście inwestycji zagranicznych, co z pewnością przełożyło się w jakimś stopniu na zidentyfikowane wcześniej relatywnie wysokie wartości napływu inwestycji zagranicznych w relacji do PKB. Najstabilniejszą sytuację przy jednocześnie najmniejszej dynamice wzrostu napływu BIZ obserwowano w Europie i Azji Centralnej oraz Ameryce Północnej, co z pewnością wynikało z faktu, że wskazane obszary charakteryzowały się stosunkowo wysokimi kosztami prowadzenia działalności gospodarczej oraz obejmowały kraje zaliczane raczej do „wytwórców” BIZ niż do ich „odbiorców”.

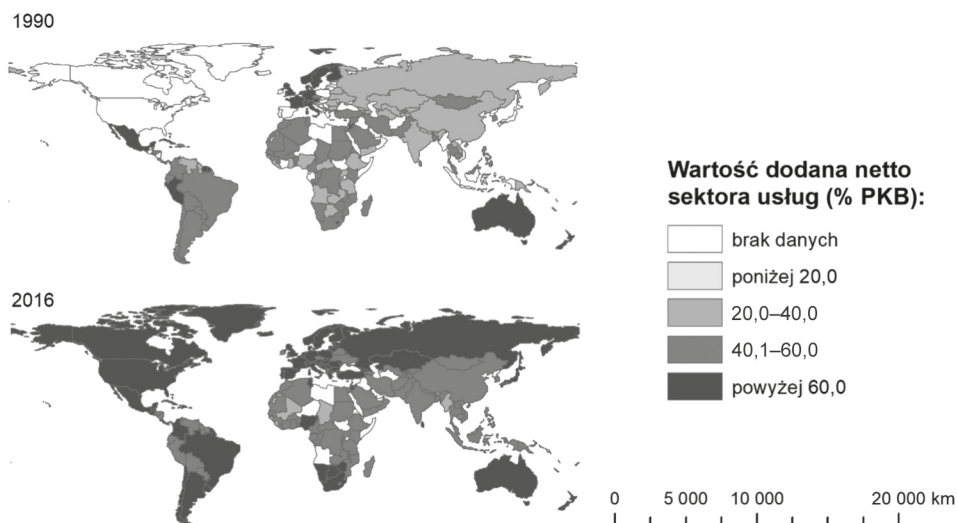
Ryc. 4. Dynamika wartości netto napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych na świecie w cenach bieżących (USD) w okresie 1991–2016 (1990=100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

Do zasadniczych przejawów globalizacji w wymiarze gospodarczym zaliczono również jej wpływ na restrukturyzację gospodarki, widoczny w dynamicznym **rozwoju sfery usługowej**. Zmiany zachodzące na świecie w tym zakresie bardzo dobrze oddaje wartość dodana netto wytworzona w sektorze usług w relacji do PKB. W roku 1990 poza wybranymi krajami europejskimi oraz np. Australią, Nową Zelandią czy Meksykiem poziom wartości dodanej usług nie przekraczał zasadniczo 60%. Z kolei w 2016 r. była to norma charakterystyczna dla znacznej części świata (ryc. 5).

Globalizacja przejawiająca się w rozwoju sfery usługowej oddziaływała szczególnie silnie przede wszystkim w północnej części globu, ale również na obszarze Ameryki Południowej, na południowym krańcu Afryki oraz w Australii. Stosunkowo wiele krajów afrykańskich oraz państw południowo-wschodniej Azji również cechowało się w 2016 r. relatywnie wysoką wartością dodaną wytworzoną w usługach, co mogło świadczyć o tym, że gospodarki tych krajów wchodziły w postindustrialny etap rozwoju gospodarczego, charakterystyczny dla krajów wysoko rozwiniętych. O znaczącym rozwoju sfery usługowej świadczył też fakt, że w 2016 r. jedynie pojedyncze, ubogie kraje (np. Mali, Czad, Birma) nie przekroczyły wartości dodanej wytworzonej w usługach na poziomie 40% PKB (ryc. 5).

Rozwój sektora usługowego charakteryzował się do roku 1999 podobną dynamiką, jak miało to miejsce w przypadku wcześniej analizowanych przejawów globalizacji, niewykazującą większego zróżnicowania w skali globalnej. Natomiast w odróżnieniu od handlu światowego i napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych, wartość dodana wytworzona w usługach wykazywała odporność na zjawiska kryzysowe. Potwierdził to nie tyle brak wyraźnych spadków po 2008 r., ile wręcz stały wzrost analizowanego zjawiska w większości regionów świata (ryc. 6).

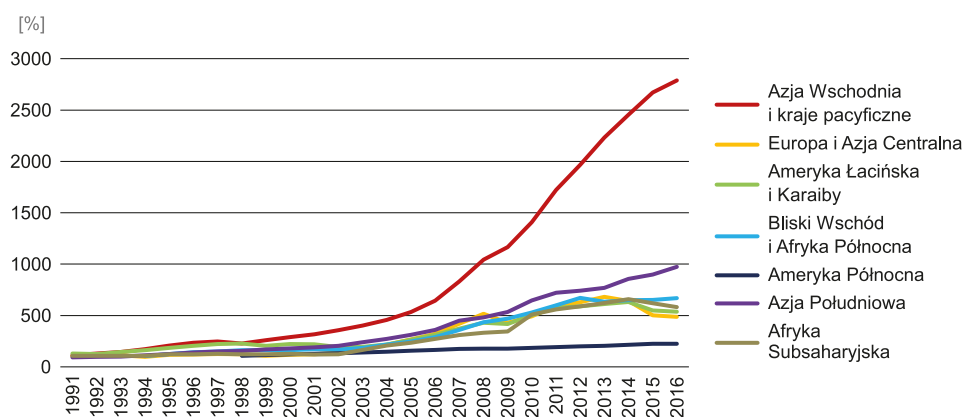

Ryc. 5. Zróżnicowanie rozwoju sektora usług na świecie w latach 1990 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

Oddziaływanie globalizacji przejawiające się w rozwoju sfery usług charakteryzowało się największą intensywnością w Azji Wschodniej i krajach pacyficznych, gdzie obserwowano relatywnie najbardziej dynamiczne zmiany. W 2016 r. wartość dodana sektora usługowego urosła tam do poziomu blisko 28-krotnie przewyższającego wartość obserwowaną w roku 1990. Pozostałe regiony świata cechowały się zdecydowanie niższą dynamiką w tym zakresie. W Azji Południowej wartość dodana usług powiększyła się w badanym okresie 10-krotnie, natomiast w czterech kolejnych fragmentach świata (Azja Południowa, Bliski Wschód i Afryka Północna, Afryka Subsaharyjska, Ameryka Łacińska i Karaiby, Europa i Azja Centralna) osiągnięto kilkakrotny przyrost wartości dodanej w usługach. Jedynie w Ameryce Północnej nie obserwowano wyraźnego rozwoju sfery usług, co świadczyło o tym, że region ten osiągnął pewną stabilizację w zakresie serwicyzacji gospodarki.

Z rozwojem sfery usług ściśle związany był kolejny przejaw globalizacji – tzw. **finansyzacja** oznaczająca dominację sektora finansowego we współczesnej gospodarce światowej. Ze względu na brak danych od roku 1990 analiza dotycząca zróżnicowania przestrzennego w ramach finansyzacji obejmowała lata 2004 (moment, który, jak wykazały analizy prowadzone do tej pory, wpisywał się w początkowy okres dynamicznych zmian związanych z globalizacją) oraz 2016. Rozwój usług finansowych i poziom ich dostępności w skali światowej można było wyrazić za pomocą wskaźnika liczby bankomatów przypadających na 100 tys. mieszkańców. Mimo faktu, że okres analizy był krótszy niż w przypadku wcześniej analizowanych zjawisk, udało się zaobserwować istotne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym świata. W 2004 r. w dziedzinie poziomu finansyzacji wyróżniały się jedynie wysoko rozwinięte kraje Ameryki Północnej, Unii Europejskiej, a także Australia, Japonia oraz Brazylia, gdzie występował stosunkowo bardzo wysoki poziom rozwoju usług finansowych. Natomiast już w 2016 r. dystans dzielący te kraje od pozostałych części świata został w znacznym stopniu zniwelowany na obszarze

Ryc. 6. Dynamika wartości dodanej netto wytworzonej w usługach na świecie w cenach bieżących (USD) w okresie 1991–2016 (1990=100%)

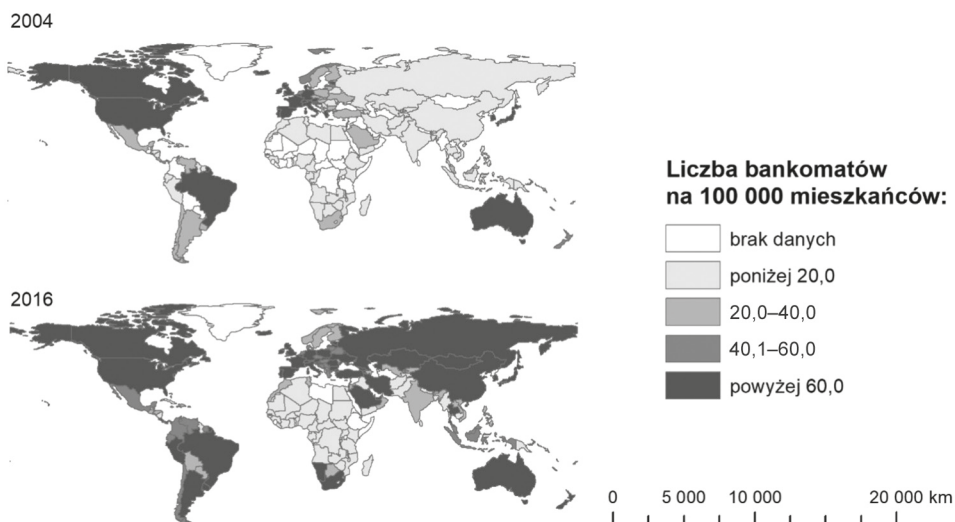
Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

niemal całej Azji i Ameryki Południowej oraz Europy Wschodniej i wybranych południowych krajów afrykańskich (ryc. 7).

Niemniej Afryka zasadniczo stanowiła „pustynię” w rozpatrywanym zakresie. Sfera usług finansowych praktycznie nie rozwijała się na Czarnym Lądzie, o czym świadczyła chociażby właśnie dostępność bankomatów, kształtująca się tam na poziomie kilku urzędzeń na 100 tys. mieszkańców. Przedstawiona sytuacja świadczyła o tym, że kraje afrykańskie rozpoczęły dopiero proces restrukturyzacji swoich gospodarek pod wpływem globalizacji. Mimo że zaczęły się tam rozwijać usługi (ryc. 5), to z pewnością były to raczej usługi podstawowe, a nie wiedzochłonne – decydujące obecnie o konkurencyjności danego obszaru. Ograniczony proces finansyzacji obserwowany w Afryce był również w dużym stopniu rezultatem braku zainteresowania sektora bankowego rozwijaniem swojej działalności na tym kontynencie, wynikającego z powszechnego ubóstwa i wciąż dużego zaangażowania ludności w produkcję rolną na własne potrzeby. Ogranicza to możliwości transakcji finansowych i przekłada się na najniższy na świecie poziom instytucji bankowych (Amidu, Kuipo 2015).

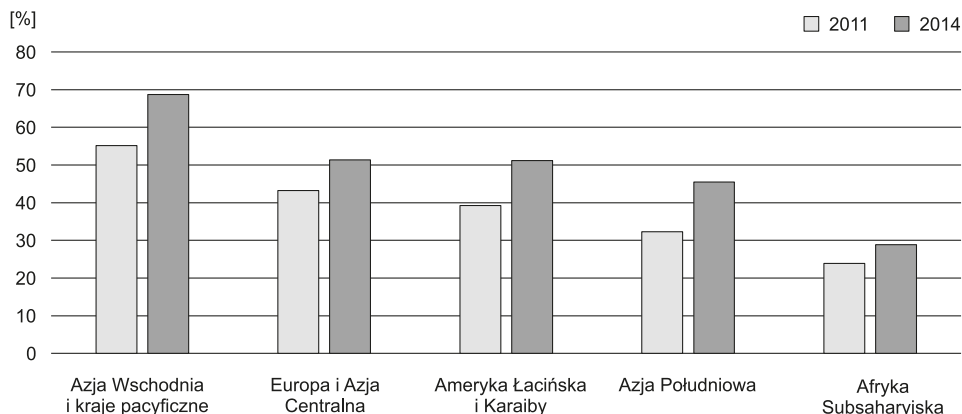
Poziom finansyzacji gospodarki światowej był odzwierciedlony również udziałem ludności zaangażowanej w realizację transakcji finansowych w ramach systemu bankowego. Dostępne dane z tego zakresu obejmowały jedynie dwa lata (2011 i 2014) oraz nie uwzględniały Ameryki Północnej, Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Mimo to pozwoliły zaobserwować pewien rozwój finansyzacji we wszystkich pozostałych regionach świata (ryc. 8).

Największy przyrost udziału osób posiadających konto w instytucji finansowej, przekraczający 13 punktów procentowych, obserwowano w Azji Wschodniej i krajach pacyficznych oraz Azji Południowej. Region Azji Wschodniej i krajów

Ryc. 7. Zróżnicowanie poziomu rozwoju sfery finansowej na świecie w latach 2004 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

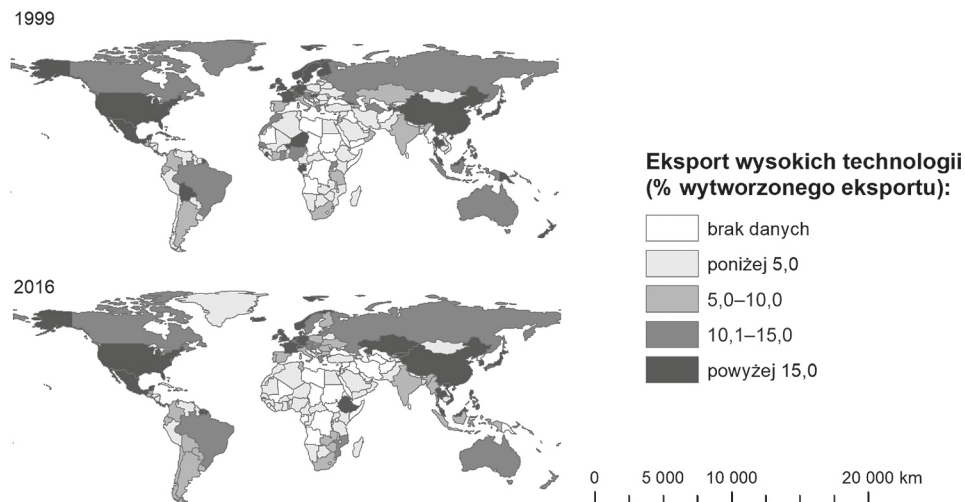
Ryc. 8. Udział osób powyżej 15 roku życia posiadających konto w instytucji finansowej w latach 2011 i 2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

pacyficznych charakteryzował się jednocześnie w 2014 r. najwyższym – 70-procentowym – udziałem osób zaangażowanych w system finansowy. Dziwił nieco niski poziom analizowanego zjawiska w przypadku Europy i Azji Centralnej, co z pewnością stanowiło statystyczny efekt agregacji danych przez Bank Światowy. Warto zaznaczyć, że w krajach strefy euro udział osób posiadających konto bankowe wynosił 95%. Z kolei najniższy na świecie poziom rozwoju usług finansowych został ponownie stwierdzony w krajach afrykańskich, gdzie obserwowano 25-procentowy udział osób zaangażowanych w system bankowy oraz najmniejszy jego przyrost (+5 p.p.) (ryc. 8).

Ostatnim z przejawów oddziaływania globalizacji w wymiarze gospodarczym, uwzględnionym w niniejszym artykule, była **innowacyjność**. Jej wyrazem był udział eksportu wysokich technologii w całości eksportu danego państwa analizowany w latach 1999 i 2016. Sytuacja na arenie międzynarodowej w tym zakresie charakteryzowała się brakiem większych zmian w roku 2016 w porównaniu do roku 1999 (ryc. 9).

Do najważniejszych wytwórców wysokich technologii na rynku światowym należały państwa leżące na półkuli północnej, np.: USA, Francja, Niemcy, Norwegia, a także Chiny. Ale wśród państw, których gospodarka w 2016 r. charakteryzowała się istotnym poziomem innowacyjności, znalazły się również, co ciekawe, m.in. Kazachstan czy Etiopia. W przypadku Kazachstanu można było traktować to jako efekt głębokich zmian gospodarczych zainicjowanych przez władze państwowe przyjęciem i realizacją polityki ukierunkowanej na rozwój innowacyjności (Kurmanov, Aibosynova 2015). Natomiast gospodarka etiopska należała do jednych z najlepiej rokujących gospodarek afrykańskich (Gorący kontynent 2018), w przypadku której rozwój innowacyjności mógł być efektem dynamicznie rozwijającej się współpracy Afryki z Chinami. Nawet przy niezbyt wielu inwestycjach mógł nastąpić tu wyraźny wzrost udziału eksportu wysokich technologii w relatywnie niewielkim ogólnym eksporcie towarów i usług. Sytuację Etiopii należało jednak

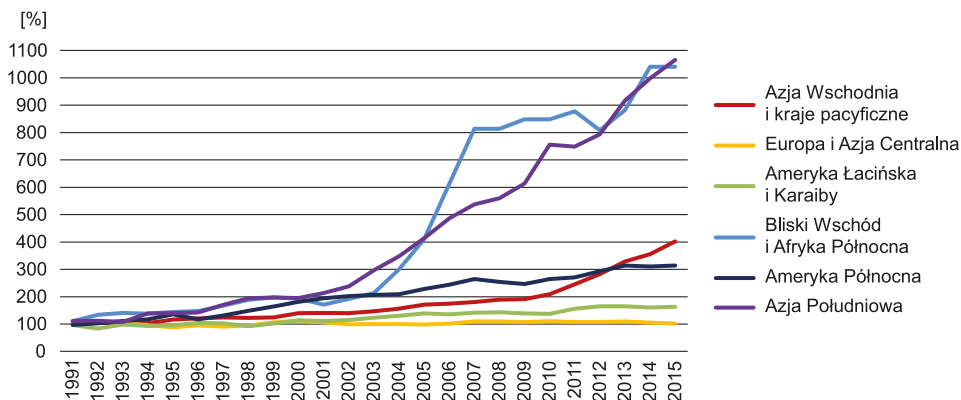

Ryc. 9. Zróżnicowanie poziomu eksportu wysokich technologii na świecie w latach 1999 i 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

traktować jako wyjątek potwierdzający regułę, gdyż pozostała część kontynentu afrykańskiego tworzyła przeważnie obszar, gdzie eksport wysokich technologii stanowił bardzo niewielki ułamek ogólnego eksportu (ryc. 9).

Poziom innowacyjności danego terytorium odzwierciedlała również liczba patentów zgłaszanych przez ich mieszkańców w danym roku. Dynamika tego rodzaju zgłoszeń nie wykazywała większego zróżnicowania w układzie regionów świata do początku XXI w. Wtedy to nastąpił stosunkowo gwałtowny wzrost liczby zgłoszeń patentowych w Azji Południowej, a także na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej (ryc. 10). Relatywnie słabszy przyrost liczby patentów obserwowano

Ryc. 10. Dynamika liczby zgłoszeń patentowych w okresie 1991–2016 (1990=100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (2018).

w Azji Wschodniej i krajach pacyficznych oraz w Ameryce Północnej. Natomiast w Europie i Azji Centralnej odnotowano praktycznie zerową dynamikę.

W przypadku regionu Afryki Subsaharyjskiej Bank Światowy nie dysponował żadnymi danymi z dziedziny zgłoszeń patentowych, co samo w sobie było symptomatyczne i mogło potwierdzać istotny problem związany z wyjątkowo niskim poziomem innowacyjności tego kontynentu, od której uzależnione były konkurencyjność i warunki życia. Sytuacja ta niewątpliwie wzmacniała procesy dywergencji na poziomie globalnym, pogłębiając różnice między poziomem rozwoju państw afrykańskich a resztą świata.

Co ciekawe, w zakresie patentów nie obserwowano istotnego, negatywnego wpływu światowego kryzysu gospodarczego na dynamikę ich zgłaszania. Pewne, niewielkie spowolnienie wystąpiło jedynie w regionach charakteryzujących się największą dynamiką analizowanych zmian. Sytuacja ta pozwoliła stwierdzić, że innowacje, obok rozwoju sfery usługowej, stanowią jeden z przejawów procesu globalizacji mogących sprzyjać budowaniu odporności danego obszaru na negatywne następstwa zjawisk kryzysowych.

Podsumowanie

Globalizacja, jako jeden z megatrendów kształtujących globalną sytuację społeczno-gospodarczą, wyraża się w integracji gospodarek poszczególnych państw i regionów świata. Złożoność kierunków oddziaływania globalizacji wymaga określenia jej wymiarów, wśród których kluczowe znaczenie ma wymiar gospodarczy. W jego ramach można wyodrębnić pewne zasadnicze przejawy procesów globalnych, do których zaliczono m.in.: handel międzynarodowy, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, rozwój sfery usługowej, finansyzację gospodarki oraz innowacyjność.

Identyfikacja światowego zróżnicowania w zakresie wskazanych przejawów globalizacji potwierdziła istnienie poważnych nierówności pomiędzy poszczególnymi częściami globu. Analizy generalnie potwierdziły istnienie podziału świata na część północną, w zdecydowanie większym stopniu włączoną w procesy globalne, oraz część południową, szczególnie Afrykę. Globalizacja przejawiała się tam w dużo mniejszej skali, świadczącej czasami wręcz o pewnym wykluczeniu tego kontynentu z czerpania korzyści rozwojowych związanych z procesami światowymi.

Analizy pozwoliły wskazać, w ramach których przejawów zróżnicowanie świata jest bardziej lub mniej wyraźne. W przypadku handlu światowego nie obserwowano wyraźnych kontrastów między poszczególnymi częściami świata. Z jednej strony wybrane kraje afrykańskie charakteryzowały się wysokim poziomem eksportu w odniesieniu do PKB, co prawdopodobnie wynikało z nadal silnych związków z byłymi mocarstwami kolonialnymi, a także z coraz intensywniejszej ekspansji Chin, które stały się nienasyconym odbiorcą afrykańskich surowców. Z drugiej zaś strony kraje, takie jak USA czy Brazylia, zaliczane do lepiej rozwiniętych, cechowały się dość niskim poziomem eksportu w relacji do PKB, o czym

mógł decydować duży rynek wewnętrzny, na którym znajdowały zbyt towary i usługi wytwarzane w tych państwach.

Wyraźny podział świata przedstawiał się natomiast w zakresie napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Na Północy wartość BIZ była stosunkowo mało zróżnicowana i stanowiła z reguły od 2 do 4% PKB, natomiast na Południu wystąpiły większe kontrasty, szczególnie w Afryce, gdzie kraje o wartości BIZ powyżej 4% PKB sąsiadowały z państwami, gdzie nie przekroczono progu 2%. Ogólnie relatywnie większe napływy BIZ na Południu świadczyły o rosnącym potencjale inwestycyjnym tej części świata, zwłaszcza z punktu widzenia korporacji transnarodowych. Silne zróżnicowanie kontynentu afrykańskiego w tym względzie z jednej strony mogło być kształtowane przez napływ chińskich inwestycji, co potwierdzała relatywnie wysoka wartość BIZ w takich krajach, jak np.: Zambia, Angola, Ghana, czy Republika Kongo, należących do największych odbiorców inwestycji Państwa Środka (Dollar 2016). Z drugiej strony zróżnicowanie Afryki pod względem wartości BIZ było kształtowane również przez konflikty zbrojne, czego najlepszym przykładem była Libia, gdzie od 2014 r. toczy się wojna domowa, a napływ BIZ spadł tam do zera.

Widoczny był dynamiczny rozwój sfery usług w skali całego świata. Obecnie gospodarki państw narodowych nie różnicują się między sobą tak wyraźnie pod względem udziału sektora usługowego, jak miało to miejsce na początku lat 90. XX w. Nawet w większości krajów afrykańskich notowano wzrost poziomu serwicyzacji, z tym że rozwijały się tam przede wszystkim usługi podstawowe. Relatywna wartość dodana wytworzona w usługach kształtowała się w Afryce na poziomie zbliżonym do krajów Azji Południowo-Wschodniej.

Odmienne sytuacja kształtowała się w przypadku finansyzacji. Obecnie szeroki i stosunkowo równomierny dostęp do usług finansowych jest zapewniony – poza Afryką – niemal na całym świecie. W krajach afrykańskich finansyzacja określana na podstawie zasobów statystyki publicznej w zasadzie nie występuje, czego przyczyn można doszukiwać się m.in. w wysokim poziomie ubóstwa (Klapper, Singer 2014) czy wciąż dużym znaczeniu ekstensywnej produkcji rolnej służącej zaspokojeniu własnych potrzeb, która jednocześnie nie wymaga jakichkolwiek transakcji finansowych. W krajach afrykańskich funkcjonują tzw. nieformalne usługi finansowe, nieujmowane w statystyce publicznej, przybierające formę lichwiarstwa lub tzw. klubów oszczędnościowych (Aliber 2015).

Światowe zróżnicowanie w zakresie innowacyjności, mającej kluczowe znaczenie w kształtowaniu konkurencyjności i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, wyraźnie potwierdziło podział świata w układzie Północ–Południe. Niekwestionowanymi liderami w eksporcie wysokich technologii były kraje Ameryki Północnej, Europy oraz Azji Południowo-Wschodniej. Natomiast znacznie mniejszą innowacyjnością charakteryzowały się państwa Ameryki Południowej oraz Afryki, co wynikało m.in. z ogólnego opóźnienia rozwojowego tych obszarów świata, którym daleko jeszcze do wejścia w postindustrialną fazę rozwoju.

Analiza dynamiki zmian związanych z przejawami globalizacji w wymiarze gospodarczym pozwoliła stwierdzić, że w początkowym okresie oddziaływania współczesnych procesów globalizacyjnych (lata 90. XX w.) zmiany te zachodziły

stosunkowo równomiernie na całym świecie. Istotne różnice w dynamice pojawiły się wraz z początkiem XXI w., kiedy procesy globalizacyjne nasiliły się przede wszystkim w Azji Południowo-Wschodniej oraz na innych obszarach rozwijających się. Natomiast w grupach państw wysoko rozwiniętych tempo zmian było stosunkowo niewielkie ze względu na fakt, że osiągnęły one już bardzo wysoki stopień powiązań międzynarodowych. Warto zaznaczyć, że po 2008 r. w przypadku większości analizowanych przejawów globalizacji odnotowano istotne spowolnienie będące konsekwencją ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego. Jedynymi przejawami, dla których nie stwierdzono istotniejszych negatywnych skutków wywołanych kryzysem, były rozwój sfery usługowej oraz innowacyjność, co mogłoby wskazywać na istotne znaczenie tych aspektów w budowaniu odporności na ekonomiczne zjawiska kryzysowe.

Literatura

- Aliber M. 2015. The importance of informal finance in promoting decent work among informal operators: A comparative study of Uganda and India. International Labour Office, Social Finance Programme – Geneva: ILO (Social Finance Working Paper, 66).
- Al-Rodhan N.R.F., Stoudmann G. 2006. Definitions of globalization: a comprehensive overview and a proposed definition, Geneva Centre for Security Policy (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.472.4772&rep=rep1&type=pdf>; dostęp: 13.02.2018).
- Amidu M., Kuipo R. 2015. Earnings management, funding and diversification strategies of banks in Africa. *Accounting Research Journal*, 28(2): 172–194.
- Beck U. 2015. *What is Globalization?* John Wiley, Oxford.
- Chojnicki Z., Czyż T. 2006. *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Czech K., Czoj K. 2000. Zagraniczne inwestycje bezpośrednie w procesie rozwoju regionalnego w odniesieniu do realizacji wspólnej polityki regionalnej Unii Europejskiej. *Studia Ekonomiczne*, 14: 81–98.
- Czyż T. 2007. Rola gospodarki opartej na wiedzy w rozwoju regionalnym Polski. *Biuletyn KPZK PAN*, 233: 298–300.
- Czyż T. 2009. Konkurencyjność regionu wielkopolskiego w aspekcie gospodarki opartej na wiedzy. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 9: 77–95.
- Czyż T. 2016. Metoda wskaźnikowa w geografii społeczno-ekonomicznej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 9–20.
- Dollar D. 2016. *China's engagement with Africa – From natural resources to human resources*. The John L. Thornton China Center at Brookings, Washington.
- Dutkowski M. 2008. Globalizacja, czy jest groźna? [W:] T. Michalski (red.), *Zagrożenia we współczesnym świecie jako temat edukacji geograficznej*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA, Pelplin, s. 37–50.
- Friedman T.L. 2001. *Lexus i drzewo oliwne*. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Gorący kontynent 2018. Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Warszawa (<https://www.trade.gov.pl/pl/analizy-rynkowe/afryka/pozostale/12034,Gor%C4%85cy-kontynent.html>; dostęp: 10.04.2018).
- Gostomski E. 2014. Finansyzacja w gospodarce światowej. *International Business and Global Economy*, 33: 299–311.
- Gwiazda A. 1998. *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*. Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Jałowicki B. 1999. *Metropolie*. Wyd. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Kaczmarek T.T. 2009. *Globalna gospodarka i globalny kryzys*. Wyd. Difin, Warszawa.
- Klapper L., Singer D. 2014. The role of informal financial services in Africa. *Journal of African Economies*, 24(1): 12–31.

- Kośmicki E. 2009. Zrównoważony rozwój w warunkach globalizacji gospodarki. Podstawowe problemy teoretyczne i polityczne. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok–Poznań.
- Kuder D. 2004. Transfer technologii a proces globalizacji we współczesnym życiu gospodarczym. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 6: 97–107.
- Kurmanov N., Aibosynova D. 2015. The modern state of enterprise innovation activity in Kazakhstan, CBU International Conference on Innovation, Technology Transfer and Education Proceedings, 3: 129–140.
- Lall S. 2002. Globalization and development: perspectives for emerging nations. Prepared for the BNDES 50th Anniversary Seminar, Rio de Janeiro, Brazil, September 12 2002 (http://www.bndes.gov.br/SiteBNDES/export/sites/default/bndes_pt/Galerias/Arquivos/conhecimento/seminario/novosrumos_Sanjaya.pdf; dostę: 14.02.2018).
- Law S.H., Tan H.B., Azman Saini W.N.W. 2014. Globalisation. Institutional Reforms and Financial Development in East Asian Economies. *The World Economy*: 1–20.
- Lubbe A. 2010. Globalizacja i regionalizacja we współczesnej gospodarce światowej. [W:] A. Bąkiewicz, U. Żuławska (red.), *Rozwój w dobie globalizacji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 36–63.
- Mallick J. 2015. Globalisation, Structural Change and Labour Productivity Growth in BRICS Economy. FIW Working Paper, 141.
- Maśloch P. 2005. Globalizacja i jej wpływ na rozwój współczesnej cywilizacji. *Przedsiębiorczość-Edukacja*, 1: 17–26.
- Mitrega-Niestrój K. 2012. Skutki światowego kryzysu finansowego w sferze realnej – ujęcie międzynarodowe. *Studia Ekonomiczne*, 122: 159–171.
- Murray W.E., Overton J. 2015. *Geographies of globalization*. Routledge Taylor, Francis Group, London–New York.
- Naisbitt J. 1982. *Megatrends. Ten new directions transforming our lives*. Warner Books/Warner Communications Company, New York.
- Pietras M. 2002. Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej. [W:] M. Pietras (red.), *Oblicza procesów globalizacji*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 35–66.
- Rewizorski M. 2010. Główne założenia procesu globalizacji we współczesnym świecie. *Studia Gdańskie*, 27: 265–284.
- Robertson R. 1985. The relativization of societies: Modern religion and globalization. [W:] T. Robins, W.C. Shepherd, J. McBride (red.), *Cults, Culture, and the Law*. Scholars Press, Chico California, s. 31–42.
- Sen S. 2013. Globalization and development. [W:] C. Perrotta, C. Sunna (red.), *Globalization and Economic Crisis*. Università del Salento – Coordinamento SIBA, Lecce, s. 41–48.
- Thompson W.R., Reuveny R. 2009. *Limits to Globalization: North-South divergence*. Routledge Taylor, Francis Group, London–New York.
- Włodarczyk K. 2013. Obszary globalizacji konsumpcji w Polsce – wybrane zagadnienia. *Polityka Europejska, Finanse i Marketing*, 9(58): 623–637.
- Wosińska W. 2010. *Oblicza globalizacji*. Smak Słowa, Sopot.

Economic dimension of globalization

Abstract: Globalization is the first socio-economic process in the history of mankind, which affects, to a greater or lesser extent, a given state, region, economic entity or finally, the life of a single human being. Globalization is an extremely complex process with many dimensions. The economic dimension strongly determines the remaining aspects of globalization and deserves a particular attention. The article identifies the main manifestations of the impact of globalization in the economic dimension including: international trade, foreign direct investment, development of the service sector, financing of the economy and innovation. In addition, empirical identification of the global differentiation and dynamics of changes associated with the indicated manifestations was made.

Key words: globalization, international trade, foreign direct investment, services, innovations

Paweł Churski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: chur@amu.edu.pl

Podjęcie zorientowane terytorialnie (*place-based policy*) – teoria i praktyka polityki regionalnej

Zarys treści: Zasięg współczesnych poszukiwań optymalnych sposobów programowania i realizacji polityki regionalnej oraz kształtowania w ramach jej interwencji czynników rozwoju wyznaczają dwie skrajne co do założeń koncepcje: *place-neutral approach* oraz *place-based approach*. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie podstaw teoretycznych oraz wykorzystania praktycznego drugiej ze wskazanych koncepcji określanej w polskiej literaturze przedmiotu najczęściej mianem polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie, która w ostatnim okresie została upowszechniona i zyskała na znaczeniu w praktyce europejskiej polityki spójności. Postępowanie badawcze składa się z dwóch zasadniczych etapów. W pierwszym kroku dokonano systematyzacji podstaw teoretycznych koncepcji polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. W drugim kroku przedstawiono dotychczasowe doświadczenia w zakresie wykorzystania tego podejścia w praktyce europejskiej polityki spójności, zwracając szczególną uwagę na występujące ograniczenia i przeszkody. Podsumowując przeprowadzoną analizę, sformułowano wnioski i rekomendacje wskazujące na działania mogące zapewnić zwiększenie skuteczności implementacji podejścia zorientowanego terytorialnie w praktyce działań polityki regionalnej. Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki – OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: „Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych”. Jego ustalenia znajdują zastosowanie w opracowaniu modelu *ex-ante* czynników rozwoju regionalnego stanowiącego podstawę do ich operacyjnego wskaźnikowania oraz weryfikacji empirycznej przyjętych założeń w badaniach zróżnicowań rozwojowych na różnych poziomach przestrzennych w Unii Europejskiej (UE) i w Polsce (Churski i in. 2017a, b).

Słowa kluczowe: rozwój społeczno-gospodarczy, rozwój regionalny, rozwój lokalny, polityka regionalna, *place-based policy*

Wprowadzenie

Zasięg współczesnych poszukiwań optymalnych sposobów programowania i realizacji polityki regionalnej oraz kształtowania w ramach jej interwencji czynników

rozwoju wyznaczają dwie skrajne co do założeń koncepcje: *place-neutral approach* oraz *place-based approach*. Stanowią one odpowiedź na nowe wyzwania polityki regionalnej wynikające z nieustannie zmieniających się uwarunkowań globalnych. Pierwszy nurt poszukiwań wykorzystuje *place-neutral approach*, bazując na dorobku nowej geografii ekonomicznej, która, jak stwierdza nawet jej autor Paul Krugman (2010), przestaje być dominującym sposobem wyjaśniania obecnych procesów rozwojowych (Combes i in. 2008, Brülhart 2009)¹. Drugi nurt poszukiwań *place-based approach* wykorzystuje bogaty dorobek teorii regionu ekonomicznego, teorii rozwoju endogenicznego oraz orientacji instytucjonalnej, a zwłaszcza nowej ekonomii instytucjonalnej. Znalazł on zastosowanie dla sformułowania założeń reform polityki regionalnej Bark (2009) promowanej m.in. poprzez rekomendacje zawarte w raportach OECD (How regions... 2009, Regions Matter... 2009). W tym nurcie dyskusji przeważa pogląd, że skuteczna polityka regionalna wymaga reorientacji w kierunku zintegrowanego podejścia ukierunkowanego terytorialnie. W konsekwencji formułuje się nowy paradygmat polityki regionalnej opierający się na kompleksowej i dedykowanej interwencji dostosowanej do indywidualnej specyfiki kapitałów terytorialnych poszczególnych obszarów, które determinują różne reakcje na dynamicznie zachodzące procesy przemian społeczno-gospodarczych. Bazuje on na dwóch podstawowych założeniach. Po pierwsze zakłada się, że każde miejsce ma swoją specyfikę ekonomiczną, społeczną, kulturową i instytucjonalną, która kształtując się spontanicznie i/lub poprzez celową interwencję w czynniki rozwoju, tworzy jego kapitał terytorialny². Po drugie skuteczne wykorzystanie tego kapitału wymaga wiedzy i umiejętności w zakresie stosowania polityk rozwojowych. Tylko ten, kto wie, jakie, gdzie i kiedy czynniki rozwoju wymagają tworzenia lub wzmacniania może osiągać wzrost efektywności interwencji rozwojowej (Barca i in. 2012). Prowadzi to do wniosku, że, jak pisze José Villaverde (2006, s. 131), „... space plays a significant role in the process of economic growth and convergence...”, a rozpoznanie specyfik terytorialnych warunkuje skuteczne kształtowanie czynników rozwoju, które nie powinny być unifikowane, a powinny uwzględniać heterogeniczność zasobów endogenicznych (Rodríguez-Pose 2013). Jej zaprogramowanie i realizacja wymaga z jednej strony pełnej identyfikacji dokonujących się zmian czynników rozwoju, a z drugiej strony dostosowania ich wzmacniania i/lub tworzenia do specyfik terytorialnych. Niestety implementacja operacyjna tych założeń napotyka na bardzo poważne przeszkody,

¹ W konsekwencji akcentowany w Raporcie Banku Światowego (Reshaping economic... 2009) paradygmat polityki regionalnej podkreślający znaczenie aglomeracji stanowiącej konsekwencje polaryzacji rozwoju, integracji ekonomiczno-przestrzennej obszarów wzrostu i stagnacji gospodarczej mającej na celu tworzenie warunków dla procesów rozlewania się prosperity, aprzestrzennych polityk publicznych zakładających udzielanie interwencji bez uwzględniania specyfik poszczególnych terytoriów oraz orientacji działań na mieszkańców mogących optymalnie wykorzystać efekty aglomeracji, mobilności i specjalizacji dla poprawy swoich warunków życia przestaje być jedyną i dominującą propozycją w toczącej się dyskusji na temat przemian europejskiej polityki spójności (Gill 2010).

² Więcej na temat znaczenia terytorium i kapitału terytorialnego w różnicowaniu przestrzennym współczesnych procesów rozwojowych patrz m.in.: Pietrzyk (1995), Jewtuchowicz, Pietrzyk (2003), Jewtuchowicz (2005), Camagni (2008), Böhme i in. (2008), Barca (2009), Nowakowska (2013), Capello (2014a), Zaucha i in. (2015), Przygodzki (2016), Jewtuchowicz (2016).

podając w wątpliwość, pomimo podejmowanych prób, możliwość ich wykorzystania w praktyce interwencji polityki regionalnej (Böhme i in. 2008, 2011).

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie podstaw teoretycznych oraz wykorzystania praktycznego drugiej ze wskazanych koncepcji określanej w polskiej literaturze przedmiotu najczęściej mianem polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie, która w ostatnim okresie została upowszechniona i zyskała na znaczeniu w praktyce europejskiej polityki spójności. Postępowanie badawcze składa się z dwóch zasadniczych etapów. W pierwszym kroku dokonano systematyzacji podstaw teoretycznych koncepcji polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. W drugim kroku przedstawiono dotychczasowe doświadczenia w zakresie wykorzystania tego podejścia w praktyce europejskiej polityki spójności, zwracając szczególną uwagę na występujące ograniczenia i przeszkody. Podsumowując przeprowadzoną analizę, sformułowano wnioski i rekomendacje wskazujące na działania mogące zapewnić zwiększenie skuteczności implementacji podejścia zorientowanego terytorialnie w praktyce działań polityki regionalnej. Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki – OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: „Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych”. Jego ustalenia znajdują zastosowanie w opracowaniu modelu *ex-ante* czynników rozwoju regionalnego stanowiącego podstawę do ich operacyjnego wskaźnikowania oraz weryfikacji empirycznej przyjętych założeń w badaniach różnicowań rozwojowych na różnych poziomach przestrzennych w Unii Europejskiej (UE) i w Polsce (Churski i in. 2017).

Geneza i podstawy teoretyczne *place-based policy*

Współczesny dyskurs nad obecnym i przyszłym paradygmatem polityki regionalnej zdominowany jest przez dwa ważne uwarunkowania determinujące jego podstawy teoretyczne. Pierwsze uwarunkowanie wynika z poszerzenia pojęcia rozwoju w ujęciu celowościowym z dotychczasowego dążenia do spójności ekonomicznej i spójności społecznej o jego wymiar przestrzenny związany ze spójnością terytorialną. Geneza tego poszerzenia wiąże się z konsekwencjami przemian społeczno-gospodarczych zapoczątkowanych w pierwszej połowie lat 70. XX w., negatywnie weryfikujących dotychczasowe makroekonomiczne modele rozwoju³. Stanowiło to podstawę zasadniczej reorientacji w wyjaśnianiu prawidłowości

³ Niedoskonałość modeli makroekonomicznych w wyjaśnianiu procesów rozwojowych w pełni uwidoczniła się w warunkach rosnących niekontrolowanych fluktuacji ekonomicznych wzmacnianych w warunkach recesji kryzysu naftowego pierwszej połowy lat 70. XX w. Stanowiło to podstawę dla zwrócenia uwagi na zdobycze ówczesnej analizy mikroekonomicznej (Friedman 1968, Lucas 1976), co doprowadziło w rezultacie zarówno do zmiany podejść w modelach makroekonomicznych (endogenizacja czynników), jak i stricte wzrostu znaczenia czynników i samego procesu rozwoju regionalnego i lokalnego w wyjaśnianiu zmian społeczno-ekonomicznych. Należy podkreślić, że zachodzące w tym okresie zmiany stały się przyczyną i podstawą wykrystalizowania się postmodernizacyjnych warunków funkcjonowania współczesnych gospodarek kapitalistycznych, które konsumują konsekwencje zmian transformacyjnych oraz rosnące oddziaływanie integracji

zmian rozwojowych opierającej się na przyjęciu założenia o przewadze procesów *bottom-up* nad procesami *top-down* (Jewtuchowicz 2016). Jego potrzebę potwierdzały również założenia koncepcji rozwoju sustensywnego zwracające uwagę na konieczność równoległego prowadzenia rozwoju w aspekcie ekonomicznym, społecznym i środowiskowo-przestrzennym (Bosselmann 2008, Ikerd 2011, Zaucha 2012, Herodowicz 2014). Wskazane uwarunkowania przy jednoczesnej utrzymującej się niskiej efektywności interwencji polityki regionalnej doprowadziły do instytucjonalnej konkretyzacji spójności terytorialnej w Traktacie Lizbońskim (2007). Fakt poszerzenia celów europejskiej polityki spójności o wymiar spójności terytorialnej przesądził o operacyjnej redefinicji terytorium i konieczności większego uwzględniania czynników terytorialnych w wyjaśnianiu i kształtowaniu procesów rozwojowych (*territory matters*). Nie zakończyło to jednak trwającej już od ponad dekady dyskusji na temat zdefiniowania jej zakresu, sposobu pomiaru oraz możliwości interpretacji wpływu na rozwój (*Territory matters...* 2006). W rezultacie doszło jednak do ostatecznego odejścia od wąskiego ilościowego ujmowania rozwoju w podejściu tradycyjnej ekonomii na rzecz jakościowej i szerokiej interpretacji oraz identyfikacji wieloaspektowych zmian rozwojowych odpowiadającej nowej ekonomii (Todaro 1999, Castells 2008, Gorzelak 2009). Drugie uwarunkowanie wiąże się z recesją gospodarczą, jaka dotknęła większość krajów świata w wyniku kryzysu finansowego zapoczątkowanego upadkiem we wrześniu 2008 r. w USA banku Lehman Brothers⁴, paniką na nowojorskiej giełdzie i w rezultacie załamaniem się rynku inwestycyjnego nie tylko w tym kraju. Rozprzestrzenianie się konsekwencji tego kryzysu w warunkach globalizacji doprowadziło do weryfikacji konkurencyjności i efektywności gospodarek światowych w różnych jej skalach przestrzennych. W przypadku państw i regionów UE skutkowało to w większości przypadków bardzo głęboką recesją i trwałym spowolnieniem rozwoju. Nowe warunki zwróciły uwagę na problem podatności gospodarki na kryzys i wskazały na wyzwania polityki regionalnej związane z kształtowaniem czynników rozwoju przy maksymalizowaniu ich odporności na konsekwencje globalizacji zjawisk kryzysowych (*Economic Crisis...* 2009, *The impact of the financial...* 2009, *The EU's response...* 2009, *Communication on a European...* 2009). Doprowadziło to do redefinicji czynników rozwoju i interpretacji ich oddziaływania w wymiarze gospodarczym, społecznym oraz terytorialnym, zwłaszcza na obszarach wymagających wzmocnienia odporności na zjawiska kryzysowe (co dotyczy większość regionów państw członkowskich UE) (Masik, Sagan 2013, Drobniak 2014, ECR2: *Economic Crisis...* 2014).

Teoretyczne podstawy terytorialnie zorientowanych podejść do realizacji działań interwencyjnych w ramach polityki rozwoju mają długą genezę. Ich źródeł należy upatrywać w dorobku teoretycznym geografii ekonomicznej i ekonomii związanym z nurtem identyfikującym prawidłowości rozwoju nierównomiernego, a w szczególności koncepcji dotyczących znaczenia decyzji lokalizacyjnych oraz

gospodarczej i globalizacji, doprowadziły do ukształtowania się nowych elastycznych modeli organizacji działalności gospodarczej oraz nowych modeli akumulacji i regulacji (Churski 2017a).

⁴ Wówczas czwarty co do wielkości bank inwestycyjny w USA po Golden Sachs, Morgan Stanley i Merrill Lynch.

specyfik wynikających ze zróżnicowań przestrzennych czynników dla przebiegu i stanu rozwoju poszczególnych terytoriów. Były one od lat rozwijane na gruncie geografii ekonomicznej, ekonomii i w końcu *regional science*, ewoluując wewnętrznie i znajdując raz większe, a raz mniejsze zastosowanie w wyjaśnianiu zmieniających się uwarunkowań procesów społeczno-gospodarczych w różnych skalach przestrzennych (m.in. Marshall 1890, Hettner 1927, Whittlesey 1954, Perroux 1955, Hartshorne 1956, 1959, Isard 1960, Boudeville 1964, 1972, Friedmann, Alonso 1964, Paelinck 1965, Friedmann 1967, Porter 1990, 2000, Fujita, i in. 1999, Fujita, Krugman 2004, Stiglitz 2004, Lambooy 2005, Stryjakiewicz 2005, Asheim i in. 2011, Capello 2014a, b). Szczególne miejsce w tym dorobku przypisać należy nurtowi badań nad „terytorialną składową” rozwoju, której genezy należy szukać na gruncie geografii ekonomicznej w koncepcji regionu oraz czynników kształtujących jego stan i rozwój (Heberston 1905, Hettner 1927, Whittlesey 1954, Hartshorne 1956, 1959). Kluczowe znaczenie mają również koncepcje biegunów wzrostu oraz rdzeni i peryferii stanowiące fundament nurtu teorii rozwoju nierównomiernego wskazującego na prawidłowości jego polaryzacji i dyfuzji (Hägerstrand 1951, 1952, 1967, Perroux 1955, Isard 1960, Friedmann, Alonso 1964, Boudeville 1964, 1972, Paelinck 1965, Friedmann 1967). Na tym tle praca Aydalota (1976) pt. „Dynamika przestrzenna i nierównomierny rozwój” otworzyła to nowe wówczas pole badawcze nauk ekonomicznych. Doprowadziło to do określenia i uszczegółowienia znaczenia w procesach rozwojowych takich pojęć, jak zakorzenienie (*embeddedness*), środowisko innowacyjne (*innovative milieu*) czy też kapitał terytorialny (*territorial capital*) (Aydalot 1986, Ratti i in. 1997, Crevoisier 2004, Cook i in. 2005, Camagni 2008). Wykorzystanie tego dorobku w operacjonalizacji działań interwencyjnych należy systematyzować w układzie dwóch grup: działań bezpośrednich (*direct*) oraz działań pośrednich (*indirect*) (Neumark, Simpson 2014). Działania bezpośrednie dotyczą interwencji ukierunkowanej bezpośrednio na terytoria znajdujące się w danej chwili w stanie uzasadniającym udzielenie zewnętrznego wsparcia – wysokie bezrobocie, niski poziom i warunki życia, depopulacja itd. Typowym przykładem tego typu działań są specjalne strefy ekonomiczne tworzone na obszarach problemowych. Działania pośrednie polegają natomiast na poprawie dostępności terytoriów pozostających w stanie regresu społeczno-gospodarczego i ich mieszkańców do obszarów charakteryzujących się lepszą sytuacją, a tym samym bardziej zróżnicowanym i bardziej zrównoważonym rynkiem pracy. Przykładem takich działań są programy poprawiające mobilność i dopasowanie strony podażowej oraz popytowej rynku pracy oraz dostęp do lepszej jakościowo edukacji, np. The Gautreaux and Moving to Opportunity Project realizowany w USA w okresie 1978–1998 (Jens i in. 2008).

Upowszechnienie koncepcji podejścia zorientowanego terytorialnie i jego podstaw teoretycznych oraz budowanie na tych podstawach nowego paradygmatu polityki regionalnej w UE wynikało z konieczności poszukiwania nowych wzorców, niezbędnych w obliczu niedoskonałości dotychczas stosowanych ujęć, a zwłaszcza relatywnie niskiej efektywności wykorzystania środków publicznych w ramach udzielanej interwencji rozwojowej (Faludi 2006, Barca 2009, Barca i in. 2012, McCann, Varga 2015, Partridge i in. 2015). Polegało ono również na

próbie wprowadzenia zasadniczych zmian w europejskiej polityce regionalnej i odejścia od utrzymującego się prymatu prostego paradygmatu wyrównawczego (Zaucha i in. 2015), preferującego wspieranie słabszych regionów, najczęściej poprzez bezpośrednie transfery środków finansowych przeznaczanych na rozwój infrastruktury (Spilanis i in. 2013, Maynou i in. 2014, Rodríguez-Pose, Garcilazo 2015). Upatrywano w nim optymalny wzorzec interwencji publicznej realizowanej w warunkach postępującej globalizacji gospodarki światowej, w których krótko- i średniookresowe zmiany zachodzące często w bardzo oddalonych geograficznie systemach ekonomicznych wpływają specyficznie na długookresowe efekty gospodarcze danego terytorium (Thissen, van Oort 2010).

Jak słusznie zauważają Neumark i Simpson (2014), podstawy teoretyczne paradygmatu polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie bazują na kilku istotnych prawidłowościach dobrze określonych w teorii geografii ekonomicznej i ekonomii, zwłaszcza w koncepcjach rozwoju endogenicznego, nowej geografii ekonomicznej oraz podejściu instytucjonalnym. Wśród nich do najważniejszych zaliczyć należy: efekty aglomeracji, efekty sieci, przepływy wiedzy, czynniki lokalizacji działalności gospodarczych, niedopasowania przestrzenne oraz motywacje kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie.

Efekty aglomeracji (*agglomeration economies*), w rozumieniu Marshalla (1890), Arrowa (1962), Romera (1986), Portera (1990) lub Jacobs (1969), i ich wzmacnianie poprzez zróżnicowane mechanizmy usystematyzowane przez Durantón i Puga (2004) jako „sharing, matching and learning” postrzegane są jako naturalne, pozytywne i zapewniające wzrost produktywności. Ich wykorzystanie w działaniach interwencyjnych ukierunkowanych na kreowanie i wzmacnianie wzrostu musi uwzględniać specyfikę zasobów poszczególnych terytoriów i powinno odnosić się do tych z nich, które zapewniają najwyższą efektywność podejmowanych inwestycji, co oznacza, że nie zawsze są one uzasadnione w odniesieniu do obszarów opóźnionych i problemowych (Glaeser, Gottlieb 2008).

Efekty sieciowe (*networks effects*) zakładają rosnącą użyteczność zasobów i dóbr oraz możliwości ich wykorzystania wraz z powiększaniem sieci determinowanej zachowaniami pretendentów (Katz, Shapiro 1994, Liebowitz, Margolis 1994). Oddziaływanie na ich tworzenie i wzmacnianie warunkowane jest jakością kapitału ludzkiego, a w przypadku bardziej skomplikowanych procesów również kapitału społecznego i w dużym stopniu zależy od uwarunkowań instytucjonalnych. W tym zakresie może jednak dochodzić do sprzężeń zwrotnych, w których efekty sieciowe poprawiają jakość kapitału ludzkiego oraz społecznego i vice versa – jakość tych kapitałów kształtuje możliwość wystąpienia i zakres efektów sieciowych (Amin 1999, Farole i in. 2011, Rodríguez-Pose 2013, Rodríguez-Pose, Garcilazo 2015). Z tych powodów, pomimo pomijania efektów sieciowych w zasadniczym nurcie dyskusji na temat polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie, biorąc pod uwagę ich znaczenia dla procesu dyfuzji rozwoju (Gruber 2001, Liikanen i in. 2004), należy stwierdzić, że zasługują one na szczególne zainteresowanie, a tworzenie warunków dla ich wzmacniania powinno stanowić przedmiot programowania i realizacji interwencji publicznej uwzględniające konteksty terytorialne.

Przepływy wiedzy (*knowledge spillover*) identyfikowane jako szczególnie istotne efekty aglomeracji na obecnym etapie rozwoju gospodarki kapitalizmu kognitywnego (Harvey 1990, Boutang 2012), którym sprzyja rozpatrywana szeroko bliskość (*proximity*) (Capello 2014a), powinny stanowić przedmiot działań wzmacniających poprzez dostosowane terytorialnie interwencje sprzyjające rozwojowi sektora edukacji i sektora B&R, zgodnie z posiadanymi lub potencjalnymi zasobami. Należy pamiętać, że pełne wykorzystanie efektów przepływów wiedzy musi z jednej strony wykorzystywać oddziaływania ukierunkowane na przyciąganie do wspieranych terytoriów pracowników o najlepszych kwalifikacjach, w tym specjalizujących się w działalnościach *high-tech*, a z drugiej strony bazować na prawidłowościach przepływów pracowników wysoko wykwalifikowanych, których napływ na nowe rynki pracy skutkuje zawsze większymi pozytywnymi rezultatami w stosunku do wartości strat wynikających z ich odpływu z dotychczasowych miejsc pracy i zamieszkania (Moretti 2004, 2010, 2012).

Czynniki lokalizacji działalności gospodarczych (*industry localization*) bazujące na klasycznych koncepcjach teoretycznych (m.in. Marshall 1890, Perroux 1955, Isard 1960, Boudeville 1964, 1972, Friedmann, Alonso 1964, Friedmann 1967), które adaptuje się do współczesnych uwarunkowań procesów rozwojowych, zwracając uwagę na szczególne znaczenie nowych form organizacji przestrzennej działalności gospodarczej, takich jak klastry, centra innowacji, parki naukowo-technologiczne itp. (Porter 1990, 2000, Stiglitz 2004, Lambooy 2005, Asheim i in. 2011). W działaniach interwencyjnych ukierunkowanych na tworzenie i wzmacnianie czynników lokalizacji, podejmowanych zgodnie z paradygmatem polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie, podkreśla się znaczenie kontekstu terytorialnego dla ich efektywnej realizacji. Kluczowe w tym zakresie jest pełne rozpoznanie specyfik zasobów terytorium oraz identyfikacja niedoskonałości rynkowych (*market failures*) i niedoskonałości politycznych (*government failures*), co powinno stanowić podstawę dla programowania działań zmierzających do wspierania tych czynników zgodnie z możliwościami i potrzebami danego terytorium (Bartik 2003, Matouschek, Robert-Nicoud 2005, Durantou 2011).

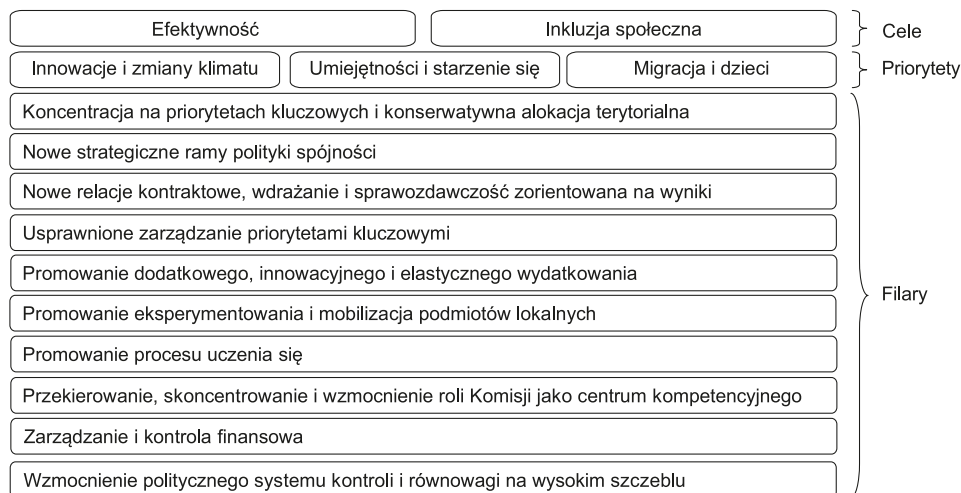
Niedopasowania przestrzenne (*spatial mismatch*) wskazują na potrzebę podejmowania interwencji zorientowanej terytorialnie jako reakcji na przemiany społeczno-ekonomiczne skutkujące w przestrzeni niedostosowaniem struktur mieszkańców i ich kwalifikacji oraz segmentów rynku pracy, zarówno w odniesieniu do lokalizacji, jak i charakteru miejsc pracy (Gobillon i in. 1987, Wilson 1987). Wymienione niedostosowania stanowią rezultat zmian w strukturze działalności produkcyjnej i usługowej, relokacji miejsc pracy w przestrzeni, w największym stopniu widocznych na obszarach miast i ich aglomeracji, oraz zmian na rynku nieruchomości determinujących strukturę cen lokali na sprzedaż i wynajem. W konsekwencji pogłębiające się niedopasowania, przy braku interwencji publicznej wzmacniającej mobilność i opierającej się na w pełni rozpoznanych specyfikach terytorialnych, mogą prowadzić do wzrostu bezrobocia i pauperyzacji części społeczeństwa, co obserwuje się zarówno w USA (Ihlanfeldt, Sjoquist 1998), jak i w Europie (Dujardin i in. 1998, Åslund i in. 2010).

Motywacja kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (*equity motivations for place-based policies*) w klasycznym podejściu sprowadza się do dążenia do redystrybucji miejsc pracy i dochodów w pierwszej kolejności na obszary wykazujące wysokie bezrobocie oraz niski poziom życia. Wykorzystaniu tej prawidłowości w działaniach interwencyjnych podejmowanych zgodnie z koncepcją polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie musi towarzyszyć ostrożność i głęboka refleksja (Crane, Manville 2008, Garcilazo i in. 2010, Bentley, Pugalis 2014). Wymagają one z obiektywnych zagrożeń, jakie wskazuje się w krytyce podejścia terytorialnego w praktyce polityki regionalnej. Wśród nich wyróżnia się już wcześniej wspomniane faworyzowanie osób oczekujących na rentę wsparcia (*rent-seekers*) kosztem innowatorów oraz kreowanie warunków dla rozwoju kultury uzależnienia od pomocy (*dependency culture*) (Barca 2009), jak również inne, do których zaliczyć można: ograniczenie mobilności, a wręcz przywiązanie osób niżej sytuowanych ekonomicznie do obszarów stagnujących i problemowych stanowiących przedmiot interwencji, naruszanie wolnorynkowych decyzji dotyczących migracji pracowników i miejsc pracy, budowanie warunków do odraczania niezbędnych reform, zwłaszcza w przypadku tych generujących wysokie koszty społeczne, oraz umożliwienie politycznego wykorzystania tak realizowanych działań dla osiągnięcia, krótkookresowych, partykularnych celów przez polityków lokalnych (Kraybill, Kilkenny 2003, Moretti 2012).

Paradygmat polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie został usystematyzowany kompleksowo i skonkretyzowany operacyjnie przez Fabrizio Barcę (2009) w jego niezależnym raporcie pt. „Program dla zreformowanej polityki spójności. Podejście ukierunkowane terytorialnie w osiąganiu celów i oczekiwań Unii Europejskiej” („An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations”). Bazując na wskazanych podstawach teoretycznych, należy stwierdzić, że jego operacyjnym wyróżnikiem jest zogniskowanie działań:

- w ujęciu przestrzennym zmierzającym do rozpoznania i pełnego uwzględnienia specyfiki poszczególnych terytoriów definiowanych funkcjonalnie;
- na wsparcie rozwoju oddolnego *bottom-up* przy jednoczesnym zanegowaniu prymatu interwencji *top-down* oraz tezy lansowanej przez Bank Światowy (Reshaping economic... 2009), że „państwo wie lepiej” (*the exogenous State knows better*, Barca 2009, s. 26), a interwencja nie musi ani zakładać, ani uwzględniać efektów przestrzennych;
- na interwencji dostosowanej do szczegółowych kontekstów terytorialnych oraz powiązań przestrzennych między nimi, uwzględniającej zebraną i usystematyzowaną wiedzę na temat preferencji mieszkańców, podmiotów lokalnych oraz ich otoczenia.

Podejmowane w ten sposób działania mają doprowadzić do osiągnięcia masy krytycznej (*critical mass*), która mogłaby wywrzeć trwały wpływ na zmiany rozwojowe na poziomie lokalnym i regionalnym, a w konsekwencji krajowym i europejskim. Należy podkreślić, że celem zmian rozwojowych nie jest jedynie osiągnięcie prostego wzrostu PKB per capita, lecz tworzenie warunków, w których konwergencja rozwoju stanie się rezultatem szerokiego procesu trwałych zmian

Ryc. 1. Cele, priorytety kluczowe oraz filary reformy zarządzania polityki spójności zorientowanej terytorialnie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Barca (2009).

ilościowych i jakościowych⁵. Przy tak sformułowanych zasadniczych założeniach wskazuje się na potrzebę rozdzielenia współzależnych, ale bardzo różnych misji związanych z dążeniem do wspierania harmonijnego rozwoju całej UE, co stanowi traktatowe zadanie polityki spójności i interwencji funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności. Z jednej strony chodzi o efektywność i dążenie do celów gospodarczych zapewniających wzrost, a z drugiej strony – o równość i dążenie do celów społecznych (patrz ryc. 1). Barca (2009, s. 3) podkreśla: „...the two missions are interdependent but very different. The Report will argue forcefully that... inappropriate proxy of any of the two missions, and that disentangling the two missions and transparently pursuing them through different interventions as part of a unitary, comprehensive strategy is one of the prerequisites for improving the effectiveness of cohesion policy...”. Tym samym akcentuje konieczność rozdzielenia tych dwóch misji i przejrzystego ich realizowania poprzez różnego rodzaju interwencje zintegrowane jednak w ramach jednolitej strategii dostosowanej do szczegółowych specyfik terytorialnych i powiązań między nimi

⁵ Fabrizio Barca (2009, s. 36–39) zwraca uwagę na konieczność obalenia kilku błędnych twierdzeń używanych w dotychczasowej polityce spójności UE. Dotyczą one: przekonania o słuszności podejmowania łącznej interwencji efektywnościowej i społecznej, tezy wskazującej na wpływ polityk zorientowanych terytorialnie jako ograniczających mobilność, poglądu odnoszącego się do ograniczania wolnego rynku poprzez interwencje przestrzenne, przekonania o konieczności bazowania na ciągłym kompromisie w dążeniu do osiągnięcia celów lokalnych i globalnych w interwencji przestrzennej ukierunkowanej na poprawę efektywności, hipotezy o słuszności ograniczenia działań interwencji terytorialnej jedynie do obszarów opóźnionych w rozwoju, przekonania o możliwości ograniczenia interwencji polityk terytorialnych do przestrzennej redystrybucji zasobów oraz wspomnianej już konwergencji traktowanej jako główny cel podejmowanych działań interwencyjnych. Jego zdaniem, co szczegółowo wyjaśnia w raporcie, nowy paradygmat europejskiej polityki spójności oparty na podejściu zorientowanym terytorialnie (*place-based policy*) stanowi podstawę do zanegowania słuszności wszystkich ww. twierdzeń.

identyfikowanych w układzie obszarów delimitowanych funkcjonalnie, a nie administracyjnie. Znajduje to wyraz w strukturze celów nowego paradygmatu europejskiej polityki regionalnej, jakimi są: efektywność oraz inkluzja społeczna, a także ich realizacji poprzez trzy priorytety kluczowe z wdrożeniem głębokiej reformy zarządzania opartej na dziesięciu filarach (patrz ryc. 1). Stanowią one podstawę dla programowania i realizacji współczesnej polityki regionalnej w UE, jej państwach członkowskich i ich regionach.

Praktyka działań polityki spójności przy wykorzystaniu *place-based policy*

Podstawą praktyki działań polityki spójności UE wykorzystującej paradygmat interwencji ukierunkowany terytorialnie (*place-based policy*) jest raport Barki (2009), przygotowany na zamówienie ówczesnej komisarz ds. polityki regionalnej Danuty Hübner. Konieczność jego opracowania wynikała z dostrzeganej przez polityków, w obliczu utrzymującej się nieefektywności, potrzeby gwałtownej zmiany kierunku polityki spójności UE. Nowy, zaproponowany przez Fabrizio Barcę kierunek działań miał być zorientowany na miejsca (*places*) lub regiony określone endogenicznie (*region defined endogenously*), a ich celem miało być zredukowanie pułapek nieefektywnościowych (*inefficiency traps*) i/lub pułapek wyłączenia społecznego (*social exclusion traps*) w konkretnych miejscach (opóźnionych w rozwoju lub rozwiniętych, miejskich lub wiejskich, centralnych lub peryferyjnych) wynikających z deficytów instytucjonalnych. Takie podejście do praktyki programowania interwencji rozwojowej bazowało wprost na koncepcji określanej przez OECD jako nowy paradygmat polityki regionalnej. Był on wykorzystywany w praktyce w działaniach pilotażowych i stanowił przedmiot testowania w różnych krajach w latach 90. i w pierwszej dekadzie XXI w., w ramach poszukiwań poprawy skuteczności działań prorozwojowych finansowanych ze środków publicznych (How regions... 2009, Regions Matter... 2009, National place-based... 2010). Należy podkreślić, że miejsca (*places*) w tym podejściu definiowane są funkcjonalnie, a nie administracyjnie, obejmując zarówno obszary o relatywnie wysokim, jak i niskim poziomie rozwoju, które charakteryzują się specyficznymi wyzwaniami i potrzebami oraz barierami lub ograniczeniami. Ich zasięg przestrzenny określa jednolitość cech i powiązań istotnych dla procesów rozwojowych, której poziom jest większy w porównaniu do obszarów otaczających, co nawiązuje wprost do koncepcji regionu dobrze rozpoznanej na gruncie geografii ekonomicznej. Zgodnie z przyjętymi założeniami *place-based policy* stanowi paradygmat polityki regionalnej ukierunkowany na przewyżczanie niedoskonałości rynkowych (*market failures*) i niedoskonałości politycznych (*government failures*). Te pierwsze wynikają z sytuacji, w której mechanizm rynkowy nie prowadzi do efektywnej (w sensie Pareto lub Kaldora-Hicksa) alokacji zasobów. Te drugie, skutkując podobnymi konsekwencjami w sferze alokacji, stabilizacji i podziału mogą być rezultatem braku instytucji, deficytów funkcjonalnych instytucji lub podejmowania decyzji

politycznych, a nie merytorycznych. Brak interwencji przeciwdziałającej wskazanym niedoskonałościom może prowadzić do stanu samonapędzającej się spirali nieefektywności i wykluczenia społecznego (*a vicious circle of inefficiency or social exclusion*) prowadzącej do pogłębiającego się regresu społeczno-ekonomicznego przy jednoczesnym ograniczaniu prawdopodobieństwa możliwości poprawy sytuacji w przyszłości (*path-dependency*). Jest to szczególnie niebezpieczne w okresie globalnego kryzysu i recesji skutkujących bardzo zróżnicowanymi następstwami w skali regionalnej i lokalnej. Interwencja powinna przybierać formę dostarczania zintegrowanych pakietów dóbr i usług społecznych mających na celu zapoczątkowanie zmian instytucjonalnych, poprawę dobrobytu mieszkańców i produktywności przedsiębiorstw oraz promowanie innowacyjności. Jej realizacja musi odbywać się przy zapewnieniu pełnej i obiektywnej informacji, co może przykładowo wzmacniać oczekiwane korzyści aglomeracji (w rozumieniu Marshalla-Arrowa-Romera, Portera lub Jacobs), ograniczając jednocześnie występowanie negatywnych jej konsekwencji. Jest to możliwe jedynie w warunkach postępującej decentralizacji i rozwoju wielopoziomowego współzrządzenia (*multi-level governance*) opartego na zwiększeniu katalogu interesariuszy oraz przekazywaniu kompetencji na niższe poziomy decyzyjne – bliższe i lepiej znające lokalne konteksty. W realizacji tych założeń należy pamiętać o zagrożeniach wynikających ze złożoności paradygmatu polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. Wiążą się one przede wszystkim z ryzykiem niewłaściwej alokacji, przy jednoczesnym ukształtowaniu się kultury uzależnienia od pomocy (*dependency culture*) i faworyzowania osób oczekujących na rentę wsparcia (*rent-seekers*) kosztem innowatorów. Kompleksowe zastosowanie ww. założeń według Barki (2009, s. VII) uzasadnia twierdzenie, że „...a place-based policy is a long-term strategy aimed at tackling persistent underutilisation of potential and reducing persistent social exclusion in specific places through external interventions and multilevel governance. It promotes the supply of integrated goods and services tailored to contexts, and it triggers institutional changes...”.

Doświadczenia europejskie i krajowe potwierdzają przyjmowane powszechnie na etapie programowania celów i kierunków działań założenia podkreślające znaczenie podejścia terytorialnego (*territory matters*) w interwencji publicznej (Bianchetti, But 2016). Ich słuszność wynika z faktu utrzymywania się obiektywnych różnicowań zasobów poszczególnych terytoriów uniemożliwiających stosowanie jednego podejścia i tych samych instrumentów w działaniach prorozwojowych różnych obszarów (Stead 2013). Co istotne, skala tych różnicowań wzrasta w warunkach pogłębiającej się globalizacji determinującej zarówno zmiany czynników endogenicznych, jak i kształtującej środowisko egzogeniczne (Walsh 2013). Wzmacnia to potrzebę elastycznego i zindywidualizowanego podejścia do zarządzania procesami rozwojowymi (Dunleavy i in. 2006), zwłaszcza w sytuacji coraz bardziej powszechnie podkreślanej potrzeby zapewniania warunków dla rozwoju zrównoważonego, komplementarnie bazującego na zasobach ekonomicznych, społecznych i środowiskowych (Adams i in. 2012). Z perspektywy dekady stanowiącej okres podejmowania w UE działań zgodnych z nowym paradygmatem polityki regionalnej można jednak stwierdzić, że pomimo jego

niezaprzeczalnych atutów jest on bardzo trudny do zoperacjonalizowania i zastosowania w praktyce działań strategicznych i programowych polityki rozwoju. Wynika to z wyzwań, jakie towarzyszą z jednej strony implementacji do praktyki polityki rozwoju podejścia *bottom-up*, a z drugiej strony tworzenia warunków dla maksymalnej elastyczności wykorzystania wsparcia publicznego niezbędnego do optymalnego dostosowania go do specyfik poszczególnych terytoriów.

Na poziomie europejskim jest to szczególnie trudne w regionach słabiej rozwiniętych, zwłaszcza w nowych państwach członkowskich, charakteryzujących się relatywnie niższym poziomem kapitału ludzkiego i społecznego, wykazujących jednocześnie większe braki i niesprawności instytucjonalne. Potwierdzają to zróżnicowane rezultaty i nie zawsze oczekiwane efekty stosowania instrumentów w implementacji nowego paradygmatu polityki regionalnej (Baltiņa 2014). Wśród przykładowych działań tego typu zapewniających koncentrację merytoryczną i terytorialną interwencji zmierzającą do dostosowania jej do specyfiki poszczególnych terytoriów można wskazać cały katalog instrumentów: strategię inteligentnych specjalizacji, politykę miejską, zintegrowany rozwój obszarów wiejskich, zintegrowane inwestycje terytorialne, obszary problemowe i wiele innych (patrz ryc. 2). Większość wdrażana jest jednak z poziomu unijnego dla regionów państw członkowskich na zasadzie warunkowości *ex-ante* determinującej dostęp do europejskich środków publicznych. Nie stanowi to zagrożenia w przypadku regionów lepiej rozwiniętych, z dobrze funkcjonującymi wielopoziomowym współrzędzeniem (*multi-level governance*), osiągających sukcesy w ich implementacji (McCann, Ortega-Argilés 2012, Varga 2017). W odniesieniu do regionów słabiej rozwiniętych przyjęte założenia zwiększają jednak możliwość wystąpienia nadużyć i nieprawidłowości w ich stosowaniu związanych z dążeniem „za wszelką cenę” do spełnienia narzuconych warunków. Zagrożenia te dobrze ilustruje przykład inteligentnych specjalizacji w Polsce. Ich identyfikacja i wzmacnianie potwierdza dążenie do wdrażania podejścia zorientowanego terytorialnie do praktyki polskiej polityki rozwoju, zaprzeczającego słuszności unifikacji standardów dla wszystkich terytoriów (*one solution fits all*). Niestety sposób realizacji tego procesu obciążony jest wieloma brakami. Identyfikacja inteligentnych specjalizacji została w Polsce przeprowadzona bowiem na dwóch poziomach – krajowym i regionalnym – bez żadnej koordynacji, a wręcz w sposób

Strategie inteligentnych specjalizacji	
Polityka miejska	Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich
Zintegrowane inwestycje terytorialne	
Obszary funkcjonalne	
Obszary problemowe	
Obszary strategicznej interwencji	

Ryc. 2. Wybrane instrumenty operacyjnej implementacji *place-based policy*

Źródło: opracowanie własne.

uniemożliwiający uzyskanie komplementarnych rezultatów. Przyczyną tego stanu rzeczy jest przyjęcie różnej metodologii postępowania, a także powierzenie koordynacji działań dwóm resortom – za krajowe inteligentne specjalizacje odpowiadało Ministerstwo Gospodarki, a za regionalne inteligentne specjalizacje Ministerstwo Rozwoju Regionalnego oraz samorząd wojewódzki. Ponadto, ze względu na fakt, że regionalne inteligentne specjalizacje realizowane były w ramach warunkowości *ex-ante* perspektywy 2014–2020, samorządy wojewódzkie pomimo bazowania na coraz lepszym jakościowo materiale informacyjnym, zgodnie z zasadą polityki opartej na faktach (*evidence-based policy*), celowo poszerzały zakres proponowanych specjalizacji. Działania takie postrzegano jako sprzyjające zwiększeniu szans na pozyskanie dofinansowania z puli europejskich środków publicznych przeznaczanych na wspieranie działań rozwojowych. W rezultacie krajowe inteligentne specjalizacje nie mają zintegrowanych regionalnych programów implementacyjnych, a wiele regionalnych inteligentnych specjalizacji polskich regionów nie jest wyposażonych obecnie we wszystkie niezbędne dla ich rozwijania potencjały i wymaga weryfikacji (Dziemianowicz i in. 2014).

Na poziomie krajowym terytorializacja polskiej polityki regionalnej, w ramach wykorzystania wcześniej wymienionych instrumentów europejskich, w największym stopniu konkretyzuje się w przedsięwzięciach podejmowanych w stosunku do obszarów problemowych, funkcjonalnych czy też strategicznej interwencji. Ich programowanie i realizacja ponownie jednak odbywa się w warunkach bardzo niedoskonałej koordynacji instytucjonalnej oraz niskiej sprawności operacyjnej. Wynikają one z jednej strony z rozproszonych podstaw prawnych, a z drugiej strony z braku konsekwencji ich stosowania w dokumentach rangi krajowej. Dotyczy to nawet tych, które były koordynowane w ramach jednego resortu, przez ministra właściwego ds. polityki rozwoju. W rezultacie te kategorie obszarów, których zakres definicyjny w wielu przypadkach w dużym stopniu się powieliła, wykorzystuje się w celu programowania interwencji, która niestety nie zawsze skutkuje konsekwentnymi działaniami operacyjnymi, ograniczając się jedynie do spełnienia warunków *pro forma*. Duża dowolność w tym zakresie prowadzi do sytuacji, w której w niektórych regionach unika się wykorzystywania tych instrumentów terytorializacji interwencji polityki rozwoju, często argumentując ten fakt względami politycznymi. W innych natomiast są one nadużywane, prowadząc do sytuacji, w której obszar całego regionu staje się obszarem specjalnej interwencji, a istota koncentracji i dostosowania działań do specyfik terytorialnych ulega całkowitemu zatarciu. W skrajnych przypadkach prowadzi to do sytuacji, w której „...są gminy w Polsce, na których występuje nawet powyżej 20 obszarów specjalnych (podkarpackie), a rekordowe liczą ich aż 59 (Przemyśl i Ustrzyki Dolne)...” (Sleszyński i in. 2016, s. 118). Wskazuje to na potrzebę pilnego uspołnienia dokumentów prawnych i strategicznych pod względem celowości i możliwości wyznaczania obszarów specjalnych (funkcjonalnych, problemowych, strategicznej interwencji) stanowiących instrument terytorializacji polityki rozwoju, a także ujednoczenia metodologii ich delimitacji na wszystkich poziomach przestrzennych, zapewniającej pełną porównywalność.

Wnioski

Przeprowadzona systematyzacja oraz przytoczone przykłady potwierdzają występowanie poważnych ograniczeń dotyczących operacjonalizacji koncepcji polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie i uzasadniają potrzebę poszukiwania nowych propozycji w tym zakresie. Ich fundamentem, zdaniem autora, powinna być koncepcja kapitału terytorialnego, który należy postrzegać jako bazowy dla rozwoju endogenicznego każdego obszaru. Tak rozumiany kapitał terytorialny stanowi metaczynniki będący wypadkową stanu, przemian i oddziaływania elementarnych czynników rozwoju budujących jego strukturę relacyjną. Zbiór tych czynników powinien obejmować co najmniej (Churski i in. 2017a): kapitał ludzki, kapitał społeczny, kapitał materialny, kapitał finansowy oraz innowacje technologiczne i organizacyjne. Komplementarne współwystępowanie i wzajemne przenikanie się w ten sposób zdefiniowanego zbioru czynników tworzy specyficzne warunki dla inicjowania i przebiegu procesów rozwojowych poszczególnych obszarów. Bazują one zarówno na efektach aglomeracji, jak i na efektach usieciowienia, wykorzystując konsekwencje przepływów wiedzy oraz interwencji rozwojowej ukierunkowanej na kształtowanie czynników lokalizacji, przeciwdziałanie niedopasowaniom przestrzennym oraz stymulujących motywacje kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie. W procesach tych, obok zasobów wewnętrznych odpowiadających przede wszystkim za ekonomię/przestrzeń miejsc (*space of places*), bardzo istotna jest dyfuzja procesów rozwojowych stanowiąca podstawę do kształtowania się ekonomii/przestrzeni przepływów (*space of flows*) (Castells 2004, Hudson 2004). Dzięki procesom dyfuzji zachodzącym w ramach wewnętrznych relacji funkcjonalnych domykających się w granicach danego terytorium kształtuje się relacyjność kapitału terytorialnego determinowana wzajemnymi powiązaniem i zależnościami czynników rozwoju występujących w jego granicach. Dyfuzja procesów rozwojowych dotyczy jednak również relacji zewnętrznych. W ich konsekwencji z jednej strony terytorium oddziałuje na swoje bezpośrednie otoczenie, dla którego stanowi ono rdzeń/biegun rozwoju, a z drugiej strony przyjmuje ono oddziaływania zewnętrzne, najczęściej z nadrzędnych ośrodków/biegunów rozwoju, co może prowadzić do wyrównywania różnic rozwojowych (Churski 2014). Kluczowe znaczenie dla przebiegu i efektów wskazanych procesów ma instytucjonalizacja rozwoju i rozwój instytucjonalny. Ten pierwszy związany jest z tworzeniem i funkcjonowaniem instytucji koordynujących programowanie, realizację i ewaluację procesów rozwoju. Konkretyzują się one m.in. w formie struktur organizacyjnych administracji i instytucji publicznych. Ten drugi bazuje na normach, wartościach, modelach zachowań, reprezentowanych zarówno przez pojedynczych interesariuszy, jak i ich grupy charakteryzujące się zróżnicowanym poziomem sformalizowania organizacyjno-instytucjonalnego i różnym poziomem zakorzenienia.

Należy podkreślić, że dotychczasowe doświadczenia praktyki polityki spójności dowodzą, iż interwencja rozwojowa realizowana z uwzględnieniem identyfikacji specyfiki czynników rozwoju tworzących kapitał terytorialny poszczególnych obszarów może być realizowana jedynie w sytuacji zapewnienia pełnej

samodzielności samorządów terytorialnych i wdrażania elastycznych instrumentów sterowania na szczeblu unijnym i krajowym. Wymaga to tym samym pełnego wykorzystania koncepcji *multilevel governance* przy jednoczesnym poszanowaniu zasady „think globally, act locally”⁶ oraz ograniczeniu roli państwa i UE do działań koordynacyjno-kontrolnych. Wydaje się, że najlepszym narzędziem dla realizacji przedmiotowego planu jest idea zintegrowanego planowania rozwoju, opierająca się na oddolnym (*bottom-up*) modelu planowania strategicznego i przestrzennego dostosowanym do specyfik i potencjałów poszczególnych terytoriów. Implementacja przedstawionych założeń nie będzie łatwa, a w obecnym okresie zmasowanego ataku w ramach toczącej się dyskusji politycznej na temat przyszłości Wspólnoty (White Paper... 2017) może stanowić prawdziwe wyzwanie. Jej skutecznemu wykorzystaniu nie sprzyjają również w Polsce uwarunkowania krajowe. Promowane przez rząd wzmocnienie roli państwa, w tym centralizacja wielu kompetencji realizowana pod hasłem ograniczania „rozdrobnienia instytucjonalnego” oraz przeciwdziałania negatywnemu wpływowi m.in. tzw. „korporacji samorządowych” stanowią najlepsze potwierdzenie aktualnych tendencji politycznych (Morawiecki 2017). Jednak pokonanie tych wyzwań, poprzez oczekiwaną przez wszystkich zmianę obecnych ram polityki spójności (Schneider 2017), jak się wydaje, może stanowić podstawowy warunek skuteczności działań interwencyjnych finansowanych z europejskich środków publicznych, a tym samym przyszłość polityki spójności po 2020 r.

Literatura

- Adams N., Alden J., Harris N. 2012. *Regional Development and Spatial Planning in an Enlarged European Union*. Ashgate Publishing, Aldershot.
- Amin A. 1999. An institutionalist perspective on regional economic development. *International Journal of Urban & Regional Research*, 23(2): 365–378.
- Arrow K.J. 1962. The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies*, 29, 3: 155–173.
- Asheim B.T., Boschma B., Cooke P. 2011. Constructing regional advantage: platform policies based on related variety and differentiated knowledge bases. *Regional Studies*, 45(7): 893–904.
- Åslund O., Östh J., Zenou Y. 2006. How important is access to jobs? Old question – improved answer. *Journal of Economic Geography*, 10: 389–422.
- Aydalot P. 1976. *Dynamique spatiale et développement inégal*. Economica, Paris.
- Aydalot P. (red.) 1986. *Innovative milieus in Europe*. GREMI, Paris.
- Baltiņa L. 2014. A place-based approach in EU regional development and its application in Latvia. *Baltic Journal of European Studies*, 4, 1(16): 34–53, Tallinn University of Technology.
- Barca F. 2009. An agenda for a reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy.
- Barca F., McCann P., Rodríguez-Pose A. 2012. The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches. *Journal of Regional Science*, 52, 1: 134–152.
- Bartik T. 2003. Local economic development policies. Upjohn Institute Working Paper, 09–91.
- Bentley G., Pugalis L. 2014. People-centred models, active regional development, space-blind policies and place-based approaches. *Local Economy*, 29(4–5): 283–294.

⁶ Więcej patrz: Geedes (1915), Robertson, White (2002).

- Bianchetti C., But M.C. 2016. Territory Matters. Production and Space in Europe. City, Territory and Architecture, Springer Open, 3, 26: 1–6.
- Bosselmann K. 2008. Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance. Ashgate Publishing Group, Abingdon.
- Boudeville J.R. 1964. Note sur l'intégration des espaces économiques. Cahiers de l'I.S.E.A Institut de Science Economique Appliquée, Paris, 153, L, 14: 5–74.
- Boudeville J.R. 1972. Aménagement du territoire et polarization. Editions M.-Th. Génin, Paris.
- Boutang Y.M. 2012. Cognitive Capitalism. Wiley, New York.
- Böhme K., Eser T.W., Gaskell F., Gusedt E. 2008. The Territorial Cohesion Principles. Position paper to the EU Green Paper on Territorial Cohesion, ARL 78, German Academy for Spatial Research and Planning, Hannover.
- Böhme K., Doucet P., Komornicki T., Zaucha J., Świątek D. 2011. How to strengthen the territorial dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy. Warsaw.
- Brühart M. 2009. Is the New Economic Geography Passé? VoxEU.org, 7, January 2009.
- Camagni, R. 2008. Regional Competitiveness: Towards a Concept of territorial capital. [W:] R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi (red.), Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies. Springer Verlag, Berlin, s. 33–48.
- Capello R. 2014a. Regional economics. Routledge.
- Capello R. 2014b. 4 Proximity and regional innovation processes: is there space for new reflections? [W:] A. Torre, F. Wallet (red.), Regional Development and Proximity Relations, Edward Elgar: 163–194.
- Castells M. 2004. Space of flows, space of places: materials for a theory of urbanism in the information age. [W:] S. Graham (red.), The Cybercities Reader. Routledge Taylor & Francis Group, London–New York, s. 82–93.
- Castells M. 2008. Społeczeństwo sieci. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Churski P. 2014. The polarization-diffusion model in the changes to the cohesion policy – the consequences to the direction of the growth policy. [W:] P. Churski (red.), The social and economic growth vs. the emergence of economic growth and stagnation areas. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 13–27.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2017a. Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny. 01/2017 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2017b. Współczesne wyzwania przemian czynników rozwoju regionalnego w warunkach podejścia zorientowanego terytorialnie. 02/2017 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Combes P.P. i in. 2008. Long-run spatial inequality in France: Evolution and determinants. VoxEU.org, 5, December 2008.
- Communication on a European Economic Recovery Plan 2009. COM(2008) 800, European Commission.
- Cooke P., Clifton N., Oleaga M. 2005. Social capital, firm embeddedness and regional development. Regional Studies, 39: 1065–1077.
- Crane R., Manville M. 2008. People or place? Revisiting the who versus the where of urban development. Land Lines, Lincoln Institute of Land Policy, July 2014, Cambridge.
- Crevoisier O. 2004. The innovative milieu approach: towards a territorialized understanding of the economy? Economic Geography, 80(4): 367–379.
- Drobnik A. (red.) 2014. Urban resilience concept and post-industrial cities in Europe. University of Economics in Katowice, Helion.
- Dunleavy P., Margetts H., Bastow S., Tinkler J. 2006. Digital Era Governance: IT Corporations, the State and E-Government. Oxford University Press, Oxford.
- Dujardin C., Selod H., Thomas I. 2008. Residential segregation and unemployment: the case of Brussels. Urban Studies, 45: 89–113.
- Duranton G., Puga D. 2004. Micro-foundations of urban agglomeration economies. [W:] J.V. Henderson, J.-F. Thisse (red.), Handbook of Regional and Urban Economics. Vol. 4. Elsevier, Amsterdam.
- Duranton G. 2011. California Dreamin: the feeble case for cluster policies. Review of Economic Analysis, 3: 3–45.

- Dziemianowicz W., Szlachta J., Peszat K. 2014. Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich województw. Geoprofit, Warszawa.
- Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses, European Economy, 7. 2009. European Commission, Luxembourg.
- ECR2: Economic Crisis: Resilience of Regions. Final Report, version 31 August 2014. ESPON, Luxembourg.
- The EU's response to support the real economy during the economic crisis: an overview of Member States' recovery measures'. 2009. European Economy – Occasional Papers 51, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission.
- Faludi A. 2006. From European Spatial Development to Territorial Cohesion Policy. *Regional Studies*, 40, 6: 667–678.
- Farole T., Rodríguez-Pose A., Storper M. 2011. Human geography and the institutions that underlie economic growth. *Progress in Human Geography*, 35, 1: 58–80.
- Friedmann J., Alonso W. 1964. Introduction. [W:] J. Friedmann, W. Alonso (red.), *Regional development and planning. A reader*. MIT Press, Cambridge, Mass, s. 1–13.
- Friedmann J. 1967. A general theory of polarized development. Ford Foundation, Santiago, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, 81.
- Friedman M. 1968. The role of monetary policy. *American Economic Review*, 58(2): 1–17.
- Fujita M., Krugman P., Venables A. 1999. *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*. The MIT Press, Cambridge, London.
- Fujita M., Krugman P. 2004. The new economic geography. Past, present and the future. *Papers in Regional Science*, 83: 139–164.
- Garcilazo J.E., Martins J.O., Tompson W. 2010. Why policies may need to be place-based in order to be people-centred (<http://voxeu.org/article/why-policies-may-need-be-place-based-order-be-people-centred>; dostęp: 5.06.2017).
- Geeds P. 1915. *Cities in Evolution*, Williams, London.
- Gill I. 2010. Regional development policies: Place-based or people centred? *VoxEU.org*, 10, October.
- Glaeser E., Gottlieb J. 2008. The economics of place-making policies. *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring: 155–239.
- Gobillon L., Selod H., Zenou Y. 2007. The mechanisms of spatial mismatch. *Urban Studies*, 44: 2401–2427.
- Goźdzal G. 2009. Fakty i mity rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(36): 5–27.
- Gruber H. 2001. Competition and innovation. The diffusion of mobile telecommunications in Central Europe. *Information Economics Policy*, 13: 19–34.
- Hartshorne R. 1956. *The Nature of Geography*. 5 ed. Association of American Geographers, Lancaster.
- Hartshorne R. 1959. *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago.
- Harvey D. 1990. *The Condition of Postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Oxford.
- Hägerstrand T. 1951. Migration and growth of cultural regions. *Lund Studies in Geography*, B, 3, Lund.
- Hägerstrand T. 1952. The propagation of innovation waves. *Lund Studies in Geography*, B, 4, Lund.
- Hägerstrand T. 1967. *Innovation diffusion as a spatial process*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Herodowicz T. 2014. Środowiskowe uwarunkowania rozwoju regionalnego – kontekst teoretyczny. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis Oeconomica*, 313(76), 3: 57–72, Szczecin.
- Hettner A. 1927. *Die Geographie – ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau.
- How Regions Grow. Organisation for Economic Cooperation and Development 2009. Paris.
- Hudson R. 2004. Conceptualizing economies and their geographies: spaces, flows and circuits. *Progress in Human Geography*, 28, 4: 447–471.
- Ikerd J. 2012. *Essentials of Economic Sustainability*. Stylus Publishing, Sterling.
- The impact of the financial and economic crisis on potential output. 2009. European Economy – Occasional Papers 49, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission.
- Ihlanfeldt K., Sjoquist D. 1998. The spatial mismatch hypothesis: a review of recent studies and their implications for welfare reform. *Housing Policy Debate*, 8: 849–892.
- Isard W. 1960. *Methods of regional analysis: an introduction to regional science*. Wiley, New York.
- Jacobs J. 1969. *The Economy of Cities*. Random House, New York.

- Jens L., Liebman J.B., Kling J.R., Duncan G.J., Katz L.F., Kessler R.C., Sanbonmatsu L. 2008. What Can We Learn About Neighborhood Effects from the Moving to Opportunity Experiment? *American Journal of Sociology*, 114 (1): 144–188.
- Jewtuchowicz A., Pietrzyk I. 2003. Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego). *Biuletyn KPZK PAN*, 208: 9–29, Warszawa.
- Jewtuchowicz A. 2005. Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jewtuchowicz A. 2016. Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 98: 221–235.
- Katz M., Shapiro C. 1994. Systems competition and network effects. *Journal of Economic Perspectives*, 8, 2: 93–115.
- Kraybill D., Kilkenny M. 2003. Economic Rationales for and Against Place-Based Policies, Rural Development, Place-based Policy: Sociologists Critique Economists. AAEA-RSS Annual Meeting, Spatial Inequality: Continuity and Change in Territorial Stratification, Montreal, Canada.
- Krugman P. 2010. The new economic geography, now middle-aged. Presentation for the Association of American Geographers, 16 April 2010.
- Lambooy J. 2005. Innovation and knowledge: theory and regional policy. *European Planning Studies*, 13, 8: 1137–1152.
- Liebowitz S.J., Margolis S.E. 1994. Network externality: An uncommon tragedy. *Journal of Economic Perspectives*, 8, 2: 133–150.
- Liikaneen J., Stoneman P., Toivanen O. 2004. Intergenerational effects in the diffusion of new technology: The case of mobile phones. *ETLA Discussion Papers*, 809.
- Lucas R.E. 1976. Econometric policy evaluation: A critique. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 1(1): 19–46.
- Masik G., Sagan I. 2013. Economic Resilience. The Case Study of Pomorskie Region. *Raumforschung und Raumordnung, Bericht aus Forschung and Praxis*. Springer, Berlin.
- Marshall A. 1890. *Principles of Political Economy*. Macmillan, New York.
- Matouschek N., Robert-Nicoud F. 2005. The role of human capital investments in the location decision of firms. *Regional Science and Urban Economics*, 35: 570–583.
- Maynou L., Saez M., Kyriakou A., Bacaria J. 2014. The Impact of Structural and Cohesion Funds on Eurozone Convergence 1990–2010. *Regional Studies*, 9: 1–13.
- McCann P., Ortega-Argilés R. 2012. Some practical elements associated with the design of an integrated and territorial place-based approach to EU Cohesion policy. [W:] R. Crescenzi, M. Perocco (red.), *Geography, Institutions and Regional Economic Performance*. Springer, New York, s. 95–119.
- McCann P., Varga A. 2015. The Reforms to the Regional and Urban Policy of the European Union: EU Cohesion Policy. *Regional Studies*, 49, 8: 1255–1257.
- Morawiecki M. 2017. To nie demokracja zawodzi. To elity zawodzą obywateli (<http://plus.polskatimes.pl/opinie/a/mateusz-morawiecki-to-nie-demokracja-zawodzi-to-elity-zawodza-obywateli,12439656>; dostęp: 1.09.2017).
- Moretti E. 2004. Workers' education, spillovers and productivity: evidence from plant-level production functions. *American Economic Review* 94: 656–690.
- Moretti E. 2010. *Local Labor Markets*. [W:] D. Card, O. Ashenfelter (red.), *Handbook of Labor Economics*, 4B. Elsevier, Amsterdam.
- Moretti E. 2012. *The New Geography of Jobs*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston.
- National Place-based Policies in the Netherlands. 2010. Organisation for Economic Cooperation and Development, Paris.
- Neumark D., Simpson H. 2014. *Place-Based Policies*. NBER WORKING PAPER SERIES, Working Paper, 20049. Cambridge.
- Nowakowska A. 2013. Terytorium – źródło procesów innowacji. [W:] A. Nowakowska (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Paelinck J. 1965. La théorie du développement régional polarize. *Cahiers de l'I.S.E.A., Institut de Science Economique Appliquée*, Paris, 159, L: 15, 5–47.
- Porter M. 1990. *The competitive advantage of nations*. Free Press, New York.
- Porter M.E. 2000. Location, Competitor and Economic Development: Local Clusters in Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14, 1: 15–34.
- Perroux F. 1955. Note sur la nation de „pole de croissancie”. *Economie Appliquee*, 8, 1–2: 307–320.

- Pietrzyk I. 1995. Paradygmat rozwoju terytorialnego. [W:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka przestrzenna i regionalna w trakcie przemian*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Przygodzki Z. 2016. Kapitał terytorialny w rozwoju regionów. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica*, 2(319): 83–97.
- Ratti R.I., Bramanti A., Gordon R. (red.) 1997. *The Dynamics of Innovative Regions. The GREMI Approach*, Ashgate, Aldershot.
- Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth. 2009. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.
- Reshaping Economic Geography. World Development Report 2009. The World Bank, Washington, DC.
- Robertson R., White K.M 2002. *Globality and Modernity*. Sage Publication, London.
- Rodríguez-Pose A. 2013. Do Institutions Matter for Regional Development? *Regional Studies*, 47, 7: 1034–1047.
- Rodríguez-Pose A., Garcilazo E. 2015. Quality of Government and the Returns of Investment: Examining the Impact of Cohesion Expenditure in European Regions. *Regional Studies*, 49, 8: 1274–1290.
- Romer P. 1986. Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 5: 1002–1037.
- Schneider M. 2017. Przyszłość polityki spójności po 2020 r. Ku silnej i skutecznej europejskiej polityce spójności po 2020 r., Komisja Polityki Spójności Terytorialnej i Budżetu UE, COTER-VI/015, Komitet Regionów, Warszawa.
- Spilanis I., Kizos T., Giordano B. 2013. The effectiveness of European Regional Development Fund projects in Greece: Views from planners, management staff and beneficiaries. *European Urban and Regional Studies*, 12: 1–16.
- Stead D. 2013. Dimensions of territorial governance. *Planning Theory and Practice*, 14, 1: 142–147.
- Stiglitz J.E. 2004. *Globalizacja*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Stryjakiewicz T. 2005. Sieciowa organizacja gospodarki a rozwój regionalny. [W:] T. Czyż, H. Rogacki (red.), *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*. Biuletyn KPZK PAN, 219: 38–56.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T. 2016. *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*. Maszynopis. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Territory Matters for Competitiveness and Cohesion. Facets of Regional Diversity and Potentials in Europe. 2006. ESPON Synthesis Report III, results by autumn, European Union.
- Thissen M., van Oort F. 2010. European Place-Based Development Policy and Sustainable Economic Agglomeration. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 101(4): 473–480.
- Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon 13 December 2007. (2007/C 306/01), Lisbon-Brussels.
- Todaro M.P. 1999. *Economic development*. New York University, Longman, New York–London.
- Varga A. 2017. Place-based, spatially blind or both? Challenges in estimating the impacts of modern development policies: The case of the GMR policy impact modeling approach. *International Regional Science Review*, 40, 1: 12–37.
- Villaverde J. 2006. A new look to convergence in Spain. A spatial econometric approach. *European Urban and Regional Studies*, 13(2): 131–141.
- Walsh J. 2013. Remapping the border: geospatial technologies and border activism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 31, 6: 969–987.
- Wilson W. 1987. *The Truly Disadvantaged*. University of Chicago Press, Chicago.
- White Paper of Future on the Future of Europe. 2017. Reflections and scenarios for EU 27 by 2025. COM(2017) 2025 of 1 March 2017, European Commission, Brussels.
- Whittlesey D. 1954. The Regional Concept and the Regional Method. *American Geography: Inventory and Prospect*, Syracuse: 36–37.
- Zaucha J. 2012. Synteza aktualnego stanu wiedzy dot. rozwoju sustensywnego i spójności terytorialnej w planowaniu przestrzennym (analiza dokumentów UE, BSR, i polskich). Institute for Development, Working Papers 001/2012, f (dostęp: 17.06.2015).
- Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Mogiła Z., Szlachta J., Zaleski J. 2015. *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*. Wydawnictwo Difin, Warszawa.

Place-based approach – theory and practice of a regional policy

Abstract: The framework of the contemporary search for optimal ways of programming and implementation of a regional policy as well as shaping development factors within its intervention is determined by two extreme conceptions in terms of assumptions, i.e. a *place-neutral approach* and a *place-based approach*. This article aims to discuss the theoretical basis and practical use of the second conception specified in the Polish source literature as a place-based policy, which has been popularised in the last period and gained in importance in European cohesion policy. The research procedure consists of two fundamental stages. The first stage involves a systematisation of the theoretical basis of the conception of a regional place-based policy. The second stage presents the current experience of employing this approach in European cohesion policy paying special attention to the limitations and obstacles encountered. The conducted analysis results in conclusions and recommendations indicating the measures which can ensure greater efficiency in the practical implementation of a place-based approach to the regional policy. The article was prepared under the research project of the National Science Centre – OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: *New regional policy challenges in the formation of factors of the socio-economic development of less advanced regions*. Its assumptions are used in the preparation of an ex-ante model of regional development factors which constitutes the basis for their operational rating as well as an empirical verification of the assumptions adopted in the research on development differences at various spatial levels in the European Union and Poland (Churski et al. 2017a, 2017b).

Key words: socio-economic development, regional development, local development, regional policy, place-based policy

Adam Nowak

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: a.nowak@amu.edu.pl*

Miejsce miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego

Zarys treści: Problematyka miejskich obszarów funkcjonalnych nie jest nowym przedmiotem badań naukowych ani na świecie, ani w Polsce. Od kilkudziesięciu lat prowadzone są badania nad obszarami wyróżniającymi się występowaniem relacji przestrzennych i społeczno-gospodarczych między miastem głównym (ośrodkiem rdzeniowym) a jednostkami położonymi w jego najbliższym otoczeniu (strefa peryferyjna). Artykuł zawiera uszczegółowienie terminów stosowanych w delimitacji tych terenów, a także systematyzację teorii rozwoju regionalnego, która stanowi podstawę do określenia roli miejskich obszarów funkcjonalnych, w tym ośrodka rdzeniowego i strefy peryferyjnej, w tych koncepcjach. Głównym celem pracy jest określenie zakładanego w koncepcjach teoretycznych znaczenia miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego.

Słowa kluczowe: miejskie obszary funkcjonalne, rozwój regionalny, teorie i koncepcje rozwoju regionalnego, ośrodek rdzeniowy, strefa peryferyjna

Wprowadzenie

Problematyka miejskich obszarów funkcjonalnych nie jest nowym przedmiotem badań naukowych ani na świecie, ani w Polsce. Badania nad obszarami wyróżniającymi się występowaniem relacji przestrzennych i społeczno-gospodarczych między miastem głównym a jednostkami położonymi w jego najbliższym otoczeniu prowadzone są od kilkudziesięciu lat. Warto zaznaczyć, że badania te charakteryzuje bardzo zróżnicowana terminologia określenia tych terenów, jednakże sam sposób ich definiowania jest dość podobny. Szczególne zainteresowanie miejskimi obszarami funkcjonalnymi oraz ich wyznaczaniem w XXI w. związane jest ze zmieniającym się modelem polityki regionalnej Unii Europejskiej, którą oparto na zarządzaniu zintegrowanym terytorialnie, polegającym na dążeniu do kompleksowego planowania i realizacji działań wobec terytoriów określonych funkcjonalnie, a nie administracyjnie. Oznacza to, że działania stymulujące rozwój regionalny prowadzone są na obszarach charakteryzujących się podobnymi

cechami społeczno-gospodarczymi i przestrzennymi oraz występowaniem w ich granicach interakcji wskazujących na powiązania funkcjonalne. W konsekwencji sprzyja to osiągnięciu spójności w każdym z jej wymiarów: ekonomicznym, społecznym i terytorialnym. Takie podejście ma na celu pełne wykorzystanie endogenicznego potencjału regionów, a w szczególności ośrodków miejskich traktowanych jako obszary wzrostu, i tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych na ich bliższe i dalsze otoczenie. Podstawowym celem niniejszej pracy jest określenie zakładanego w koncepcjach teoretycznych znaczenia miejskich obszarów funkcjonalnych w procesie rozwoju regionalnego. Artykuł składa się z dwóch zasadniczych części, którym odpowiadają dwa cele szczegółowe. W pierwszej części dokonano przeglądu terminów i ich definicji wykorzystywanych w badaniach zmierzających do identyfikacji obszarów, w ramach których identyfikowane są powiązania funkcjonalne między miastem a strefą podmiejską. Uszczegółowienie tych terminów stanowi jeden z celów szczegółowych analizy w niniejszej pracy. Ponadto dokonano próby odniesienia i porównania zastosowanych terminów i kryteriów delimitacji do koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych. W drugiej części przeprowadzono systematyzację teorii i koncepcji rozwoju ze względu na ich podejście do problemu przyczyn i konsekwencji różnicowania się rozwoju w przestrzeni. Celem szczegółowym dotyczącym tego etapu analizy jest określenie miejsca miejskich obszarów funkcjonalnych w teoriach i koncepcjach rozwoju. W tej części pracy skoncentrowano się głównie na teoriach charakteryzujących się największym poziomem zgodności z koncepcją miejskich obszarów funkcjonalnych, biorąc pod uwagę ich założenia oraz sposób interpretacji. Analiza ta została przeprowadzona z uwzględnieniem również roli ośrodka rdzeniowego oraz strefy peryferyjnej w wybranych teoriach, jako dwóch podstawowych obszarów składających się na miejski obszar funkcjonalny.

W niniejszej pracy miejski obszar funkcjonalny traktuje się jako obszar wyróżniający się występowaniem podobieństw o charakterze społeczno-gospodarczym, morfologicznym oraz sieci powiązań funkcjonalnych między ośrodkiem rdzeniowym regionalnym lub subregionalnym i jednostkami strefy oddziaływania, tworzącymi jednolity i spójny przestrzennie układ osadniczy.

Pojęcie miejskiego obszaru funkcjonalnego

Zarówno w światowej, jak i w polskiej literaturze przedmiotu badania nad miejskimi obszarami funkcjonalnymi związane były i są z analizą rozmieszczenia ludności miejskiej oraz analizą struktury przestrzeni miast, wpisując się w szeroki zakres prowadzonych intensywnie od początku drugiej połowy XX w. studiów miejskich. Szczególnie istotny nurt badawczy w ramach studiów nad problematyką miejskich obszarów funkcjonalnych dotyczy przemieszczeń ludności i procesów z nimi związanych, w tym również migracji wahałowych przyjmujących formę dojazdów do pracy, które rozpatrywane są w różnych układach przestrzennych. W światowej i polskiej literaturze przedmiotu badania o tej problematyce zmierzające do identyfikacji obszarów wyróżniających się powiązaniami

Tabela 1. Systematyzacja koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych w światowej literaturze przedmiotu

Termin	Przykłady zastosowań w światowej literaturze przedmiotu
Functional urban (region) area	Hall (1974), Hall i in. (1975), Hall i Hay (1980), Coombes i in. (1982), Antikainen (2005), Karlsson i Olsson (2006), Cörvers i in. (2009), Sykora i Mulicek (2009), Halas i in. (2010), Drobne i in. (2010), Drobne i Bogataj (2012), Kim i in. (2015), Klapka i Halas (2016)
Daily urban system	Berry (1968), Szalai (1972), Morrill (1973), Berry i Gillard (1977), Coombes i in. (1979), Schwanen i in. (2001), Linden (2014)
Urban areas	Friedmann i Miller (1965), Strozzi i Wegmuller (1998), Pumain (2000), Kloosterman i Musterd (2001), Davoudi (2003), Nicolau i Cavaco (2016)
Agglomeration	Gordon i McCann (2000), Miller i in. (2001), Weber (2001), Martin, Sunley (2003), Weber (2003), Donoghue i Gleave (2004),
Metropolitan areas	Bogue (1949), Duncan i in. (1960), Morrill i in. (1999), Taylor (2007), Liu i in. (2010), Boix i in. (2012), Feria i in. (2015)

Źródło: opracowanie własne.

funkcjonalnymi między miastem a strefą podmiejską były prowadzone od lat 60. ubiegłego wieku (patrz tab. 1, 2). Należy podkreślić, że wykorzystanie koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych w literaturze przedmiotu w celu identyfikacji oraz badania obszarów, na których występują relacje pomiędzy ośrodkiem miejskim a jego otoczeniem, wiąże się jak już wspomniano, z zastosowaniem zróżnicowanej terminologii. W katalogu najczęściej używanych pojęć wyróżnić można m.in.: dzienny system miejski (m.in. Berry 1973), miasto i strefa podmiejska (m.in. Dobrowolska 1964, Friedmann, Miller 1965), aglomeracja (m.in.

Tabela 2. Systematyzacja koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych w polskiej literaturze przedmiotu

Termin	Przykłady zastosowań w polskiej literaturze
Funkcjonalny obszar (region) miejski	Korcelli (1981), Potrykowska (1989), Zborowski (2005), Korcelli i Śleszyński (2006), Hołowiecka i Szymańska (2008), Domański i Noworól (2010), Krzysztofik i in. (2011), Heffner (2013), Śleszyński (2013)
Dzienny system miejski	Budzynowska i Węclawowicz (1984), Gocał i Rakowski (1991), Stachowski (1993), Tarkowski (2005), Kretowicz (2009), Guzik i in. (2010)
Miasto i strefa podmiejska	Dobrowolska (1964), Potrykowska (1985), Dziewoński (1987), Liszewski (1987), Małuszyńska (2000), Jakóbczyk-Gryszkiewicz (2011), Kajdanek (2011), Staszewska (2013), Drejerska i in. (2014)
Aglomeracja	Dziewoński i Kosiński (1964), Iwanicka-Lyra (1969), Pióro (1977), Dziewoński i Korcelli (1981), Rykiel (1997), Beim (2009), Bogdański (2014)
Obszar metropolitalny	Gontarski (1972), Maik (2003), Liszewski (2005), Swianiewicz i Klimska (2005), Smętkowski (2007), Smętkowski i in. (2008), Korcelli-Olejniczak (2012), Zuzańska-Żyśko (2012)

Źródło: opracowanie własne.

Dziewoński, Kosiński 1964, Gordon, McCann 2000), obszar metropolitalny (m.in. Bogue 1949, Gontarski 1972) czy funkcjonalny obszar (region) miejski (m.in. Hall 1974, Korcelli 1981).

Definiując **miejski obszar funkcjonalny** (*functional urban area*), najczęściej przyjmuje się, że stanowi on obszar rdzeniowy, tworzony przez jeden lub kilka głównych ośrodków miejskich, oraz terytorium znajdujące się w jego otoczeniu, które jest z nim funkcjonalnie powiązane poprzez relacje wynikające z przepływów ludzi, towarów i informacji (Hall 1974, Korcelli 1981, Śleszyński 2013). Definiowanie miejskiego obszaru funkcjonalnego w taki sposób wykorzystuje założenia koncepcji Halla (1974), którego należy uznać za prekursora w badaniach nad tymi obszarami. Tereny te wyróżniają się zróżnicowaną strukturą wewnętrzną zarówno pod względem społeczno-gospodarczym, jak i przestrzennym oraz funkcjonalnym, wykazując jednak istotny stopień podobieństw wewnętrznych i charakteryzując się dominującymi domknięciami relacji z głównym ośrodkiem miejskim. Obecnie w literaturze światowej istotną rolę w wyjaśnianiu terminu obszaru funkcjonalnego przypisuje się w szczególności występującym między ośrodkiem rdzeniowym a strefą sąsiadującą funkcjonalnym interakcjom gospodarczym oraz dojazdom do pracy i szkół (Karlsson, Olsson 2006). Również Sikora i Mulicek (2009) podkreślają, że obszary funkcjonalne opierają się na lokalnych rynkach pracy jako podstawowych mechanizmach integrujących terytorium poprzez powiązania między miejscami pracy i domu. Podobne podejście stosują Drobne i in. (2010) charakteryzujący miejski obszar funkcjonalny jako obszar zabudowany o dużej gęstości zaludnienia, w którym stała istotna grupa mieszkańców dojeżdża do pracy do ośrodka rdzeniowego. Halas i in. (2010) zwracają przy tym uwagę na fakt, że poza przemieszczaniem się ludności obszar ten może mieć jeden lub więcej rdzeni oraz wyróżnia się względnym domknięciem. Natomiast Heffner (2015) dodaje, że strefa oddziaływania głównego miasta ukształtowała się w procesie historycznego rozwoju. Zgodny z powyższymi koncepcjami jest również Śleszyński (2013, s. 176), który przyjmuje definicję miejskiego obszaru funkcjonalnego jako „spójnej pod względem przestrzennym strefy oddziaływania miasta”. Oznacza to, że miejski obszar funkcjonalny jako całość wyróżnia się z otoczenia, czyli strefy zewnętrznej, natomiast wewnątrz jednostki budujące strefę peryferyjną upodabniają się do ośrodka rdzeniowego. Autorzy, definiując miejskie obszary funkcjonalne, zwracają również uwagę na ich zróżnicowaną strukturę, co bezpośrednio przekłada się na różny sposób ich delimitacji. W badaniach mających na celu wyznaczenie zasięgów przestrzennych miejskich obszarów funkcjonalnych wykorzystuje się różnego rodzaju kryteria, za pomocą których identyfikuje się występujące między obszarem rdzeniowym a jego otoczeniem podobieństwa o charakterze społeczno-gospodarczym, morfologicznym oraz powiązania funkcjonalne. Kryteria społeczno-gospodarcze mają na celu identyfikację stanu i sytuacji na rynku pracy wynikającej z lokalizacji działalności człowieka w przestrzeni, np. w zakresie podobnego poziomu przedsiębiorczości czy udziału liczby osób pracujących w poszczególnych sektorach gospodarki, a także efektów mnożnikowych wynikających z powstawania i rozwoju działalności gospodarczych na danym obszarze (Domański i in. 2005, Wiedermann 2008,

Śleszyński 2013). Kryteria morfologiczne dotyczą struktury przestrzennej miejskiego obszaru funkcjonalnego, warunkowanej zróżnicowaniem demograficznym oraz pełnionymi przez główny ośrodek miejski funkcjami (np. gęstość zaludnienia, połączenie obszarów sieciami infrastruktury) (Komornicki 2003, Śleszyński 2013). Natomiast kryteria funkcjonalne opierają się na identyfikacji przepływów ludzi, towarów oraz informacji w granicach miejskiego obszaru funkcjonalnego, wynikających z charakteru relacji oraz skali oddziaływania głównego ośrodka rdzeniowego na jego otoczenie (Wilson 1974, Lowe, Moryadas 1975, Korcelli 1981, Komornicki i in. 2013). Podejścia w definiowaniu miejskich obszarów funkcjonalnych jednoznacznie wskazują, że w jego ramach występują podobieństwa o charakterze społeczno-gospodarczym oraz morfologicznym i powiązania funkcjonalne. Dodatkowo obszar ten cechuje istotna odrębność wobec otoczenia oraz spójność wewnętrzna, co wzmacnia sieci powiązań występujących w granicach jego terytorium.

Innym, stosowanym w literaturze światowej i polskiej, terminem jest **dzienny system miejski** (*daily urban system*), który został wprowadzony w badaniach przez Berry'ego (1973) na początku lat 70. XX w. Obszar ten definiowany jest jako centralne miasto wraz z najbliższym otoczeniem i wyróżnia się w przestrzeni znacznie wyższym odsetkiem pracujących mieszkańców (Berry 1973, Schmal 2003). Koncepcja ta zakłada identyfikację obszaru złożonego z głównego ośrodka miejskiego oraz bezpośrednio sąsiadujących terytoriów, między którymi występują relacje wynikające w szczególności z intensywności dojazdów do pracy (Berry 1973, Budzynowska, Węclawowicz 1984). Jednocześnie w literaturze wskazuje się na istotną rolę założeń mieszkańców oraz stałego rozwoju środków transportu, stanowiących podstawowe czynniki przestrzennego rozrastania się dziennego systemu miejskiego (De Pater, Schmal 1982, za: Schmal 2003). Dojazdy do pracy, rozpatrywane w cyklu dobowym, stanowią w tej koncepcji główne kryterium wyznaczania zasięgu oddziaływania ośrodka rdzeniowego o charakterze funkcjonalnym. Ich uzupełnieniem natomiast są najczęściej kryteria społeczno-gospodarcze, które traktuje się jako dodatkowe, np. gęstość zaludnienia czy wskaźnik przyrostu liczby mieszkań w rdzeniu (Budzynowska, Węclawowicz 1984). W ten sposób identyfikuje się główny ośrodek miejski, stanowiący rdzeń dziennego systemu miejskiego oraz strefę jego oddziaływania, z której codzienne przejazdy do rdzenia występują na najwyższym poziomie. Należy zaznaczyć, że autorzy wykorzystujący tę koncepcję podkreślają dominujące i nadrzędne funkcje ośrodka rdzeniowego w ramach całego dziennego systemu miejskiego.

W koncepcji **miasta i strefy podmiejskiej** (*urban areas*), która oparta jest na badaniach Friedmanna (1965), wyodrębniano rdzeń tego obszaru oraz jego peryferie (strefa podmiejska) (Potrykowska 1985, Dziewoński 1987). Definiując ten obszar, autorzy skupiają się w szczególności na strefie podmiejskiej oraz jej relacji z miastem centralnym i określają ją jako „zorganizowaną część przestrzeni geograficznej, która przylega do terenów zainwestowania miasta centralnego” (Liszewski 1987, za: Słodczyk 2003, s. 184). Jednocześnie Straszewicz (1985) zaznacza, że strefę podmiejską należy łączyć z miastem centralnym i traktować ją jako jego bezpośrednie otoczenie. Zgodnie z prowadzonymi badaniami jako podstawowe

kryteria delimitacji tych obszarów przyjęto codzienne dojazdy do pracy zarówno w kierunku rdzenia, jak i na peryferie, co związane było ze stałym rozwojem infrastruktury na całym jego terytorium oraz poprawą dostępności transportowej ośrodka rdzeniowego. Tym samym, bazując na kryteriach funkcjonalnych w odróżnieniu od koncepcji dziennych systemów miejskich, punkt ciężkości przypisuje się rosnącej roli strefy peryferyjnej. Ponadto według Straszewicza strefa podmiejska pełni istotne funkcje (m.in. stanowi obszar zamieszkania dla osób pracujących i uczących się w mieście), niezbędne do rozwoju miasta. W efekcie część najważniejszych funkcji tradycyjnie pełnionych przez rdzeń w dziennym systemie miejskim jest w tej koncepcji przeniesiona do strefy podmiejskiej. Autorzy podkreślają jednocześnie, że rozwój strefy peryferyjnej jest czynnikiem determinującym stały wzrost zasięgu przestrzennego całego obszaru. W konsekwencji miasto i strefa podmiejska są większe od dziennego systemu miejskiego, zarówno pod względem liczby ludności, jak i zasięgu przestrzennego.

Koncepcja **aglomeracji miejskiej** (*agglomeration*) identyfikuje obszary wyróżniające się w szczególności wysokim stopniem zurbanizowania. Oparta jest na badaniach prowadzonych przez Dziewońskiego i Kosińskiego (1964) w ramach szeroko ujmowanych studiów miejskich (Dziewoński i Korcelli 1981, Rykiel 1997, Martin i Sunley 2003, Czyż 2009). Zgodnie z definicją Korcellego i in. (1992, s. 29) „aglomerację stanowią zbiory jednostek osadniczych o dominującej funkcji pozarolniczej i silnych związkach funkcjonalnych i przestrzennych z obszarem węzłowym. Związki te zmuszają do spojrzenia na aglomeracje jako na systemy o wysokim stopniu zintegrowania”. Należy podkreślić, że w literaturze wskazuje się na istotną rolę funkcjonalnych powiązań występujących w granicach aglomeracji, w szczególności w zakresie „relacji pomiędzy układami miejsc zamieszkania, pracy, nauki, usług, kontaktów społecznych i rekreacji” (Korcelli 1976, s. 591). W przypadku wyznaczania aglomeracji miejskich, pomimo podkreślania istotnej roli powiązań funkcjonalnych, do najważniejszych kryteriów zaliczyć należy gęstość zaludnienia (koncentracja ludności wokół ośrodka rdzeniowego), co stanowiło kryterium o charakterze morfologicznym. W polskiej literaturze przedmiotu wyznaczanie tych jednostek związane jest w szczególności z intensywnym wzrostem liczby ludności i podmiotów prowadzących działalność w sektorze przemysłu i usług, które skoncentrowane są w głównej mierze w ośrodku rdzeniowym. W tak przyjętym układzie w ramach aglomeracji rdzeń tego obszaru ma wyższość nad strefą peryferyjną, pełniąc rolę tzw. węzła obszaru. Dlatego głównymi kryteriami wyznaczania aglomeracji są wskaźniki demograficzne, obrazujące proces urbanizacji w strukturze osadniczej i koncentracji ludności i gospodarki w rdzeniu, np. gęstość zaludnienia, liczba przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców. Takie podejście jednoznacznie wskazuje na delimitowanie aglomeracji w oparciu o kryteria społeczno-gospodarcze i morfologiczne. Należy podkreślić, że w wyniku zastosowanych kryteriów aglomeracja charakteryzuje się jeszcze większą liczbą ludności i jeszcze większym zasięgiem przestrzennym niż codzienne systemy miejskie oraz miasto i strefa podmiejska.

Rozwinięciem dla aglomeracji jest koncepcja **obszaru metropolitalnego** (*metropolitan areas*), w której główną rolę odgrywa rdzeniowy ośrodek miejski,

a pierwszym badaczem, który wprowadził ten termin, jest Bogue (1949). „Obszar metropolitalny tworzy miasto główne, nazywane ośrodkiem metropolitalnym lub metropolią, oraz zbiór jednostek osadniczych silnie z nim zintegrowanych funkcjonalnie i przestrzennie. Stanowi on układ powiązań opartych na przepływach ludzi, dóbr, kapitału, informacji i jest obszarem dyfuzji zjawisk społecznych i gospodarczych” (Czyż 2009, s. 450). Ponadto, wyjaśniając termin obszaru metropolitalnego, autorzy badań podkreślają, że główny ośrodek miejski pełni zróżnicowane funkcje wyższego rzędu o charakterze metropolitalnym (Maik 2003, Taylor 2007, Liu i in. 2010). W koncepcji tej istotną rolę przypisuje się powiązaniom funkcjonalnym między rdzeniem (metropolią) a pozostałymi jednostkami wchodzącymi w skład tego obszaru. W odróżnieniu od aglomeracji obszar metropolitalny jest zdecydowanie większy pod względem zajmowanej powierzchni oraz charakteryzuje się wyższym potencjałem ludnościowym. Wyróżnikiem obszaru metropolitalnego jest fakt, że jego rdzeń (metropolia) bierze udział w sieci powiązań krajowych i międzynarodowych z pozostałymi jednostkami tego i wyższego rzędu. Jak twierdzi Jałowicki (1999), metropolie stanowią węzły globalnej sieci przepływów, odgrywając istotną rolę w rozwoju konkurencyjności całego kraju. Korcelli-Olejniczak (2004, s. 36) podkreśla dodatkowo, że „metropolia rozwija (lub powinna rozwijać) funkcje o zasięgu głównie ponadkrajowym, lub że pełnienie tych funkcji odróżnia ją od nie-metropolii, czyli miasta o znaczeniu lokalnym, regionalnym lub najwyżej krajowym”. W związku z tym zdecydowana większość badaczy zauważa, że pełnienie funkcji o znaczeniu ponadkrajowym przez rdzeń metropolii stanowi podstawowe kryterium wyznaczania obszarów metropolitalnych. Innym, ważnym czynnikiem wydzielenia tych obszarów jest wysoki udział osób pracujących w sektorze usług, w szczególności w usługach wyższego rzędu, co stanowi kryterium społeczno-gospodarcze. Ze względu na nadrzędność hierarchiczną obszar metropolitalny traktowany jest również jako miasto-region lub utożsamiany z funkcjonalnym regionem miejskim (Korcelli 1976).

Podsumowując powyższy przegląd, należy podkreślić, że stosowanie w literaturze przedmiotu zróżnicowanej terminologii w badaniach nad terenami, w granicach których identyfikuje się występowanie relacji między ośrodkiem centralnym a strefą jego oddziaływania, nie powoduje większych różnic w definiowaniu tych terminów. Aspektem różnicującym definicje jest różne akcentowanie roli miasta jako ośrodka centralnego oraz strefy jego oddziaływania. W zależności od zastosowanego terminu w niektórych koncepcjach podstawową rolę w funkcjonowaniu całego obszaru przypisuje się głównemu ośrodkowi miejskiemu (koncepcje dziennych systemów miejskich, aglomeracji i obszarów metropolitalnych). Podkreśla się, że rdzeń tych obszarów stanowi główny ośrodek wzrostu, który oddziałuje na otoczenie, determinując poziom jego rozwoju. W pozostałych koncepcjach (funkcjonalnego obszaru miejskiego oraz miasta i strefy podmiejskiej) przedmiotem większego zainteresowania jest strefa oddziaływania. Szczególnie istotna jest strefa podmiejska, traktowana jako teren, który wpływa na poziom rozwoju miasta centralnego. Należy jednak podkreślić, że w wyznaczanych obszarach nadal bardzo ważną rolę odgrywał ośrodek rdzeniowy, będąc istotnym elementem, bez którego niemożliwe byłoby sprawne funkcjonowanie tych obszarów.

Tabela 3. Główne kryteria wykorzystywane w delimitacji obszarów

Termin	Zastosowane kryteria delimitacji		
	społeczno-gospodarcze	morfologiczne	funkcjonalne
Funkcjonalny obszar (region) miejski	×	×	×
Dzienny system miejski			×
Miasto i strefa podmiejska			×
Aglomeracja	×	×	
Obszar metropolitalny	×	×	×

Źródło: opracowanie własne.

Drugim aspektem różnicującym scharakteryzowane powyżej podejścia są kryteria delimitacji (patrz tab. 3). Warto zaznaczyć, że zaledwie w dwóch koncepcjach (funkcjonalnych obszarów miejskich i obszarów metropolitalnych) wykorzystywane są kryteria zarówno społeczno-gospodarcze, morfologiczne, jak i funkcjonalne. Ostatnie, bazujące na występowaniu relacji, charakteryzuje się jednakże różnym zasięgiem przestrzennym i zakresem merytorycznym. W przypadku funkcyjnalnych obszarów miejskich zwracano uwagę na powiązania funkcjonalne o charakterze lokalnym oraz regionalnym między ośrodkiem rdzeniowym a jego strefą oddziaływania. W odniesieniu do obszarów metropolitalnych, jak wspomniano, wyznacza się w literaturze przedmiotu wyłącznie takie, w których rdzeń ma funkcje o charakterze co najmniej ponadkrajowym, co stanowi podstawowe kryterium odróżniające te obszary. Koncepcje dziennego systemu miejskiego oraz miasta i strefy podmiejskiej zostały oparte na jednym kryterium funkcjonalnym, dotyczącym codziennych dojazdów do pracy. W badaniach, w których stosowano również inne kryteria w delimitacjach tych obszarów, miały one charakter dodatkowy, często bez wpływu na zasięg granic obszaru. W koncepcji aglomeracji natomiast do wyznaczania tych obszarów wykorzystuje się głównie kryteria społeczno-gospodarcze i morfologiczne, a w szczególności charakteryzujące sytuację ludnościową. Pomimo podkreślania roli powiązań funkcyjnalnych i relacji zachodzących między ośrodkiem a jego strefą oddziaływania, nie stosuje się w zasadzie kryteriów funkcyjnalnych.

Rola miejskich obszarów funkcyjnalnych w rozwoju regionalnym

Rozwój społeczno-gospodarczy w aspekcie przestrzennym należy rozpatrywać w różnych skalach. Jedną z nich jest skala regionalna i związane z nią pojęcie rozwoju regionalnego. Jak podkreślają m.in. Chojnicki i Czyż (2005), rozwój regionalny traktowany jest jako zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w granicach danego regionu. Podkreślić należy, że integralnymi częściami procesów rozwoju są zarówno endogeniczny potencjał regionu, jak i przepływy ludzi, informacji oraz towarów. Przepływy te odbywają się ze wzmocnioną intensywnością

wewnątrz obszaru charakteryzującego się jednorodnością (miejskiego obszaru funkcjonalnego), a z mniejszą w stosunku do obszarów niewchodzących w jego skład, będących dla niego otoczeniem zewnętrznym. Na tej podstawie należy zaznaczyć, że rozwój regionalny nie ogranicza się wyłącznie do granic danego obszaru funkcjonalnego, lecz również wykracza poza nie, obejmując większy układ. Z drugiej strony, pomimo zachodzących procesów rozwoju oraz ciągle zmieniających się granic, w literaturze przedmiotu stale podkreśla się odrębność pierwotnego obszaru pod względem administracyjnym, politycznym, społecznym czy kulturowym (por. Pike i in. 2007). Powyższe uzasadnia rozpatrywanie zmian w sferze społecznej i gospodarczej danego regionu, stąd pojęcie rozwoju regionalnego należy rozumieć jako proces zmian o charakterze społeczno-gospodarczym, które zachodzą w obrębie systemu społecznego na danym terytorium.

Rozwój ujmowany w różnych skalach przestrzennych i jego zróżnicowanie w przestrzeni wyjaśniane jest w literaturze przedmiotu za pomocą teorii rozwoju. Każda z tych teorii charakteryzuje uwarunkowania i prawidłowości wpływające na powstawanie różnic, np. między regionami w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Warto podkreślić, że w poszczególnych teoriach rozwoju regionalnego autorzy wskazują zróżnicowany zestaw przyczyn powstawania różnic międzyregionalnych w rozwoju, a także odmienne sugestie w zakresie działań mających na celu ich zniwelowanie (por. Gorzelak 1989). Jednocześnie różny jest sposób prognozowania dalszego charakteru i tempa zmian zachodzących w ramach danego obszaru. Prezentowane i charakteryzowane w wielu opracowaniach i artykułach systematyzacje teorii rozwoju umożliwiają dokonanie ich podziału, ze względu na podejście do problemu zróżnicowań rozwojowych zachodzących w przestrzeni (patrz tab. 4). Należy wyróżnić dwa rodzaje teorii wyjaśniających procesy rozwojowe, zachodzące w różnych skalach przestrzennych: teorie rozwoju o charakterze równomiernym oraz teorie rozwoju o charakterze nierównomiernym. Pierwsze z nich, do których zaliczyć należy koncepcje neoliberalne i neokeynesowskie, wywodzą się z tradycyjnej ekonomii. Autorzy koncepcji neoliberalnych uznają minimalizację interwencjonizmu i traktują wolny rynek jako optymalny mechanizm regulacyjny. Ich głównym założeniem jest dążenie do osiągnięcia wyrównanego stanu gospodarki, traktowanego jako naturalny stan rzeczy, wynikający z cech rozwoju społeczno-gospodarczego. W teoriach tych zróżnicowanie traktowane jest jako zakłócenie procesów rozwoju. Neokeynesowskie koncepcje traktują natomiast interwencjonizm jako niezbędny i najistotniejszy mechanizm regulacyjny, optymalizujący rozwój regionalny. Z drugiej strony występują teorie rozwoju o charakterze nierównomiernym, które wyjaśniają zróżnicowanie międzyregionalne jako nieunikniony efekt zachodzących zmian w sferze społecznej i gospodarczej w danym regionie (por. Gorzelak 1989, Chądzyński i in. 2007, Churski 2008, 2011). Autorzy tych koncepcji zakładają, że zróżnicowanie w poziomie rozwoju gospodarki jest siłą sprawczą rozwoju, dopuszczając oddziaływanie w wymiarze sektorowym i przestrzennym. Ponadto w modelach rozwoju nierównomiernego uznaje się interwencjonizm za niezbędne działanie dla optymalizacji procesów rozwojowych, przy jednoczesnym wykorzystaniu zasobów endogenicznych danego regionu.

Tabela 4. Klasyfikacja głównych teorii i koncepcji rozwoju

Charakter rozwoju	Praca	Teoria
Rozwój równomierny	A. Smith (1776)	Klasyczny model rozwoju
	D. Ricardo (1817)	Teoria korzyści komparatywnych
	J.M. Keynes (1936)	Keynesowski model rozwoju
	P. Samuelson (1955)	Wielka synteza neoklasyczna
	R.M. Solow (1956)	Neoklasyczny model wzrostu
	G.H. Borts, J.L. Stein (1964)	Neoklasyczny model wzrostu regionalnego
	H.W. Richardsson (1973)	Model rozwoju egzogenicznego
Rozwój nierównomierny	F. Perroux (1955)	Model biegunów wzrostu
	G. Myrdal (1957)	Model kumulatywnej przyczynowości
	A.O. Hirschmann (1958)	Teoria polaryzacji (geograficzne centra wzrostu)
	J. Boudeville (1964 1972)	Teoria regionu spolaryzowanego
	J.R. Lasuen (1969 1970 1973)	Teoria spolaryzowanego rozwoju
	J. Friedmann (1973)	Model rdzenia i peryferii
	P. Romer (1986), R.E. Lucas (1988)	Teoria wzrostu endogenicznego
	P. Krugman (1991), P. Krugman, A. Venables (1995), M. Fujita, P. Krugman, A. Venables (1999)	Nowa geografia ekonomiczna

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Gorzelak (1989), Grzeszczak (1999), Grosse (2002), Churski (2008).

Teorie rozwoju regionalnego o charakterze równomiernym opierają się w głównej mierze na klasycznym modelu rozwoju, w którym podkreśla się rolę oddziaływania klasycznych czynników produkcji (por. Strzelecki 2008). Za prekursora i twórcę pierwszej teorii o tym charakterze uznaje się Smitha (1954), który uważał, że wyrównywanie różnic między regionami możliwe jest w wyniku przemieszczania się czynników produkcji między regionami oraz stałych zysków z produkcji tych samych dóbr. Główny wpływ na ich mobilność ma rynek pracy, a w szczególności cena, stanowiąca główną determinantę lokalizacji czynników produkcji w miejscach, gdzie osiągną one największą skuteczność. Konsekwencją tych działań jest doprowadzenie do równomiernego rozmieszczenia i wykorzystania w możliwie efektywny sposób wszystkich czynników produkcji, a tym samym do zbilansowania podaży i popytu na pracę. W efekcie możliwe jest niwelowanie różnic w rozwoju między regionami. Koncepcja ta stanowi fundament założeń wszystkich pozostałych teorii tego nurtu. Drugą grupę teorii rozwoju regionalnego o charakterze równomiernym określa się w literaturze jako neokeynesowskie, których podstawą jest keynesowski model rozwoju. Autor, formułując ten model, przyjął, że wzrost gospodarczy warunkowany jest liczbą i lokalizacją inwestycji, które stanowią jego podstawowy czynnik (por. Chądryński i in. 2007). W tak przyjętej koncepcji większą uwagę Keynes zwrócił na popytową stronę rynku, podkreślając jednocześnie, że stan równowagi w gospodarce jest możliwy do osiągnięcia przy niepełnym wykorzystaniu wszystkich czynników produkcji. Alternatywą dla koncepcji Keynesa są neoklasyczne modele wzrostu Solowa, a także

Bortsa i Steina, w których przyjmuje się, że wzrost możliwy jest w wyniku zwiększenia płynności kapitału i siły roboczej poprzez ograniczenie interwencjonizmu państwa. Inną koncepcją jest teoria bazy ekonomicznej autorstwa Northa, w której podstawową rolę odgrywa działalność eksportowa jako główny czynnik stymulujący rozwój konkretnego regionu. Teoria ta zakłada, że poprzez wytwarzanie dóbr i usług na obszarze regionu oraz zbudowanie na nie zewnętrznego popytu możliwy będzie rozwój pokrewnych sektorów i rynków usług, co w konsekwencji doprowadzi do wzrostu gospodarczego. W celu osiągnięcia takiego schematu działania, zgodnie z teorią bazy ekonomicznej, najważniejszym zadaniem władz publicznych jest przyciągnięcie inwestorów do regionu, których towary mogłyby być eksportowane. Takie działania ze strony władz umożliwiają wyodrębnienie podstawowej branży, stanowiącej silną stronę gospodarki regionalnej i określenie jej jako głównej specjalizacji regionu (por. Grosse 2002). Przy takich założeniach największym zagrożeniem dla rozwoju całego regionu wynikającym z omawianej teorii może być upadek danej branży oraz utrata głównej specjalizacji, będącej podstawowym czynnikiem rozwoju. Podejściem łączącym teorie neoliberalne z teorią keynesizmu było opracowanie w latach 50. XX w. tzw. wielkiej neoklasycznej syntezy Samuelsona. Autor tej syntezy dokonał próby połączenia teorii zagregowanego popytu i dochodu (makroekonomia Keynesa) z głównymi twierdzeniami neoklasycznej ekonomii (zwłaszcza teorii produkcji). W konsekwencji Samuelson opracował model polityki ekonomicznej, który ostatecznie odnosił się w głównej mierze do interwencjonizmu państwa, a w szczególności do form i zakresu jego ingerencji w gospodarkę (por. Romanow 1989, Fiedor 2010). W ten sposób autor określił zasady funkcjonowania gospodarki mieszanej, opartej na bezstronnej kontroli państwa i jego ograniczonej bezpośredniej ingerencji, dominującej współcześnie w systemach gospodarczych większości państw.

W zakresie teorii rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym wyróżnia się te koncepcje, które zakładają odejście od ujęcia sektorowego na rzecz ujęcia przestrzennego i wyjaśniają polaryzację w przestrzeni jako podstawową prawidłowość procesu rozwoju (por. Churski 2014). Autorzy wskazują, że powstawanie różnic międzyregionalnych jest efektem siły sprawczej rozwoju oraz heterogeniczności przestrzeni (por. Chądzyński i in. 2007). W prowadzonych w literaturze naukowej analizach teorii rozwoju nierównomiernego uwzględnia się dwa sposoby stymulowania procesów rozwojowych w regionach: „odgórny” oraz „oddolny”. Pierwszy podkreśla znaczenie władz krajowych i samorządowych jako inicjatorów działań mających prowadzić do rozwoju wynikającego z egzogenicznych uwarunkowań. Drugi główną rolę w procesach rozwoju przypisuje czynnikom wewnętrznym, zakładając konieczność domknięcia danego układu terytorialnego i wykorzystywanie jego zasobów do stymulowania rozwoju (por. Friedmann 1973, Gorzelak 1989, Kuder 2014). W wymiarze teorii rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym należy wyróżnić dwie, które traktowane są w literaturze przedmiotu jako podstawowe: teorię biegunów wzrostu F. Perroux oraz koncepcję rdzenia i peryferii opracowaną przez J. Friedmanna. Koncepcja biegunów wzrostu zaproponowana przez F. Perroux stanowi fundament dla współczesnych teorii wyjaśniających zachodzące procesy rozwojowe w sposób spolaryzowany

(por. Grzeszczak 1978, 2007, Churski 2014). Teoria francuskiego ekonomisty była rozwijana oraz modyfikowana m.in. przez J.R. Boudeville'a (koncepcja regionu spolaryzowanego), J.R. Lasuena (teoria spolaryzowanego rozwoju) oraz J. Paelincka (teoria wzrostu spolaryzowanego) i stanowiła odpowiedź na niezadowolone z wówczas istniejących teorii klasycznych i neoklasycznych. Podstawowe założenie teorii biegunów wzrostu przyjmuje, że motorem napędzającym wzrost są poszczególne jednostki gospodarki, które pociągają za sobą rozwój innych jednostek działających w ramach dynamicznie rozwijającej się dziedziny. Wobec tego koncepcja ta odzwierciedla fakt, że koncentracja rozwoju odbywa się w jednostkach stanowiących tzw. bieguny wzrostu, wiązanych najczęściej z działalnością przemysłową (por. Grzeszczak 1999). Koncentracja ta wynika w głównej mierze z lokalizacji przedsiębiorstw najbardziej rozwiniętych branż i sektorów, charakteryzujących się wysoką konkurencyjnością, również w skali międzynarodowej (por. Grosse 2002). W konsekwencji obszary te stanowią najważniejsze ośrodki regionalne, skupiające na swoim terytorium m.in. miejsca pracy oraz dominujące nad pozostałymi miastami nazywanymi ich satelitami oraz otoczeniem (strefą peryferyjną). J.R. Boudeville, modyfikując tę koncepcję, podkreślił istotę występowania relacji funkcjonalnych kształtujących się między biegunem wzrostu a jego strefą wpływu i determinujących funkcjonowanie regionu oraz proces jego rozwoju (por. Dominiak, Churski 2012). Za drugą koncepcję, której założenia są podstawą dla formułowanych teorii rozwoju regionalnego, uważa się model rdzenia i peryferii, który został opracowany w latach 70. XX w. przez J. Friedmanna. Model ten oraz pozostałe koncepcje bazujące na teorii Friedmanna zakładają rozwój regionu poprzez wykorzystanie jego endogenicznych czynników, w tym również o charakterze niematerialnym. W ten sposób podkreśla się rolę zasobów własnych regionu, których odpowiednie wykorzystanie prowadzi do dominacji rdzenia obszaru nad obszarem go otaczającym (peryferiami). Jest to możliwe dzięki koncentracji działalności wytwórczej i usługowej w najsilniej rozwiniętych miastach oraz uzależnieniu obszarów otaczających od centrum wzrostu w sferze gospodarczej, politycznej i kulturowej (por. Grosse 2002). Rozwinięciem dla tych koncepcji jest teoria polaryzacji A. Hirschmanna, który podkreślił rolę innych czynników mających wpływ na rozwój regionu. Zaznaczył, że stały rozwój ośrodka stanowiącego geograficzne centrum wzrostu prowadzi do coraz większego jego oddziaływania na otoczenie, stąd istotnym działaniem, które powinno być podejmowane przez władze publiczne, jest budowanie sprzyjających warunków do rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych. Równie istotną rolę rozprzestrzeniania się procesów wzrostu z centralnych jednostek na ich otoczenie podkreślił w modelu kumulatywnej przyczynowości G. Myrdal. Teoria ta zakłada stale pogłębiające się różnice w rozwoju między biegunami wzrostu a ich otoczeniem, co wprost wynika z absorbowania z otoczenia i kumulowania się w regionalnych biegunach wzrostu czynników pozytywnie wpływających na rozwój. Efekt ten nazywany jest w literaturze procesem „wymywania” (por. m.in. Gorzelak 1999, Chądzyński i in. 2007, Churski 2008, 2011). Z drugiej jednak strony w tym samym czasie następują sprzężenia zwrotne powodujące efekt rozprzestrzeniania się czynników z biegunów wzrostu na ich otoczenie, co w konsekwencji prowadzi do rozwoju gospodarczego całego obszaru

(por. Chądzyński i in. 2007, Dominiak, Churski 2012). Należy jednak podkreślić, że efekty drugiego z tych procesów (rozprzestrzenianie się) są słabsze od efektów „wymywania”. Akumulowanie czynników rozwoju na obszarach wzrostu jako przyczyna zróżnicowania regionalnego podkreślana jest również przez P. Romera i R.E. Lucasa, którzy opracowali teorię rozwoju endogenicznego. Autorzy wskazują, że nierównomierność rozwoju w przestrzeni wynika z różnic w poziomie akumulacji czynników oraz stopnia postępu technologicznego. Za podstawowe czynniki determinujące te procesy autorzy uznali kapitał ludzki oraz poziom rozwoju przedsiębiorstw w zakresie technologii i *know-how*. Zgodnie z założeniami tej koncepcji wyrównywanie różnic w poziomie rozwoju między obszarami jest możliwe w wyniku przepływów osób, kapitału i informacji.

W teoriach rozwoju regionalnego swoje odzwierciedlenie znajduje również koncepcja miejskich obszarów funkcjonalnych. Przeprowadzona powyżej systematyzacja teorii rozwoju regionalnego pozwala dokonać oceny *ex ante* pod kątem ich podstaw i założeń oraz możliwości adaptacji i uwzględniania w nich koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych. Należy podkreślić, że specyfika i charakter funkcjonowania miejskiego obszaru funkcjonalnego wydają się bliższe koncepcjom i teoriom rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym. Podstawowym uzasadnieniem tego jest fakt, że w pierwszej grupie teorii przestrzeni ma charakter homogeniczny, a wzrost uniezależnia się od specyfiki lokalnych warunkowań. Koncepcje te wyjaśniają różnicowanie jednorodnej przestrzeni oraz prawidłowości i procesy rozwoju występujące w gospodarce jako całości, zwracając przy tym uwagę na procesy makroekonomiczne, zachodzące w skali globalnej. Teorie rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym uwzględniają natomiast przestrzeń heterogeniczną, „...której różne części są wzajemnie komplementarne i utrzymują ze sobą, a zwłaszcza z biegunem dominującym, większą wymianę niż z tego samego rzędu biegunami regionów sąsiednich. Jest to więc miejsce wymiany dóbr, usług i informacji, której wewnętrzna intensywność jest w każdym punkcie większa od intensywności zewnętrznej” (Boudeville 1978, s. 53, za: Grzeszczak 1999). Jednocześnie w literaturze, poddając analizom teorie rozwoju regionalnego, coraz częściej podkreśla się malejącą rolę klasycznych teorii wyjaśniających rozwój jako procesy zachodzące w sposób równomierny (por. Pastuszka 2009, Dyjach 2013). Jest to związane z ciągle pogłębiającym się podziałem na obszary wysoko rozwinięte i bogate oraz słabo rozwinięte i niezamożne, wobec których podejmuje się działania dążące do rozwiązywania problemów gospodarczych. Bez tych działań, stanowiących interwencję państwa, dywergencja między tymi obszarami będzie się nasilała.

W związku z powyższym przedmiotowa analiza została przeprowadzona z uwzględnieniem wyłącznie teorii rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym. Określenia miejsca miejskich obszarów funkcjonalnych w teoriach i koncepcjach rozwoju regionalnego dokonano w niniejszej pracy, poddając analizie trzy rodzaje relacji:

1. Rolę miejskich obszarów funkcjonalnych lub jego odpowiedników w rozwoju regionalnym.
2. Rolę oddziaływania ośrodków miejskich na ich bliższe i dalsze otoczenie.

3. Rolę strefy peryferyjnej miejskiego obszaru funkcjonalnego.

Należy podkreślić, że analizowane koncepcje rozwoju regionalnego nie odnoszą się bezpośrednio do koncepcji miejskich obszarów funkcjonalnych, jednakże ich założenia oraz oparte na nich interpretacje są możliwe do wykorzystania w celu odpowiedzi na postawione problemy. W poniższej analizie, przeprowadzonej z uwzględnieniem skali regionalnej oraz wewnątrz obszaru funkcjonalnego, szczególną uwagę zwraca się na teorie rozwoju charakteryzujące się największym poziomem zgodności z koncepcją miejskich obszarów funkcjonalnych, biorąc pod uwagę ich założenia oraz sposób interpretacji.

Koncepcja miejskiego obszaru funkcjonalnego, a także specyfika jego funkcjonowania jako domkniętego układu terytorialnego znajduje odzwierciedlenie w analizowanych teoriach rozwoju regionalnego. Jedną z nich jest koncepcja Friedmanna, który w opracowanym modelu analizuje system regionalny składający się z dwóch rodzajów regionów: rdzeniowych i peryferyjnych. Taki system zakłada możliwość rozwoju peryferii, który uzależniony jest jednak od centrum, mającego ze względu na posiadany potencjał większy wpływ na zmiany zachodzące w ramach całego systemu. Autor nie traktuje regionu rdzeniowego jako jednego ośrodka miejskiego, lecz jako region składający się z węzła i otaczającego go bezpośrednio obszaru, który charakteryzuje się wewnętrzną jednolitością. Tak pojmowany region rdzeniowy utożsamiać można z miejskim obszarem funkcjonalnym, który wyróżnia się z otoczenia dobrym wyposażeniem w środki transportu, importem kapitału ludzkiego z regionu peryferyjnego czy tworzeniem nowych technologii. Podobna do wyżej omawianej koncepcji jest teoria polaryzacji Hirschmana, traktującego region centralny jako tzw. geograficzne centrum wzrostu (por. Dyjach 2013). Teoria opracowana przez amerykańskiego ekonomistę zakładała jednak, że wzrost gospodarczy zapoczątkowany jest w głównym ośrodku stanowiącym centrum wzrostu, z którego następuje proces dyfuzji na sąsiednie obszary. Proces ten zazwyczaj ma swój początek w skoncentrowanych przedsiębiorstwach zlokalizowanych w centrum wzrostu, a następnie obejmuje coraz większe terytorium (por. Zajdel 2011, Dyjach 2013). Hirschman uważał jednocześnie, że rozwój równomierny w praktyce jest właściwie niemożliwy do osiągnięcia, mimo ciągłego rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych z regionów centralnych na jego otoczenie. Inną teorią zakładającą rozwój nierównomierny jest koncepcja biegunów wzrostu, w której podkreśla się znaczenie innowacyjnej i szybko rozwijającej się działalności gospodarczej. Przedsiębiorstwa wyróżniające się tymi cechami stanowią w teorii Perroux bieguny wzrostu, które generują impulsy rozwojowe i przyczyniają się do ich rozprzestrzeniania do otoczenia gospodarczego budowanego przez inne firmy. Podkreślali to również Boudeville i Lasuen, reinterpretując w ujęciu przestrzennym teorię biegunów wzrostu i wskazując, że proces dyfuzji rozwoju generowany przez największe przedsiębiorstwa zapoczątkowany jest w dużych ośrodkach miejskich, np. aglomeracjach czy metropoliach (por. Lasuen 1973, Grzeszczak 1999, Korenik i in. 2004). W odniesieniu do regionu główny ośrodek miejski zyskuje zdolność do szybszego rozwoju, co w konsekwencji prowadzi do pogłębiania się różnicowania pod względem poziomu rozwoju regionalnego zarówno w odniesieniu do bezpośrednio otaczającego go obszaru, jak i zewnętrznej strefy

peryferyjnej. Zgodnie z koncepcją biegunów wzrostu proces dywergencji stale się nasila na skutek wzajemnego oddziaływania i kumulowania się procesów rozwojowych. W efekcie regiony bogatsze charakteryzuje bardzo szybki rozwój, natomiast regiony słabo rozwinięte ulegają stagnacji. Jednocześnie jest to spójne z teorią Myrdala, który określił ten proces jako mechanizm błędnego koła. Zgodnie z jego modelem kumulatywnej przyczynowości proces ten jest nieodwracalny bez interwencji państwa i aktywności władz w zakresie działań wspomagających obszary słabo rozwinięte. Należy podkreślić, że rola odpowiedników miejskich obszarów funkcjonalnych znajduje odzwierciedlenie w teoriach rozwoju regionalnego o charakterze nierównomiernym, a w szczególności w teoriach rozwoju „oddolnego”. Teorie te kładą nacisk na wykorzystanie potencjału endogenicznego regionu, tj. jego zasobów oraz cech, co ma prowadzić do rozwoju, a w dalszej kolejności do jego rozprzestrzeniania się na obszary sąsiadujące.

W ramach miejskiego obszaru funkcjonalnego analizuje się również oddziaływanie głównego ośrodka miejskiego na jego otoczenie, co opisywane jest w teoriach rozwoju regionalnego. W odniesieniu do teorii biegunów wzrostu F. Perroux podkreśla się, że lokalizacja działalności mających wysoki poziom konkurencyjności determinuje poziom rozwoju regionów, z których dominują największe ośrodki miejskie stanowiące rdzenie obszarów. W ten sposób największe ośrodki zyskują przewagę nad obszarami peryferyjnymi, które stają się zależne od głównych ośrodków poprzez determinowanie charakteru polityki rozwojowej, np. w zakresie przemysłu czy handlu. W takim układzie terytorialnym efekty mnożnikowe powstające w gospodarce koncentrują się w centralnych ośrodkach miejskich, wobec czego polaryzację procesów rozwoju traktuje się jako naturalną cechę. Autor tej koncepcji nawiązuje do istotności rozwijania infrastruktury transportowej, która stanowi podstawowe połączenie między obszarem rdzeniowym a jego otoczeniem i jednocześnie jest najważniejszym czynnikiem wpływającym na rozprzestrzenianie się procesów rozwojowych z tzw. „bieguna wzrostu” (por. Malizia, Feser 1999, Grosse 2002). W ten sposób Perroux, a później Boudeville i Lasuen nawiązali do tego, że oddziaływanie ośrodka miejskiego na bliższe lub dalsze otoczenie odbywa się w głównej mierze w sposób liniowy, w oparciu o infrastrukturę oraz sieci, dzięki którym prędkość przepływu osób, towarów i informacji stale wzrasta. Zwracali na to uwagę również Zajdel (2011) i Dyjach (2013), analizując teorie Myrdala oraz Hirschmanna, którzy podkreślali, że procesy rozwojowe rozprzestrzeniają się wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych pod warunkiem, że są one zdolne do tworzenia efektów związanych z uzależnianiem od nich otoczenia. Należy jednak zaznaczyć, że rozprzestrzenianie się procesów rozwojowych w największym stopniu możliwe jest na tych obszarach regionu, przez które przechodzą ciągi komunikacyjne. Natomiast pozostałe tereny, ze względu na brak lub niedobór infrastruktury, są omijane przez te procesy. Również w koncepcji rdzenia i peryferii podkreśla się istotną rolę głównego ośrodka miejskiego w procesie rozwoju regionalnego, który z jednej strony dominuje nad strefą peryferyjną w głównej mierze ze względu na dużą zdolność najbardziej konkurencyjnych przedsiębiorstw do wchłaniania czynników rozwoju z otoczenia. W szczególności jest to związane z absorbowaniem siły roboczej

wynikającego z koncentracji przedsiębiorstw w ośrodku rdzeniowym. Z drugiej jednak strony rozwój strefy peryferyjnej odbywa się poprzez oddziaływanie rdzeniowego ośrodka miejskiego, pozostając w całkowitej od niego zależności.

Teoretyczne koncepcje rozwoju o charakterze nierównomiernym uwzględniają również rolę strefy peryferyjnej, co nawiązuje do koncepcji miejskiego obszaru funkcjonalnego. Zgodnie z modelem Friedmanna (1973) rdzeniowe ośrodki miejskie charakteryzuje kumulowanie w nich wzrostu gospodarczego i rozwoju, których poziom nie jest możliwy do osiągnięcia przez strefę peryferyjną. Ośrodki rdzeniowe mają większą zdolność do stwarzania przyjaznego klimatu inwestycyjnego wynikającego z efektów koncentracji i urbanizacji czy stymulowania rozwoju nowych technologii. Friedmann w swojej koncepcji wskazuje jednak na model związany z 4-fazową sekwencją rozwoju gospodarki, w której peryferie w każdej kolejnej fazie zyskują szanse na włączenie do obszaru centralnego poprzez wykorzystywanie sprzyjających ku temu warunków. Możliwość ta nie zawsze jednak jest wykorzystywana przez wszystkie obszary, co skłania do identyfikacji czynników wpływających na ten fakt. W ten sposób autor podkreśla jednoznacznie, że strefa peryferyjna przy sprzyjających warunkach zewnętrznych posiada zdolność do rozwoju, lecz nie zawsze ją wykorzystując. Jednocześnie Friedmann dokonał podziału peryferii ze względu na sytuację społeczno-gospodarczą, wyróżniając peryferie wstępujące i zstępujące. Pierwsze z nich charakteryzują się zróżnicowanym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego i mają zdolność do rozwoju, stąd określił je jako peryferie wstępujące. Drugie z nich – peryferie zstępujące – charakteryzują się stałym spadkiem liczby ludności oraz recesją gospodarczą, co w efekcie ogranicza ich zdolność do rozwoju. Ponadto sprzyjające warunki do rozwoju strefy peryferyjnej mogą zostać stworzone w wyniku interwencji państwa poprzez wspieranie przedsiębiorczości na tych obszarach, co w konsekwencji mogłoby przyczynić się do powstawania mniejszych biegunów wzrostu o charakterze lokalnym. Zgodnie z tą koncepcją taki stan rzeczy może zapobiegać nadmiernej polaryzacji w obrębie danego regionu, a ponadto wpłynie na jeszcze szybszy proces dyfuzji procesów rozwojowych. Takie podejście wskazuje na fakt, że strefa peryferyjna jest uzależniona od rdzenia, czyli ośrodka centralnego. Z drugiej strony J.R. Boudeville, rozszerzając koncepcję biegunów wzrostu, wskazał, że główny ośrodek miejski stanowiący taki biegun wzrostu korzysta z zasobów pracy oraz kapitału inwestycyjnego skumulowanego na peryferiach. Odbywa się to poprzez ruchy migracyjne oraz za sprawą mobilności czynników produkcji.

Podsumowanie

Przeprowadzony w niniejszym artykule przegląd prac i pojęć stosowanych w wyznaczaniu granic miejskich obszarów funkcjonalnych i ich odpowiedników pozwala podkreślić istotną rolę funkcjonalnych powiązań i wzajemnych interakcji identyfikowanych między rdzeniem a jego strefą peryferyjną. Sieci tych powiązań oraz występujące w ich ramach relacje przyczyniają się do stałego wzmacniania przepływu osób, informacji i kapitału między obszarem rdzeniowym a strefą

peryferyjną. W konsekwencji prowadzi to do tworzenia sprzyjających warunków umożliwiających proces dyfuzji rozwoju. W badaniach nad miejskimi obszarami funkcjonalnymi i ich odpowiednikami podkreśla się, że rozprzestrzenianie się procesów rozwojowych wewnątrz miejskiego obszaru funkcjonalnego odbywa się najczęściej z centralnych ośrodków miejskich na ich otoczenie, tworzące strefę peryferyjną. Podstawowym aspektem różnicującym powyżej scharakteryzowane podejścia w koncepcji miejskiego obszaru funkcjonalnego są zastosowane w nich kryteria delimitacji. W zależności od rodzaju obszaru poddawanej delimitacji wykorzystywane są zróżnicowane wskaźniki, których przyporządkowanie do wszystkich trzech wskazanych kryteriów możliwe jest wyłącznie w dwóch z pięciu analizowanych koncepcji. Jednocześnie wobec przeprowadzonej powyżej analizy należy podkreślić, że miejskie obszary funkcjonalne odgrywają istotną rolę w przedstawionych koncepcjach rozwoju regionalnego. Ośrodek centralny stanowiący jego rdzeń jest głównym generatorem impulsów sprzyjających wzrostowi na całym jego obszarze, a poprzez oddziaływanie na strefę peryferyjną przyczynia się również do rozprzestrzeniania się rozwoju na dalsze otoczenie miejskiego obszaru funkcjonalnego. Jednocześnie, zgodnie z przeanalizowanymi teoriami, strefa peryferyjna z jednej strony jest uzależniona od rdzenia obszaru funkcjonalnego, natomiast z drugiej strony dostarcza do niego zasoby, wpływając tym samym na dalszy jego rozwój. W efekcie wzmacniania potencjału endogenicznego miejskiego obszaru funkcjonalnego proces dyfuzji rozwoju obejmuje coraz większy obszar, wpływając bezpośrednio na rozwój całego regionu. W związku z tym należy podkreślić, że rozwój regionu oparty jest z jednej strony na tzw. „wysysaniu” przez dominujące ośrodki rdzeniowe czynników rozwoju z ich otoczenia, a z drugiej strony na występowaniu w przestrzeni dużych ośrodków miejskich oraz ich stref oddziaływania (peryferii), które mają wysoki potencjał rozwojowy, wynikający z posiadanych zasobów endogenicznych. Należy wobec powyższego podkreślić, że na styku skali lokalnej (miejski obszar funkcjonalny) i regionu pojawia się ciekawy problem zróżnicowanego znaczenia ośrodka rdzeniowego i jego strefy oddziaływania dla rozwoju całego regionu.

Literatura

- Berry B.J.L. 1973. Growth centers in American urban system. *Urban System*. 1, Community development and regional growth in the sixties and seventies. Ballinger Publishing Company, Cambridge.
- Cities as systems within systems of cities, *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 13: 147–163.
- Berry B.J.L., Gillard Q. 1977. The changing shape of metropolitan America 1960–1970. *Commuting patterns, urban fields and decentralization process*. Ballinger Publishing Company, Cambridge.
- Chądzyński J., Nowakowska A., Przygodzki Z. 2007. Region i jego rozwój w warunkach globalizacji. CeDeWu, Łódź.
- Chojnicki Z. 1999. *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., Czyż T. 2005. Rozwój społeczno-gospodarczy w ujęciu regionalnym. [W:] T. Czyż, H. Rogacki (red.), *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 219: 8–23.

- Churski P. 2004. Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej i integracji europejskiej. [W:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Regionalny wymiar integracji europejskiej*. T. VIII/1. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 31–45.
- Churski P. 2008. Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Churski P. 2011. Obszaru wzrostu i obszary stagnacji gospodarczej w Polsce – kontekst teoretyczny. [W:] P. Churski (red.), *Zróżnicowania regionalne w Polsce*. Biuletyn KPZK PAN, 248: 9–43.
- Churski P. 2014. Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 25: 13–27.
- Czyż T. 2009. Koncepcje aglomeracji miejskiej i obszaru metropolitalnego w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 81 (4): 445–459.
- Domański B., Gwosdz K., Huculak M., Wiedermann K. 2005. Oddziaływanie SSE Euro-Park Mielec na otoczenie lokalne. Powiązania firm i efekty mnożnikowe. [W:] *Dziesięć lat doświadczeń pierwszej polskiej specjalnej strefy ekonomicznej Mielec 1995–2005*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, ARP o. Mielec, Kraków.
- Dominiak J., Churski P. 2012. Rola innowacji w kształtowaniu regionów wzrostu i stagnacji gospodarczej w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4, 50: 54–77.
- Drobne S., Konjar M., Lisec A., Pichler Milanović N., Zavodnik Lamovšek A. 2010. Functional Regions Defined by Urban centres of (Inter)National Importance: case of Slovenia. [W:] M. Schrenk (red.), *15th International Conference on Urban planning, regional development and information society*, 18–20 May, Wien, Austria. Liveable, healthy, prosperous Cities for everyone, Real Corp 2010: proceedings 2010. Competence Center of Urban and Regional Planning, s. 297–306.
- Dyjach K. 2013. Teorie rozwoju regionalnego wobec zróżnicowań międzyregionalnych. *Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin – Polonia*, 47.
- Fiedor B. 2010. Kryzys gospodarczy a kryzys ekonomii jako nauki. *Ekonomista*, 4: 453–466.
- Friedmann 1973. The spatial organization of power in the development of urban systems. *Development and Change*, 4(3): 12–50.
- Gorzelał G. 1989. Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Gorzelał G. 1989. Teorie rozwoju regionalnego a gospodarka socjalistyczna. *Przegląd Geograficzny*, z. 61 (3): 265–280.
- Grosse T.G. 2008. Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1: 825–848.
- Grzeszczak J. 1978. Teoria biegunów wzrostu. *Przegląd zagranicznej literatury geograficznej*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J. 1999. Biegunki wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej. IGiPZ PAN.
- Grzeszczak J. 2007. Teoria biegunów wzrostu w warunkach polskich: przeszłość i teraźniejszość. [W:] J. Lach, M. Borowice, T. Rachwał (red.), *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*. Instytut Geografii Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków, s. 120–129.
- Halás M., Kladiwo P., Šimáček P., Mintálová T. 2010. Delimitation of micro-regions in the Czech Republic by nodal relations. *Moravian Geographical Reports*, 18: 16–22.
- Hall P. 1974. The containment of urban England. *Geographical Journal*, 140, 3: 386–408.
- Hall P., Hay D. 1980. *Growth centres in the European urban system*. Heinemann Educational Books, London.
- Heffner K., Gibas P. 2013. Obszary funkcjonalne ośrodków regionalnych w Polsce. [W:] A. Nowakowska (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 217–240.
- Jałowicki B. 1999. *Metropolie*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok.
- Karlsson C., Olsson M. 2006. The identification of functional regions: theory, methods and applications. *Annals of Regional Science*, 40(1): 1–18.
- Klapka P., Halas M. 2016. Conceptualising patterns of spatial flows: Five decades of advances in the definition and use of functional regions. *Moravian Geographical Reports*, 24(2): 2–11.
- Komornicki T. 2003. *Przestrzenne zróżnicowanie międzynarodowych powiązań społeczno-gospodarczych w Polsce*. IGiPZ PAN, Warszawa.

- Komornicki T. i in. 2013. Powiązania funkcjonalne pomiędzy polskimi metropoliami. Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa.
- Korcelli P. 1976. Aglomeracje miejskie w systemach osadniczych. *Przeгляд Geograficzny*, 48, 4: 589–599.
- Korcelli P. 1981. Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski. [W:] K. Dziewoński, P. Korcelli (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN*, 140: 189–212.
- Korenik S., Pięta M., Soczewka K. 2004. Współczesne tendencje rozwoju regionalnego. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica*, 174.
- Kuder D. 2014. Nowe modele wzrostu gospodarczego a paradygmat zrównoważonego rozwoju. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 38: 27–39.
- Lasuén J.R. 1973. Urbanisation and development – the temporal interaction between geographical and sectoral clusters. *Urban Studies*, 10(2): 163–188.
- Lowe J.C., Moryadas S. 1975. *The geography of movement*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Pastuszka S. 2009. Uwarunkowania rozwoju regionalnego. *Przeгляд koncepcji teoretycznych. Wrocławskie Studia Politologiczne*, 10: 132–154.
- Pike A., Rodríguez-Pose A., Tomaney J. 2007. What kind of local and regional development and for whom? *Regional Studies*, 41.
- Romanow Z. 1989. Koszty społeczne działalności gospodarczej w teorii ekonomii. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3: 81–90.
- Schmal H. 2003. The historical roots of the daily urban system. [W:] S. Musterd, W. Salet (red.), *Amsterdam human capital*, Amsterdam University Press, s. 67–84.
- Ślodziak J. 2003. Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia. *Studia i Monografie/Uniwersytet Opolski*, 298.
- Straszewicz L. 1985. Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica*, 5: 7–16.
- Sýkora L., Mulíček O. 2009. The micro-regional nature of functional urban areas (FUAs): lessons from the analysis of the Czech urban and regional system. *Urban Research & Practice*, 2, 3: 287–307.
- Strzelecki Z. (red.) 2008. *Gospodarka regionalna i lokalna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Śleszyński P. 2013. Delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych stolic województw. *Przeгляд Geograficzny*, 85, 2: 173–197.
- Wiedermann K. 2008. Koncepcja efektów mnożnikowych w wyznaczaniu wpływu przedsiębiorstw na otoczenie społeczno-gospodarcze. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 11: 98–106.
- Wilson A.G. 1974. *Urban and regional models in geography and planning*. John Wiley, London.
- Zajdel M. 2011. Wybrane teorie rozwoju regionalnego oraz lokalnego a rynek pracy. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 83: 397–421.

The importance of functional urban areas in the process of regional development

Abstract: The main aim of this paper is to determine the importance of functional urban areas in the process of regional development. The issue of functional urban areas is not a new subject of scientific research both in the world and in Poland. For decades, research is carried out by the presence of distinctive areas of spatial relationships and socio-economic relations between the city's main (center core), and the units situated in its immediate vicinity (peripheral zone). The article contains more detailed terms used in the delimitation of these areas, as well as systematization of the theory of regional development, which forms the basis for determining the role of functional urban areas, including the urban core and peripheral zone, in these concepts.

Key words: theories and concepts of functional urban areas, theories and concepts of regional development, urban core, peripheral zone

Marcin Woźniak

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: woz@amu.edu.pl*

Ewolucja i ewaluacja polityki rynku pracy w Polsce

Zarys treści: Duża dynamika przeobrażeń gospodarczych niesie ze sobą wyzwania, które nie istniały jeszcze pod koniec ubiegłego wieku. Szczególne piętno owe przemiany odścisną na rynku pracy i uwidaczniają się chociażby w powstawaniu nowych zawodów, upadku tradycyjnego modelu pracy czy przeniesieniu wielu aktywności zawodowych w sferę wirtualną. W takich warunkach kreowanie efektywnej polityki rynku pracy stanowi nie lada wyzwanie dla współczesnych krajów Europy i świata. Kluczowym problemem staje się dopasowanie interwencji państwa do rzeczywistości rynków pracy. Polityka państwa na rynku pracy niesie ze sobą jednak szereg trudno uchwytnych efektów ubocznych, których trafne rozpoznanie może przyczynić się do optymalizacji alokacji środków oraz poprawy dobrostanu społecznego. Artykuł nakreśla powyższy problem, który wciąż jest niedostatecznie rozpoznany na gruncie nauk społeczno-ekonomicznych w Polsce. W tekście omówiono również najważniejsze wyniki badania efektywności polityki rynku pracy w Polsce, przeprowadzone w latach 2014–2016 przez autora niniejszego artykułu.

Słowa kluczowe: polityka rynku pracy, ewaluacja netto i brutto, metody ilościowe

Wprowadzenie

W wysoko rozwiniętych krajach starej Unii Europejskiej, pomimo wielu reform polityki rynku pracy, ostatnia dekada upływa pod znakiem stosunkowo wysokiego, trwałego bezrobocia i konieczności wsparcia grup w szczególnej sytuacji na rynku pracy, takich jak osoby młode, niepełnosprawne czy długotrwale bezrobotne. Częstotliwość perturbacji o charakterze mikro- i makroekonomicznym jest znacznie większa, niż miało to miejsce jeszcze pod koniec ubiegłego wieku. W konsekwencji rzeczywistość rynku pracy jest wysoce niepewna i charakteryzuje się dużą dynamiką. Rodzi to szereg trudności związanych ze zdobyciem, zmianą czy też utrzymaniem zatrudnienia.

W Polsce, zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego, bezrobocie w 2017 r. wyniosło 6,6%, a odsetek długotrwale bezrobotnych był znacznie wyższy i wyniósł 41%. Bezrobocie długookresowe cechuje się dużo większą trwałością

(Laureys 2012) i istotnie wpływa na obniżenie potencjału gospodarczego danego kraju m.in. w związku z koniecznością utrzymania dużej grupy nieaktywnych zawodowo osób. Coraz więcej mówi się również o problemie wejścia na rynek pracy absolwentów szkół różnych typów, którzy częściej niż kiedyś muszą mierzyć się m.in. z problemem bezrobocia (długotrwałego) (Polakowski 2012).

Polityka rynku pracy to jedna z podstawowych funkcji państwa. Jej głównym celem jest oddziaływanie na podażową i popytową stronę rynku pracy, tak aby minimalizować zarówno grupę bezrobotnych, jak i liczbę nieobsadzonych miejsc pracy w gospodarce (Kwiatkowski, Kryńska 2010). Zakres i rodzaj stosowanych narzędzi jest związany z szeregiem uwarunkowań, takich jak poglądy na rolę państwa (Woś 2001), stopień rozwoju gospodarki rynkowej (Jarmołowicz, Woźniak 2006) czy też problemy wynikające z funkcjonowania danego rynku pracy (Kwiatkowski 2002) i jego specyfikacji społeczno-kulturowej.

Programy rynku pracy dzielimy na aktywne i pasywne (Maksim, Wiśniewski 2012). Aktywne instrumenty w założeniu zwiększają szanse na podjęcie zatrudnienia przez bezrobotnego – dopasowują podaż pracy do popytu na nią (Kabaj 2012). Z kolei pasywne programy skupiają się na dostarczeniu zabezpieczenia materialnego (Nikulín 2014). Obecnie w Polsce wśród podstawowych instrumentów aktywnych obowiązująca od 2014 r. ustawa o promocji zatrudnienia i rynku pracy wymienia pośrednictwo pracy, poradnictwo zawodowe i organizację szkoleń, a wśród form pasywnych podstawowym wsparciem pozostaje zasiłek dla bezrobotnych. Celem artykułu jest z jednej strony zarysowanie przemian i tendencji, które dotyczą obszaru polityki rynku pracy, a z drugiej wskazanie konsekwencji ingerencji państwa na rynku pracy. W szczególności celem autora było uwypuklenie metod i technik badawczych, za pomocą których ta ingerencja może być poddana rzetelnej ewaluacji.

O tym, że nie zeszliśmy (jeszcze) z drzew

Polityka rynku pracy, jak zauważają Wiśniewski i Zawadzki (2010), podlega ewolucji, która najczęściej wynika z przeobrażeń społecznych i zmian dotyczących poglądów na rolę państwa. W ciągu minionych 26 lat przeobrażenia polityki rynku pracy w Polsce były ściśle związane z transformacją ustrojową, a w dalszych etapach z procesami integracji europejskiej. Woźniak (2008) dzieli politykę państwa w okresie transformacji na cztery etapy. W latach 1990–1993, w związku z szokiem transformacyjnym, koncentrowano się na zapewnieniu osłon socjalnych. Lata 1994–1997 to okres lepszej koniunktury i stopniowej poprawy wskaźników makroekonomicznych, a lata 1998–2003 to okres wysokiego i trwałego bezrobocia, w którym skupiano się na zabezpieczeniu socjalnym bezrobotnych. Problemy rynku pracy w tym czasie związane były w dużej mierze ze zmianami rynkowymi, jakie miały miejsce w gospodarce. Duża grupa osób aktywnych zawodowo przeszła w sferę nieaktywności, co łączyło się z rozbudowanym programem wcześniejszych emerytur i rent. Lata 2004–2008 wiążą się bezpośrednio z przystąpieniem do Unii Europejskiej i potrzebą dostosowania polityki krajowej do regulacji

wspólnotowych. Przesunięto wówczas środki z programów pasywnych, skupionych na wsparciu finansowym, na aktywne programy przeciwdziałania bezrobociu (Kryńska 2009). Pomimo zmian Kryńska i Wiśniewski (2007) wskazują, że w Polsce w owym czasie, w dalszym ciągu zbyt mało środków zasilało aktywne instrumenty rynku pracy, a jakość kluczowych usług, takich jak pośrednictwo pracy czy doradztwo zawodowe była zbyt niska (Kabaj 2004). Bukowski i in. (2005) podkreślają, że braki kadrowe, niewielki czas poświęcany bezrobotnemu i brak dodatkowej oferty to główne braki instytucjonalne systemu.

Do wskazanych przez Woźniak (2008) etapów prowadzenia polityki rynku pracy w Polsce można obecnie dodać dwa kolejne. Lata 2008–2013 to okres wykuwania polskiego modelu flexicurity – próby łączenia elastyczności z bezpieczeństwem na rynku pracy (Kryńska 2009). Zwiększono wtedy dostępność i wachlarz usług świadczonych przez publiczne służby zatrudnienia, co miało przyczynić się z jednej strony do szybszego dopasowania strony podażowej do potrzeb rynku pracy, a z drugiej zapewnić względne bezpieczeństwo osobom bezrobotnym. Pomimo koniecznych zmian instytucjonalnych nie sposób nie zauważyć, że ich ciężar w dużej mierze spoczął na elastyczności kosztem bezpieczeństwa, co obecnie wyraża się w dużym udziale umów tymczasowych w rynku pracy. Wojdyło-Preisner (2009) mówi z kolei o konieczności wczesnej identyfikacji osób zagrożonych bezrobociem długoterminowym i skierowania odpowiednich działań aktywizujących do tej grupy osób.

Niejako w odpowiedzi na te postulaty w 2014 r. nastąpiło większe spersonalizowanie aktywnych programów rynku pracy oraz możliwość zlecania realizacji niektórych usług komercyjnym agencjom pracy. Tym samym rozpoczął się kolejny etap prowadzenia polityki rynku pracy w Polsce. Wdrożono również tzw. profilowanie bezrobotnych pod kątem potrzebnej im pomocy. W praktyce oznaczało to rozróżnienie na trzy grupy, w zależności od stopnia „oddalenia” od rynku pracy. Jednakże założenia tej słusznej koncepcji zostały w praktyce przekształcone w kolejną procedurę, wymaganą przy rejestracji bezrobotnego. W konsekwencji wiele wskazuje na to, że system wspiera tzw. parkowanie osób bezrobotnych zakwalifikowanych do trzeciej grupy i prowadzi do skupienia działań aktywizujących na najbardziej rojujących klientach, którzy zostali zakwalifikowani do grupy drugiej.

Wiele problemów zgłaszanych przez różnych autorów nie zostało do dziś rozwiązanych i przekłada się na słabą jakość usług publicznych służb zatrudnienia w Polsce. Chodzi tu przede wszystkim o wciąż zbyt małą liczbę pośredników pracy i doradców zawodowych, słabą jakość i częstotliwość kontaktów z pracodawcami, zbiurokratyzowanie instytucji czy też brak prowadzenia ewaluacji poszczególnych instrumentów polityki rynku pracy (Kabaj 2001, Kryńska 2009, Kukulak-Dolata 2016).

O tym, że każdy kij ma dwa końce

Rzetelne i spójne analizy efektywności netto polityki rynku pracy prowadzone w krajach byłego bloku wschodniego należą do rzadkości. Kompleksowe badania

tego typu dla polskiej polityki rynku pracy można policzyć na palcach jednej ręki (Woźniak 2015b). Ewaluacje programów dla bezrobotnych, prowadzone przez publiczne służby zatrudnienia w Polsce, uznać należy za wybiórcze i przestarzałe (Kryńska 2009, Maksim, Wiśniewski 2012, Woźniak 2015a), gdyż mierzą one tylko efekty brutto programów rynku pracy. Tego typu szacunki opierają się na porównaniu liczby uczestników programu z liczbą osób podejmujących zatrudnienie po zakończeniu działań aktywizacyjnych. Stosunek tych dwóch zmiennych definiuje efektywność brutto programu (Calmfors 1994).

Podjęcie takie ma kilka istotnych wad, do których zaliczyć należy brak rozróżnienia, czy ewentualne podjęcie pracy przez bezrobotnego było w istocie spowodowane uczestnictwem w programie, czy innymi czynnikami. Ewaluacja brutto nie uwzględnia ponadto ubocznych efektów, które programy rynku pracy mogą wywoływać (m.in. efekt biegu jałowego: gdy nie wiemy, czy zatrudnienie danej osoby jest efektem udziału w programie czy nie; efekt substytucji: gdy nie wiemy, czy zatrudnienie jednej osoby nie jest poprzedzone zwolnieniem innej; efekt zastąpienia: gdy nie wiemy, czy zatrudnienie jednej osoby nie spowoduje w przyszłości zwolnienia innej; Card i in. (2010). Kolejnym brakującym elementem ewaluacji brutto jest brak analizy polityki w kontekście płac realnych, długości okresów trwania bezrobocia i zatrudnienia lub procesów tworzenia i likwidacji stanowisk pracy (np. Rogerson i in. 2005).

Lepsze zrozumienie skomplikowanych mechanizmów i interakcji związanych z wpływem polityki rynku pracy na gospodarkę stało się w dużej mierze możliwe dzięki teorii poszukiwań na rynku pracy Diamonda, Mortensena i Pissaridesa¹ (1970, 1994, 2000). Kluczowym założeniem koncepcji są istniejące na rynku pracy kosztowne tarcia – frykcje, które wymagają eksploatacji indywidualnych zasobów (np. czasu i pieniędzy), aby znaleźć odpowiedniego partnera (Vayanos, Wang 2012). Wśród frykcji na rynku pracy wymienia się najczęściej brak dostępu do informacji i silną heterogeniczność uczestników rynku pracy (Uren 2014). Tarcia są również przyczyną dyspersji płac, czyli różnic w poziomie wynagrodzeń wśród pracowników zatrudnionych na jednakowych stanowiskach. Zgodnie z teorią poszukiwań 70% różnicy w wysokości pensji nie można uzasadnić różnicami w kwalifikacjach pracowników, lecz opóźnieniami w procesie poszukiwania kooperanta (Mortensen 2012). Podjęcie takie jest odmienne od walrasowskiego modelu gospodarki, w którym uczestnicy sprzedają dobra po jednakowej cenie (Cardenete 2012).

W modelach opartych na teorii Diamonda, Mortensena i Pissardiesa (tzw. modelach poszukiwań) instrumenty rynku pracy oddziałują na decyzje firm dotyczące tworzenia i likwidacji stanowisk pracy. Mają one również wpływ na zachowania poszukujących zatrudnienia: dotyczą wysiłku wkładanego w zlokalizowanie wolnego miejsca pracy, wymagań płacowych czy produktywności pracownika. Połączenie tych procesów w konsekwencji oddziałuje na parametry rynku pracy

¹ Peter Diamond z Massachusetts Institute of Technology, Christopher Pissarides z London School of Economics oraz Dale Mortensen z Northwestern University zostali uhonorowani w 2010 r. Nagrodą Banku Szwecji im. Alfreda Nobla z ekonomii za wkład do badań nad rynkami pracy. Nagroda została przyznana za opracowanie teorii poszukiwań na rynku pracy.

i całej gospodarki, a modelowe osadzenie elementów polityki państwa umożliwia identyfikację i ustalenie siły wpływu poszczególnych parametrów na stan gospodarki (np. Bradley, Green 2012). Ostatecznie warto również dodać, że najnowsze badania empiryczne, które wykorzystują modele oparte na teorii poszukiwań na rynku pracy w celu ewaluacji polityki rynku pracy, udowadniają, że jest to doskonałe i rozwojowe środowisko do prowadzenia tego typu analiz (np. Hagedorn i in. 2010, Card i in. 2010, Crepon i in. 2012, Woźniak 2015a).

Modele poszukiwań i dopasowań były już przedmiotem analiz w polskiej literaturze z dziedziny ekonomii pracy. Koncepcję funkcji dopasowań, czyli kluczowego elementu modelu Diamonda, Mortensena i Pissaridesa pierwsi na grunt polskiej gospodarki przenieśli Tokarski i Stasiak (1995). Oszacowali oni parametry liniowego odpowiednika funkcji dopasowań. Mankamentem analizy są krótkie szeregi czasowe wykorzystane w estymacji, co mogło nieco zaburzyć oszacowanie wartości parametrów zaprezentowanych modeli ekonometrycznych. Kolejna, statystyczna wielowymiarowa analiza Tokarskiego (2005), tym razem z użyciem dłuższych szeregów czasowych, jest również związana z funkcją dopasowań. W jednym z rozdziałów Tokarski oszacował jej parametry dla 15 polskich województw, jednocześnie udowadniając istnienie funkcji jednorodnej o stopniu bliskim jedności.

Dopiero wokół tych dwóch nowatorskich publikacji powoli zaczęła powstawać polska literatura przedmiotu, która dotyczyła analizy frykcyjnych rynków pracy. Gałęcka-Burdziak (2010, 2012) poszerza badania Tokarskiego (2005) i zestawia ze sobą modele ekonometryczne bazujące na podejściu zasobowym oraz strumieniowym. Autorka potwierdza istnienie stałych efektów skali, a także ważną rolę zarówno zasobów, jak i strumieni w kreacji zatrudnienia na rynku pracy w Polsce.

Wśród innych znacznie szerszych polskich projektów rozwijających ową problematykę, które jednocześnie są związane z zagadnieniem ewaluacji polityki rynku pracy, wskazać należy tekst Roszkowskiej (2009). Autorka prawdopodobnie pierwsza włącza w model ekonometryczny oparty na funkcji dopasowań zmienne związane z polityką rynku pracy, a cała analiza odbywa się na poziomie kraju. Jeruzalski i Tyrowicz (2009) wśród wielu analizowanych na poziomie regionalnym zmiennych biorą również pod uwagę środki finansowe alokowane w ramach aktywnej polityki rynku pracy i obciążenie urzędów pracy.

Z kolei w modelu makroekonomicznym Bukowskiego i in. (2011) brak jest analizy oddziaływania polityki rynku pracy na gospodarkę, jednak ze względu na rozmach analizy i ścisły związek z teorią poszukiwań warto wymienić publikację badaczy w tym miejscu. W szczególności należy odnotować fakt, że autorzy zaimplementowali mechanizm funkcji dopasowań do Dynamicznego Stochastycznego Modelu Równowagi Ogólnej (DSGE) w celu modelowania opóźnień w łączeniu agentów na rynku pracy. W analizie badacze skupili się na identyfikacji makroekonomicznych i instytucjonalnych determinantów zmian w gospodarce krajów UE oraz Stanów Zjednoczonych.

O tym, że diabeł tkwi w szczegółach

W ramach podrozdziału syntetycznie omówiono najważniejsze zdiagnozowane efekty netto wybranych programów rynku pracy w Polsce oraz przedstawiono podstawowe informacje metodologiczne (tab. 1). Badania były prowadzone przez autora w latach 2014–2016, a zakres czasowy analizy obejmował lata 2004–2015. Metodologię badawczą oraz wyniki omówiono w odrębnych publikacjach (Woźniak 2015b, 2016). Warto nadmienić, że ewaluacji poddano najpopularniejsze aktywne programy rynku pracy, tj. pośrednictwo pracy, doradztwo zawodowe, szkolenia i staże dla bezrobotnych. Analizą objęto również jeden z programów pasywnych, tj. zasiłki dla bezrobotnych.

Badania (tab. 1) wskazują na dużą złożoność i skomplikowanie omawianej problematyki. Efekty programów różnią się w zależności od grupy objętej wsparciem, ale i wskaźnika, na który mogą wywierać wpływ (np. stopa bezrobocia, wysokość płac, średni czas trwania zatrudnienia). I tak, o ile programy stażowe w istocie przyczyniają się do obniżenia stopy bezrobocia i poprawy efektywności procesu łączenia uczestników rynku pracy, o tyle szkolenia dla bezrobotnych w długim okresie mogą mieć efekt przeciwny. Jak wykazano, mogą się one przyczyniać do zmniejszenia liczby osób podejmujących zatrudnienie, a co za tym idzie – do pogorszenia sytuacji na regionalnych rynkach pracy.

Jeśli chodzi o najpopularniejsze aktywne programy rynku pracy, czyli pośrednictwo pracy i doradztwo zawodowe, to mają one silniejszy wpływ na grupę osób długotrwale bezrobotnych. Z kolei takie zmienne, jak płaca minimalna i zasiłki dla bezrobotnych, silniej oddziałują w grupie bezrobotnych frykcyjnych (bezrobotnych krócej niż 12 miesięcy). Zasiłki dla bezrobotnych mogą zwiększać stopę bezrobocia i czas poszukiwania zatrudnienia bezrobotnych frykcyjnych, jednak efekt ten, wbrew temu, co dowodzą Ljungqvist i Sargent (1998), może być przeciwny w grupie osób długotrwale bezrobotnych. W tym drugim przypadku zasiłki mogą przyczynić się do zmniejszenia stopy bezrobocia długookresowego i zmniejszenia jego trwałości.

W badaniach (Woźniak 2016) zidentyfikowano również istotne, nieliniowe oddziaływanie zasiłków dla bezrobotnych na liczbę wolnych miejsc pracy w gospodarce: zwiększanie wysokości zasiłków zmusza firmy do tworzenia większej liczby lepiej płatnych miejsc pracy, a pracodawcy wymagają od pracowników wyższego poziomu kwalifikacji. W konsekwencji zmienia się struktura zatrudnienia na rynku i wielkość tzw. „przepływów w trakcie zatrudnienia”. Ujęcie takie pozwala dodać nową perspektywę do badań Jansen i in. (2009), którzy ograniczają się do analizy w kontekście dwóch poziomów umiejętności pracowników (*low-skilled* i *high-skilled*).

Lokalne programy oparte na doradztwie zawodowym skierowane do bezrobotnych krótkoterminowo mogą zwiększyć poziom płac w gospodarce, nie podnosząc produktywności pracowników i w konsekwencji wydłużyć czas poszukiwania zatrudnienia. Z kolei programy tego typu zmniejszają jednoznacznie stopę bezrobocia długotrwałego. Jeśli chodzi o pośrednictwo pracy, sytuacja przedstawia się odwrotnie, tzn. pozytywny efekt zatrudnieniowy pośrednictwa jest silniejszy

Tabela 1. Podsumowanie ewaluacji wybranych programów rynku pracy w Polsce

Artykuł	Cel	Model/Technika/Narzędzie/Dane	Najważniejsze rezultaty
Woźniak 2015b	Oszacowanie wpływu netto programów szkoleniowych i stażowych na liczbę osób podejmujących zatrudnienie oraz na stopę bezrobocia	Dwa dynamiczne modele ekonometryczne bazujące na tzw. funkcji dopasowań. Wykorzystano kwartalne dane panelowe dla 16 polskich województw za lata 2004 Q1–2012 Q4. Opracowano zbiór zmiennych instrumentalnych dla estymatora pierwszych różnic uogólnionej metody momentów (<i>First Difference General Method of Moments</i> – FDGMM).	Wzrost liczby uczestników programów stażowych o 1% powoduje po upływie 3 kwartałów spadek bezrobocia o średnio 0,13%. Negatywny wpływ szkoleń na liczbę osób podejmujących zatrudnienie we wszystkich rozpatrywanych opóźnieniach (do 3 kwartałów). Znaczący negatywny wpływ zasobu osób 50+ na liczbę podjęć pracy. Ograniczenie finansowania programów szkoleniowych i rozwój programów nastawionych na długotrwałą pracę, odbywających się bezpośrednio u pracodawców.
Woźniak 2016	Oszacowanie wpływu netto programów pośrednictwa pracy, doradztwa zawodowego oraz zasiłków dla bezrobotnych na stopę bezrobocia, czas poszukiwania, zatrudnienia, prawdopodobieństwo podjęcia pracy oraz wysokość płac	Wieloagentowy model poszukiwań na rynku pracy z heterogenicznymi bezrobotnymi oraz lokalnym programem adresowanym do dwóch grup bezrobotnych. Implementacja przepływów „z pracy do pracy”, 5-stopniowej skali umiędnośności oraz 3 sektorów gospodarki do modelu. Kalibracja modelu z wykorzystaniem metody hipersześcianu łacińskiego dla obszaru aglomeracji poznańskiej i danych za okres 2005–2015. Analiza wrażliwości modelu za pomocą metody Morrisa i Sobola. Oszacowanie zależności krzyżowych i powiązań pomiędzy programami ALMP i wybranymi parametrami gospodarki. Narzędzie 1: program komputerowy – reprezentacja modelu w języku programowania NetLogo. Narzędzie 2: program komputerowy do kalibracji, symulacji i analizy wrażliwości modelu w języku programowania R.	Programy polegające na pośrednictwie pracy i doradztwie zawodowym mają istotny wpływ na stopę bezrobocia, stopę bezrobocia długotrwałego, wysokość płac, długość trwania okresów bezrobocia, zapotrzebowanie pracodawców na kwalifikacje, a także na wielkość przepływów w trakcie zatrudnienia. Programy polegające na doradztwie zawodowym są bardziej skuteczne w odniesieniu do długotrwałego bezrobocia, podczas gdy programy polegające na pośrednictwie pracy wywierają większy wpływ na pozostałych bezrobotnych. Programy doradztwa zawodowego adresowane do bezrobotnych podnoszą średnią płacę, podczas gdy pośrednictwo pracy ją obniża. Jednakże bilans pozostaje dodatni (odnotowano około 3-procentowy wzrost płac w gospodarce z programami obu typów). Wykryto znaczące efekty prewencyjne programów opartych na doradztwie zawodowym: chronią one bezrobotnych przed wydłużeniem okresu poszukiwania zatrudnienia i przerywają do grupy bezrobotnych długookresowo. Programy dla długotrwałego bezrobotnych zwiększają okres poszukiwania zatrudnienia w pozostałych grupach bezrobotnych. Podobnie programy dla bezrobotnych wydłużają okres poszukiwania zatrudnienia wśród długotrwałe bezrobotnych. Zwiększenie zasiłków zwiększa odsetek bezrobotnych. W przypadku bezrobotnych długookresowo zwiększenie zasiłków (do maksymalnie 70% minimalnej pensji) może przyczynić się do zmniejszenia ich liczby. Aktywne programy rynku pracy mogą powodować przesunięcie krzywej Beveridge'a w dół, co jest rezultatem zmniejszenia niedopasowań umiędnośności na linii pracodawcy–bezrobotni. Aktywne programy rynku pracy zmniejszają rotację pracowników w firmach (o ok. 4%) i w ten sposób oddziałują na wszystkich pracowników i pracodawców.

Źródło: opracowano na podstawie badań Woźniaka (2015b, 2016).

w grupie osób bezrobotnych krótkookresowo (do 12 miesięcy). Powyższe rezultaty poszerzają dyskurs dotyczący hipotezy indukcji płac przez ALMP prowadzony w ramach debaty międzynarodowej. Stavrunova (2007) czy Neumark (2009) wskazują na potencjalny wzrost poziomu płac, który powodować mogą aktywne programy rynku pracy, jednak nie analizują tego wpływu z rozbiciem na poszczególne programy polityki rynku pracy.

Zidentyfikowano również oddziaływanie krzyżowe programów, tzn. działania skierowane do długotrwale bezrobotnych wpływają, zdarza się, że negatywnie, na grupę bezrobotnych frykcyjnych nieobjętych wsparciem. Przykładowo, obejmując bezrobotnych krótkookresowo intensywnym programem doradztwa zawodowego, przyspieszamy ich transfer na rynek pracy, ale jednocześnie znacznie wydłużamy czas poszukiwania zatrudnienia wśród bezrobotnych nieobjętych takim programem. Te złożone współzależności każą się zastanowić nad efektywną alokacją programów pomocowych i przyjrzeć ich działaniu z różnych perspektyw. To, co wydaje się na pierwszy rzut oka pomocne, w kontekście całego rynku pracy może jednak szkodzić.

Refleksje końcowe

Ewaluacja polityki państwa na rynku pracy jest i będzie w coraz większym stopniu związana z zaawansowanymi metodami ilościowymi. Faktem jest, że następuje rozwój oprogramowania, powstają nowe techniki badawcze, ewoluuje także sprzęt informatyczny, co wiąże się z rosnącymi możliwościami i precyzją analizy. W konsekwencji zwiększa się liczba publikacji zarówno zagranicznych, jak i polskich z tego obszaru badań. Oprócz wielu pozytywnych aspektów związanych z rozwojem analizy ilościowej w naukach społeczno-ekonomicznych, trzeba mieć świadomość istotnych problemów i ograniczeń, których istnienie z całą stanowczością należy w tym miejscu podkreślić.

Pierwszym i najważniejszym ograniczeniem jest niedoskonałość modeli obliczeniowych. Mimo rosnącego zaawansowania i złożoności modeli w naukach społecznych, w zestawieniu z wysoce złożoną i często nieprzewidywalną rzeczywistością obarczone są one dużym ryzykiem błędów. Drugim problemem są błędy lub braki w gromadzonych danych historycznych, przez które często umykają subtelne procesy społeczne przekładające się na konkretne zjawiska społeczno-gospodarcze. Kolejna ułomność to poziom skomplikowania metodologii badawczej wielu współczesnych opracowań, który niestety coraz częściej przewyższa wartość wniosków i utrudnia zrozumienie wyводу. Jako ostatnią przeszkodę można wskazać skrajną specjalizację, która również i w ekonomii jest coraz bardziej widoczna i przekłada się na zawężenie potencjalnej grupy interlokutorów, odbiorców czy kontynuatorów badań.

Kolejnym zjawiskiem, które można współcześnie zaobserwować w badaniach nad rynkami pracy, a które będą w przyszłości w istotnym stopniu determinować zakres badań, jest zmniejszenie jednostki analizy przestrzennej. Wiele najnowszych publikacji z zakresu geografii ekonomicznej czy ekonometrii małych

obszarów wskazuje na istotną rolę zależności przestrzennych w rozwoju lokalnych rynków pracy (np. Bivand i in. 2013). Różnorodność lokalnych rynków na stosunkowo niewielkim obszarze (np. województwa) jest często bardzo duża. Bywa, że sąsiadujące ze sobą obszary charakteryzują się znacznymi rozbieżnościami wskaźników ekonomicznych. Zrozumienie i zbadanie procesów zachodzących w małych jednostkach przestrzennych może istotnie przyczynić się do zwiększenia wiedzy na temat funkcjonowania rynków pracy, w tym wyjaśnienia mechanizmów wpływających na efektywność polityki rynku pracy. Niestety w tym przypadku przejście na mniejsze jednostki analizy przestrzennej wiąże się również z zastosowaniem nowych, często bardzo wyszukanych metod i technik badawczych (Fisher, Getis 2010).

Niemniej jednak autor jest przekonany, że pomimo zarysowanych ograniczeń poznawczych, zastosowanie tego typu badań na gruncie polskiej gospodarki jest potrzebne dla wsparcia procesu podejmowania racjonalnych decyzji politycznych. Skomplikowanie współczesnego świata niesie ze sobą wyzwania, którym sprostać może, choć częściowo, jedynie rzetelna i silnie interdyscyplinarna analiza. Obecnie coraz więcej wysoko rozwiniętych krajów Europy Zachodniej i świata (m.in. Anglia, Dania, USA, Australia) korzysta z możliwości i dorobku współczesnych nauk społeczno-ekonomicznych w kreowaniu polityki państwa, co, jak się okazuje, przynosi wymierne korzyści (Zimmermann, Kritikos 2015).

Literatura

- Baruffini M. 2014. An agent-based simulation of the Swiss labour market: an alternative for policy evaluation. Institute for Economic Research (IRE), University of Lugano, Switzerland.
- Bukowski M., Kowal P., Lewandowski P., Zawistowski J. 2005. Struktura i poziom wydatków i dochodów sektora finansów publicznych a sytuacja na rynku pracy. Doświadczenia międzynarodowe i wnioski dla Polski. Narodowy Bank Polski, Departament Analiz Makroekonomicznych i Strukturalnych, Warszawa.
- Bukowski M., Kowal P., Lewandowski P. 2011. Modelowa analiza rynków pracy o różnej strukturze instytucjonalnej (Modelling labour markets with different institutional structure). Institute for Structural Research. Warsaw.
- Bradley S., Green C. 2012. The Effect of Relative Wages and External Shocks on Public Sector Turnover. *Economic Record*, 88, 281: 243–261.
- Bivand R., Pebesma E., Gómez-Rubio V. 2013. *Applied Spatial Data Analysis with R*. Springer Science and Business.
- Cahuc P., Le Barbanchon T. 2010. Labor market policy evaluation in equilibrium: Some lessons of the job search and matching model. *Labour Economics*, 17(1): 196–205.
- Calmfors L. 1994. Active labour market policy and unemployment – a framework for the analysis of crucial design features. *OECD Economic Studies*, 22: 1–47.
- Card D., Kluve J., Weber A. 2015. Active Labour Market Policy Evaluations: A Meta-Analysis. *The Economic Journal*, 120: 452–477.
- Crépon B., Duflo E., Gurgand M., Rathelot R., Zamora P. 2012. Do labor market policies have displacement effects? Evidence from a clustered randomized experiment. National Bureau of Economic Research, Working Paper, 18597, Cambridge, MA.
- Fisher M., Getis A. 2010. *Handbook of Applied Spatial Analysis*. Springer.
- Gałęcka-Burdziak E. 2010. Modele łączenia uczestników rynku pracy – aplikacja funkcji dopasowań dla polskiego rynku pracy, *Ekonomista*, 3: 395–408.

- Gałecka-Burdziak E. 2012. Elastyczność funkcji dopasowań na rynku pracy w Polsce. *Gospodarka Narodowa*, 4(248): 109–126.
- Hujer R., Zeiss Ch. 2006. Macroeconomic Effects of Short-Term Training Measures on the Matching Process in Western Germany. IZA Discussion, 2489.
- Jarmołowicz W., Woźniak B. 2006. Polityka państwa wobec bezrobocia. *Zeszyty Naukowe 4. PTE*, Kraków.
- Kabaj M. 2001. Badanie bezrobocia długotrwałego. IPISS, Warszawa.
- Kabaj M. 2012. Aktywna polityka rynku pracy i jej wpływ na wzrost zatrudnienia. *Infos*, 11(125): 1–4.
- Kabaj M., Koptas G. 1995. Bezrobocie długookresowe. Przyczyny, skutki i środki przeciwdziałania. IPISS, Warszawa.
- Kryńska E. (red.) 2009. Flexicurity w Polsce. Diagnoza i rekomendacje, MPiPS, Warszawa.
- Kryńska E., Kwiatkowski E. 2013. Podstawy wiedzy o rynku pracy. Łódź.
- Kryńska E., Wiśniewski Z. 2007. Trzynaście tez w sprawie reformy polityki państwa na rynku pracy. *Polityka Społeczna*, 9: 1–5, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Knapieńska M. 2015. Zmiana roli państwa na polskim rynku pracy w okresie transformacji ustrojowej – wybrane aspekty. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 40, 1.
- Kukulak-Dolata I. 2016. Analiza form i instrumentów aktywnej polityki rynku pracy w Polsce nr 2/2016 (157), IPISS, Warszawa.
- Kwiatkowski E. 2005. *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, Warszawa, PWN.
- Laureys L. 2012. The Cost of Human Capital Depreciation during Unemployment. *Job Market Paper*.
- Maksim M., Wiśniewski Z. 2012. Metody i narzędzia badania efektywności aktywnej polityki rynku pracy. CRZL, Warszawa.
- Mortensen D.T., Coles M.G. 2012. Equilibrium Labor Turnover, Firm Growth and Unemployment. NBER Working Papers, 18022. National Bureau of Economic Research.
- Nichols A. Mitchell J. Lindner S. 2013. Consequences of Long-Term Unemployment. The Urban Institute, Washington.
- Nikulin D. 2014. Ewolucja polityki instytucjonalnej rynku pracy w Polsce. *Przestrzeń–Ekonomia–Społeczeństwo* 5(1): 37–44.
- OECD 2013. Tackling Long-Term Unemployment Among Vulnerable Groups.
- Pissarides Ch. 1985. Short-run Equilibrium Dynamics of Unemployment Vacancies, and Real Wages. *American Economic Review*, 75(4): 676–690.
- Pissarides Ch. 2000. *Equilibrium Unemployment Theory*. 2nd Ed. MIT Press Books, The MIT Press.
- Roszkowska S. 2009. Aggregate Matching Function. The Case of Poland. *Central European Journal of Economic Modelling and Econometrics*, 1: 157–177.
- Rogerson R., Shimer R., Wright R. 2005. Search-Theoretic Models of the Labor Market: A Survey. *Journal of Economic Literature*, 43: 959–988.
- Stasiak J., Tokarski T. 1995. Wykorzystanie funkcji dopasowań do analizy odplywów z bezrobocia w Polsce. *Gospodarka Narodowa*, 5: 24–29.
- Stavrunova O. 2008. Labor Market Policies in an Equilibrium Matching Model with Heterogeneous Agents and On-the-job Search, University of Iowa, Theses and Dissertations.
- Tokarski T. 2005. Statystyczna analiza regionalnego zróżnicowania wydajności pracy, zatrudnienia i bezrobocia w Polsce. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, Warszawa.
- Uren L. 2014. Search and the Labour Market. *Australian Economic Review*, 47(2): 269–276.
- Wiśniewski Z., Zawadzki K. 2010. Aktywna polityka rynku pracy w Polsce w kontekście europejskim. Toruń.
- Wiśniewski Z., Zawadzki K. 2011. Efektywność polityki rynku pracy w Polsce. Toruń.
- Wojdyło-Preisner M. 2008. Profilowanie bezrobotnych jako metoda przeciwdziałania bezrobociu długookresowemu. Toruń.
- Woźniak B. 2008. Bezrobocie równowagi i nierównowagi a polityka państwa na rynku pracy. Poznań.
- Woźniak M. 2015a. Can stochastic equilibrium search model fit transitions economies? *Acta Oeconomica*, 65(4): 567–591.
- Woźniak M. 2015b. Active Labour Market Programs: Some Estimates of the Matching Function for Poland Based on Regional Data. *Ekonomista*, 01, Polish Economic Society, Warsaw.
- Woźniak M. 2016. Job Placement Agencies in an Artificial Labor Market. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 10(2016–29): 1–53.

- Zajdel M. 2009. Wybrane aspekty polityki państwa na rynku pracy. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 14: 428–439.
- Zimmermann K., Kritikos A. 2015. *Evidence-based Policy Making in Labor Economics*. Bloomsbury Information.

Evolution and evaluation of labor market policy

Abstract: A large dynamics of the economy can be observed nowadays. New challenges which were absent at the end of XX century are now spreading. These forces touch labor markets with particular impact and result in the emergence of new professions, decline of the traditional workstyle and transfer of professional activities into the virtual zone. Under such condition creating labor market policy become a vital but challenging issue for countries and their governments. The key point is matching the type of intervention to the realms of the labor market. However, labor market policy comes with several side effects, which are difficult to identify and measure. Investigation of policies side-effects may lead to optimization of funds allocation and increase the well-being of the society. Paper underlines this problem, which still needs further research in the field of Polish socio-economic science. Some key results of research concerning labor market policy were also discussed briefly in the paper.

Key words: labor market policy, gross and net evaluation, quantitative methods

Robert Perdał

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Zakład Analizy Regionalnej
e-mail: r.perdal@amu.edu.pl

Zróżnicowanie regionalne produktu krajowego brutto w postsocjalistycznych państwach członkowskich UE w latach 2000–2014

Zarys treści: Celem pracy jest analiza regionalnego zróżnicowania nowych państw członkowskich Unii Europejskiej, które do przełomu lat 80. i 90. XX w. funkcjonowały w socjalistycznym systemie polityczno-gospodarczym. Postępowanie badawcze przeprowadzono w oparciu o analizę zmian poziomu produktu krajowego brutto (PKB) w układzie jednostek statystycznych NUTS3. Praca składa się z trzech zasadniczych części o charakterze empirycznym. W pierwszej części jako wprowadzenie i tło zasadniczych analiz przedstawiono dynamikę zmian PKB *per capita* w postsocjalistycznych państwach członkowskich UE w latach 2000–2016. W drugiej części zaprezentowano zróżnicowanie regionalne poziomu PKB *per capita* (mierzonego standardem siły nabywczej) i dynamiki jego zmian w latach 2000–2014. W trzeciej części, na podstawie metody ilorazu potencjałów (potencjału gospodarczego i potencjału ludności), zidentyfikowano środkowoeuropejskie układy rdzeń–peryferie postsocjalistycznych państw członkowskich UE. W wyniku przeprowadzonych analiz wykazano, że wszystkie badane państwa i regiony charakteryzował wzrost gospodarczy, który silnie różnicował się przestrzennie w obrębie poszczególnych państw. Największy wzrost gospodarczy odnotowywały we wszystkich badanych państwach regiony stołeczne (głównie rdzenie), a najniższy regiony położone peryferyjnie względem nich. Wyraźnie zarysowanymi centrami wzrostu (biegunami rozwoju) w Europie Środkowo-Wschodniej są regiony stołeczne Bratysławy, Budapesztu, Bukaresztu, Lublany, Pragi, Tallina i Warszawy. Regiony stołeczne cechują się wysoką atrakcyjnością dla mieszkańców i przedsiębiorców z powodu wysokiej koncentracji różnych działalności społeczno-gospodarczych (istotne w tym zakresie są bliskość i jakość rynku pracy, usług, producentów) oraz wysokiej dostępności czasowej i przestrzennej z innych obszarów kraju, a więc w konsekwencji z powodu bardzo dużych korzyści aglomeracji i lokalizacji.

Słowa kluczowe: zróżnicowanie regionalne, nierówności regionalne, nowe kraje członkowskie, region, iloraz potencjałów

Wprowadzenie

Kraje Europy Środkowo-Wschodniej do końca lat 80. XX w. funkcjonowały w socjalistycznym, nakazowo-rozdzielczym, centralnie planowanym systemie polityczno-gospodarczym. Obecny poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów w tych państwach w dużej mierze jest konsekwencją dotychczasowych procesów społeczno-gospodarczych (Domański 2012) oraz długich fal rozwojowych (Marshall 1987). Dodatkowo (a może i przede wszystkim) na obecne zróżnicowanie przestrzenne rozwoju regionalnego postsocjalistycznych nowych członków Unii Europejskiej duży wpływ miała forma i zakres transformacji ustrojowej i gospodarczej (Kornai 2006). Przełom lat 80. i 90. XX w. to swego rodzaju okres inkubacji, ale i burzliwej inicjacji procesów modernizacyjnych i postmodernizacyjnych charakterystycznych dla zachodnich gospodarek kapitalistycznych z lat 70. XX w. silnie akcelerowanych procesami globalizacji, a od połowy lat 90. XX w. także procesami integracji gospodarczej (Churski i in. 2017). Uwarunkowania te oraz przestrzenne zróżnicowanie efektów procesów rozwojowych w układach regionalnych młodych kapitalistycznych demokracji stanowią podstawę i przedmiot wielu badań społeczno-gospodarczych. Są to zarówno prace teoretyczne, jak i empiryczne, które dotyczą przemian i zróżnicowań przestrzennych w ostatniej dekadzie XX w. (por. m.in. Gorzelak i in. 1995, 2010, Czyż 1996a, 2012, Dunford, Smith 2000, Sokol 2001, Domański i in. 2003, Turnock 2003) oraz konsekwencji wstąpienia tych państw do Unii Europejskiej i reakcji gospodarek regionalnych na dodatkowe źródła finansowania i odporności na zjawiska kryzysowe (Łażniewska i in. 2011, Smętkowski, Wójcik 2012, Kisiała, Stępiński 2013, Smętkowski 2013, 2014, 2015, Kisiała 2016, Drobnik i in. 2018).

W związku z powyższym w pracy podjęto próbę analizy regionalnego zróżnicowania nowych państw członkowskich Unii Europejskiej, które do przełomu lat 80. i 90. XX w. funkcjonowały w socjalistycznym systemie polityczno-gospodarczym. Analizę przeprowadzono na podstawie zmian poziomu produktu krajowego brutto (PKB)¹ w układzie jednostek statystycznych NUTS3 (238). Praca składa się z trzech części. W pierwszej części jako wprowadzenie do analizy zróżnicowania regionalnego postsocjalistycznych państw członkowskich UE przedstawiono dynamikę zmian PKB w latach 2000–2016. W drugiej części zaprezentowano zróżnicowanie regionalne poziomu PKB i dynamiki jego zmian w latach 2000–2014 w badanych nowych państwach członkowskich UE. W trzeciej części, na podstawie metody ilorazu potencjałów (potencjału gospodarczego i potencjału ludności), przedstawiono zróżnicowanie społeczno-gospodarcze

¹ Wykorzystanie PKB jako miernika wzrostu gospodarczego, a w perspektywie 15 lat także jako aproksymacja miernika rozwoju społeczno-gospodarczego (Wyźnikiewicz 2017) w niniejszej analizie uwzględnia jego wszelkie niedoskonałości. PKB nie jest miarą dobrobytu ani miarą bogactwa, a stanowi jedynie ogólną miarę produkcji towarów i usług. Jednakże w dłuższej perspektywie czasowej można przyjąć, że produkcja ta sama w sobie jest istotnym wyznacznikiem dobrobytu, z uwagi na fakt powszechnej konsumpcji dóbr i usług, z której wzrostu korzystają wszyscy. Poza tym silnym wzrostem PKB często towarzyszy spadek bezrobocia. Oczywiście należy pamiętać, że w PKB nie znajdują wprost odzwierciedlenia mierniki jakości życia (spędzanie czasu wolnego, poziom nierówności społecznych, bezpieczeństwo, jakość środowiska) (szerzej: Lequiller, Blades 2014).

postsocjalistycznych państw członkowskich UE oraz zidentyfikowano środkowo-europejskie układy rdzeń–peryferie.

Źródła danych i metody badawcze

Dla realizacji przyjętego celu pracy i postępowania badawczego w analizie wykorzystano głównie dane dotyczące poziomu PKB. Przy czym z powodu luk w oficjalnych bazach danych materiał statystyczny pochodzi z dwóch źródeł. W układzie krajów korzystano z danych Banku Światowego w postaci PKB *per capita* wyrażonego w dolarach amerykańskich (USD) w cenach stałych. Z kolei w układzie jednostek NUTS3 posłużono się danymi Eurostatu w postaci PKB *per capita* wyrażonego w standardzie siły nabywczej (ang. *purchasing power standard* – PPS). Dodatkowo należy podkreślić, że dane w układzie krajowym dostępne były dla lat 2000–2016, a w układzie jednostek NUTS3 tylko dla lat 2000–2014.

W pracy przyjmuje się, że jednostki NUTS3 stanowią jednostki regionalne. Takie założenie wynika przede wszystkim z faktu, że w większości badanych krajów (Bułgaria, Chorwacja, Czechy, Litwa, Rumunia, Słowacja, Węgry) NUTS3 są odpowiednikami regionalnych jednostek terytorialno-administracyjnych usytuowanych pomiędzy szczeblem centralnym i lokalnym, co umożliwia różnego rodzaju analizy regionalne (Beenstock 2005). Z kolei jedynie na Łotwie, w Estonii, Słowenii oraz Polsce są to sztucznie utworzone jednostki statystyczne. W trzech pierwszych państwach są to grupy jednostek lokalnych – zwane regionami statystycznymi, a w Polsce są to grupy powiatów zwane podregionami.

W postępowaniu badawczym o charakterze empirycznym, któremu odpowiadają trzy wyróżnione części pracy, zastosowano różne metody badawcze.

W części pierwszej i drugiej części pracy w zakresie analizy zróźnicowania badanych państw UE oraz ich regionów wykorzystano głównie metody wskaźnikowe, a w szczególności jednopodstawowe wskaźniki (indeksy) dynamiki (wartość bazowa równa jest 100%) oraz wskaźnik rocznej stopy wzrostu. Dodatkowo w analizie regionalnego zróźnicowania poziomu PKB użyto dwóch wskaźników nierówności tzw. (1.1) indeks Williamsona (*WI*) oraz (1.2) indeks Theila (*TI*) (por. Williamson 1965, Theil 1996) wyznaczone w oparciu o następujące formuły:

$$(1.1) \quad WI = \frac{1}{\bar{y}} \left[\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2 \frac{P_i}{P_t} \right]^{1/2} \quad (1.2) \quad TI = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \ln \frac{\bar{y}}{y_i}$$

gdzie: y_i – PKB *per capita* w PPS w regionie i , \bar{y} – PKB *per capita* w PPS kraju, P_i – liczba ludności regionu i , P_t – liczba ludności kraju, n – liczba regionów w kraju.

W celu identyfikacji środkowoeuropejskich rdzeni i peryferii rozwoju społeczno-gospodarczego (część trzecia pracy) zastosowano iloraz potencjałów

(potencjału gospodarczego i potencjału ludności)². Koncepcja ilorazu potencjałów została wprowadzona do badań przestrzenno-ekonomicznych przez Duttona (1970)³. Jak relacjonuje Coffey (1977), koncepcja ta opierała się na założeniu, że potencjał dochodu jest proporcjonalny do popytu nominalnego, a potencjał ludności do popytu realnego. Stąd też iloraz tych potencjałów określa się jako stopień zaspokojenia popytu w danym miejscu (wskaźnik łatwości zaspokojenia potrzeb, wskaźnik pożądaných lokalizacji), a jego przestrzenna zmienność wskazuje najdogodniejsze lokalizacje w tym zakresie. Iloraz potencjałów w swej interpretacji jest zbliżony do PKB na mieszkańca (podobnie wyrażany). Jednakże jego przewaga nad klasyczną miarą PKB na mieszkańca jest taka, że przedstawiany jest on w postaci ciągłej w przestrzeni (forma kontinuum), a jego charakter systemowy odzwierciedla wpływ całego systemu regionalnego na każdy region systemu. Procedura wyznaczenia wartości potencjałów dla badanego układu regionalnego wymagała sprowadzenia regionów do obiektów punktowych (centroidy tych jednostek). Punktom tym przypisano wartości mas (wartość bezwzględna dla całego regionu) oraz liczone między nimi odległości (odległości fizyczne liczone po ortodromie). W przypadku jednostek NUTS3 w postaci miast wydzielonych (Budapeszt, Katowice, Kraków, Lublana, Łódź, Poznań, Praga, Ryga, Sofia, Szczecin, Trójmiasto, Warszawa, Wrocław, Zagrzeb) konieczne było połączenie ich z jednostkami je otaczającymi (masy tych jednostek sumowano). Tym samym powstało 218 punktów. Macierz odległości o wymiarach 218×218 oraz wartości mas dla wyznaczonych punktów stanowiły podstawę dalszej procedury. W celu wyznaczenia (1.3) ilorazu potencjałów (IP_i) w pierwszej kolejności obliczono (1.4) potencjał gospodarczy dla każdego z regionów (Z_i), a następnie (1.5) potencjał ludności (V_i):

$$(1.3) IP_i = \frac{U_i}{V_i} \quad (1.4) U_i = \frac{D_i}{d_{ii}} + \sum_{\substack{j=1 \\ i \neq j}}^n \frac{D_j}{d_{ij}} \quad (1.5) V_i = \frac{P_i}{d_{ii}} + \sum_{\substack{j=1 \\ i \neq j}}^n \frac{P_j}{d_{ij}}$$

gdzie: D_i – wielkość PKB w PPS w regionie i , P_i – wielkość populacji regionu i , d_{ii} – odległość własna wyznaczana jako $d_{ii} = \sqrt{A_i/\pi}/2$, gdzie A_i – powierzchnia

² Zastosowanie modelu potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych ma długie tradycje rozwijane od lat 60. XX w. Szeroki opis podstaw teoretycznych i problemów metodologicznych zawierają m.in. prace: Chojnickiego (1966), Richa (1980), Chojnickiego i in. (2011). Z kolei praktyczne zastosowanie modelu potencjału zawierają m.in. polskie prace Czyż (1989, 1996b, 2002), Guzika (2003), Rosika (2012), a w literaturze anglosaskiej m.in. prace: Keeble i in. (1982), Poole-
ra (1987), Vickermana i in. (1999).

³ Od lat 70. XX w. iloraz potencjałów stosowany był w badaniach przestrzenno-ekonomicznych w różnych kontekstach: Coffey (1978, 1979) delimitował strefy jednorodnych dochodów w obszarze metropolitalnym Bostonu i Toronto oraz Sydney; Czyż (2002) analizowała zróżnicowanie regionalne Polski i wyznaczała obszary rdzeniowe i peryferyjne; Guzik (2003) badał dostępność przestrzenną szkolnictwa ponadgimnazjalnego, a Janus (2013) usług bankomatowych; Mastalerz-Kodzisz (2017) badała aktywność ekonomiczną i rozwój rynków pracy.

regionu i (Stewart, Warntz 1958)⁴, d_{ii} – odległość między regionami i oraz j , n – liczba regionów (218).

Zróźnicowanie państw postsocjalistycznych Unii Europejskiej

Współczesny ustrój społeczno-gospodarczy i polityczny, a także stan społeczeństwa i gospodarki badanych państw jest wynikiem ogromnych przeobrażeń społeczno-gospodarczych mających miejsce na przełomie lat 80. i 90. XX w. Od połowy lat 80. XX w. sploty różnych procesów politycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych powodowały wiele napięć w nadwyżonych gospodarach i społeczeństwach socjalistycznych. Napięcia te doprowadziły do rozpadu ZSRR (w marcu 1990 r. niepodległość ogłosiła Litwa, a w sierpniu 1991 r. – Łotwa i Estonia), Jugosławii (w czerwcu 1991 r. niepodległość ogłosiły Chorwacja i Słowenia) oraz Czechosłowacji (1 stycznia 1993 r. powstały Czechy i Słowacja). Nowo powstałe państwa wraz z pozostałymi krajami postsocjalistycznymi (Polską, Węgrami, Rumunią i Bułgarią) w latach 1989–1993 przeprowadziły wolne wybory i wkroczyły na ścieżkę wolnorynkowego rozwoju, ale i europejskiej oraz globalnej konkurencji. Każde z tych państw mocno doświadczonych okresem socjalizmu charakteryzowało się zróźnicowanym stanem gospodarki w ostatniej dekadzie XX w. W 2000 r. niemal wszystkie badane państwa cechowały się poziomem PKB *per capita* (w USD w cenach stałych) od 1,6 tys. (Bułgaria, Rumunia) do blisko 6,0 tys. (Czechy) (tab. 1, ryc. 1). Jedynie Słowenia wyróżniała się znaczną przewagą w tym zakresie (10,2 tys.). Należy podkreślić, że relatywnie wysoki poziom rozwoju gospodarczego Słowenii zauważalny był już w czasach istnienia Jugosławii, co też było jedną z przyczyn dążeń separatystycznych tej republiki. Polska, jako największe z badanych państw, reprezentowała przeciętny poziom PKB *per capita* (4,5 tys.).

Druga połowa lat 90. XX w. oraz pierwsze lata XXI w. to okres dynamicznych przemian społeczno-gospodarczych gospodarek postsocjalistycznych. Państwa te wraz z Cyprem i Maltą rozpoczęły proces negocjacji w sprawie członkostwa w UE. Tym samym rozpoczął się z jednej strony proces dostosowywania regulacji prawnych, gospodarczych, politycznych i społecznych do warunków obowiązujących w UE, a z drugiej – do państw kandydackich zaczęły napływać środki z funduszy europejskich. Większość tych państw wstąpiła do UE w 2004 r., Bułgaria i Rumunia w 2007 r., a Chorwacja w 2013 r. Dekada przed wstąpieniem do UE dla badanych państw była na ogół okresem najbardziej dynamicznego wzrostu ich gospodarek. Roczna stopa wzrostu wahała się w przedziale 5–10% (ryc. 1). W latach 2000–2004 poziom PKB *per capita* wzrósł dwukrotnie w przeważającej liczbie badanych państw (z wyjątkiem Polski i Słowenii). Dodatkowo w Chorwacji,

⁴ W literaturze przedmiotu spotykane są także inne podejścia ujmowania odległości własnej, m.in. $d_{ii} = 1$ (Pooler 1987), $d_{ii} = 0,399\sqrt{A_i}$ (Andrzejewska, Strykiewicz 1986).

Tabela 1. Zmiany poziomu PKB w postsocjalistycznych państwach członkowskich UE

Państwo*	PKB <i>per capita</i> (ceny stałe w USD)			Dynamika zmian poziomu PKB <i>per capita</i>		
	2000	2004	2016	2000–2004 (2000=100%)	2004–2016 (2004=100%)	2000–2016 (2000=100%)
Słowenia	10228	17261	21652	169	125	212
Czechy	6012	11686	18492	194	158	308
Estonia	4070	8850	17727	217	200	436
Słowacja	5403	10655	16536	197	155	306
Litwa	3297	6707	14880	203	222	451
Łotwa	3353	6351	14065	189	221	419
Węgry	4633	10296	12815	222	124	277
Polska	4493	6681	12421	149	186	276
Chorwacja	4920	9366	12160	190	130	247
Rumunia	1668	3553	9520	213	268	571
Bułgaria	1609	3382	7469	210	221	464

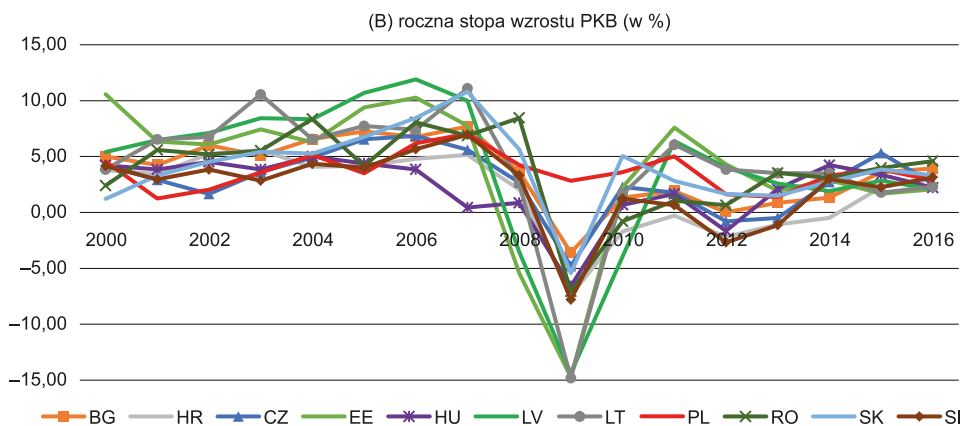
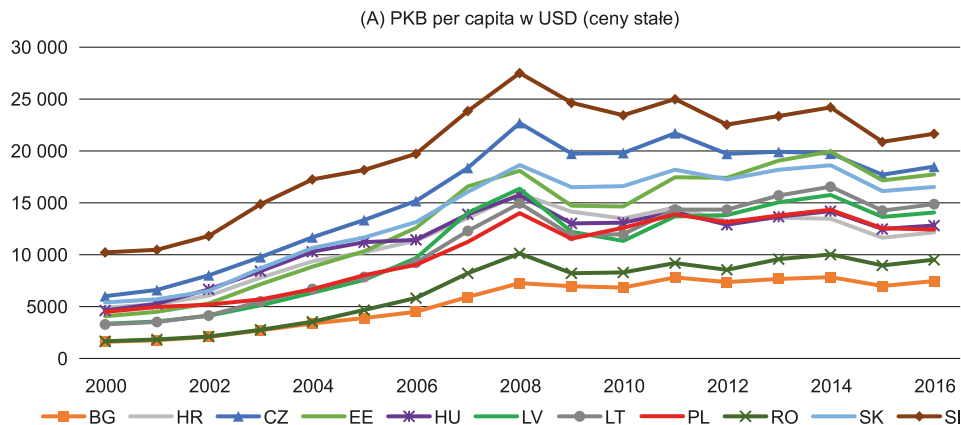
*państwa uporządkowano wg malejącej wartości PKB *per capita* w 2016 r.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Czechach, Estonii, Rumunii, Słowacji, Słowenii i na Węgrzech dynamika w tym okresie przewyższała dynamikę z lat 2004–2016. Z kolei w pozostałych państwach zaobserwowano większy wzrost poziomu PKB w okresie po 2004 r.

Mniejsza dynamika wzrostu w okresie 2004–2016 jest głównie efektem światowego kryzysu gospodarczego, którego symbolicznym początkiem był upadek jednego z większych banków inwestycyjnych w USA (Lehman Brothers) we wrześniu 2008 r. Jeszcze w 2006 i 2007 r. gospodarki Estonii, Słowacji, Litwy i Łotwy cechowały się roczną stopą wzrostu PKB na poziomie 10–12%. Z kolei w 2009 r. gospodarki te (jak większość pozostałych) dotknięte zostały głęboką recesją, która przejawiała się roczną stopą wzrostu PKB na poziomie od –14 do –15% w przypadku Litwy, Łotwy i Estonii oraz –5,5% w przypadku Słowacji (podobnie jak w Czechach, Chorwacji, Węgrzech, Rumunii i Słowenii). W tym czasie jedynie polska gospodarka cechowała się wzrostem PKB (2,8% w 2009 r.). Od 2009 r. większość badanych państw wykazywała 1–5% wzrost PKB. Najdłużej recesja utrzymywała się w Chorwacji, gdzie dopiero od 2015 r. zauważalna jest dodatnia roczna stopa wzrostu PKB.

Lata 2000–2016 to okres znacznego wzrostu poziomu PKB *per capita*. W przypadku krajów o najniższym poziomie PKB w początkowym okresie dynamika zmian jest najwyższa. W Rumunii obserwuje się blisko sześciokrotny wzrost poziomu PKB *per capita*, w Bułgarii, Estonii, na Litwie i Łotwie – blisko czteropółkrotny. Niemal trzykrotny wzrost poziomu PKB *per capita* zaobserwowano w Czechach, Polsce oraz na Słowacji i Węgrzech, a najniższy wzrost w Chorwacji i Słowenii – jedynie dwuipółkrotny oraz dwukrotny. Zauważalna jest dość oczywista prawidłowość, że im niższy poziom wyjściowy poziomu PKB *per capita*, tym większy jego wzrost (wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona r na poziomie istotności $p = 0,003$ wynosi $r = -0,808$). Niemniej jednak należy podkreślić, że wiele państw pomimo znacznej dynamiki zmian w tym zakresie nadal

Ryc. 1. Poziom PKB i jego roczna stopa wzrostu w latach 2000–2016

(A) PKB *per capita* w USD (ceny stałe), (B) roczna stopa wzrostu PKB (w %)

Objaśnienia: BG – Bułgaria, HR – Chorwacja, CZ – Czechy, EE – Estonia, HU – Węgry, LV – Łotwa, LT – Litwa, PL – Polska, RO – Rumunia, SK – Słowacja, SI – Słowenia

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

osiąga relatywnie niski poziom PKB *per capita*. Bułgaria i Rumunia w 2016 r. wykazywały odpowiednio 73% i 93% PKB *per capita* Słowenii z 2000 r., a kraje, takie jak Chorwacja, Polska czy Węgry, niespełna 120% słoweńskiego PKB *per capita* z 2000 r.

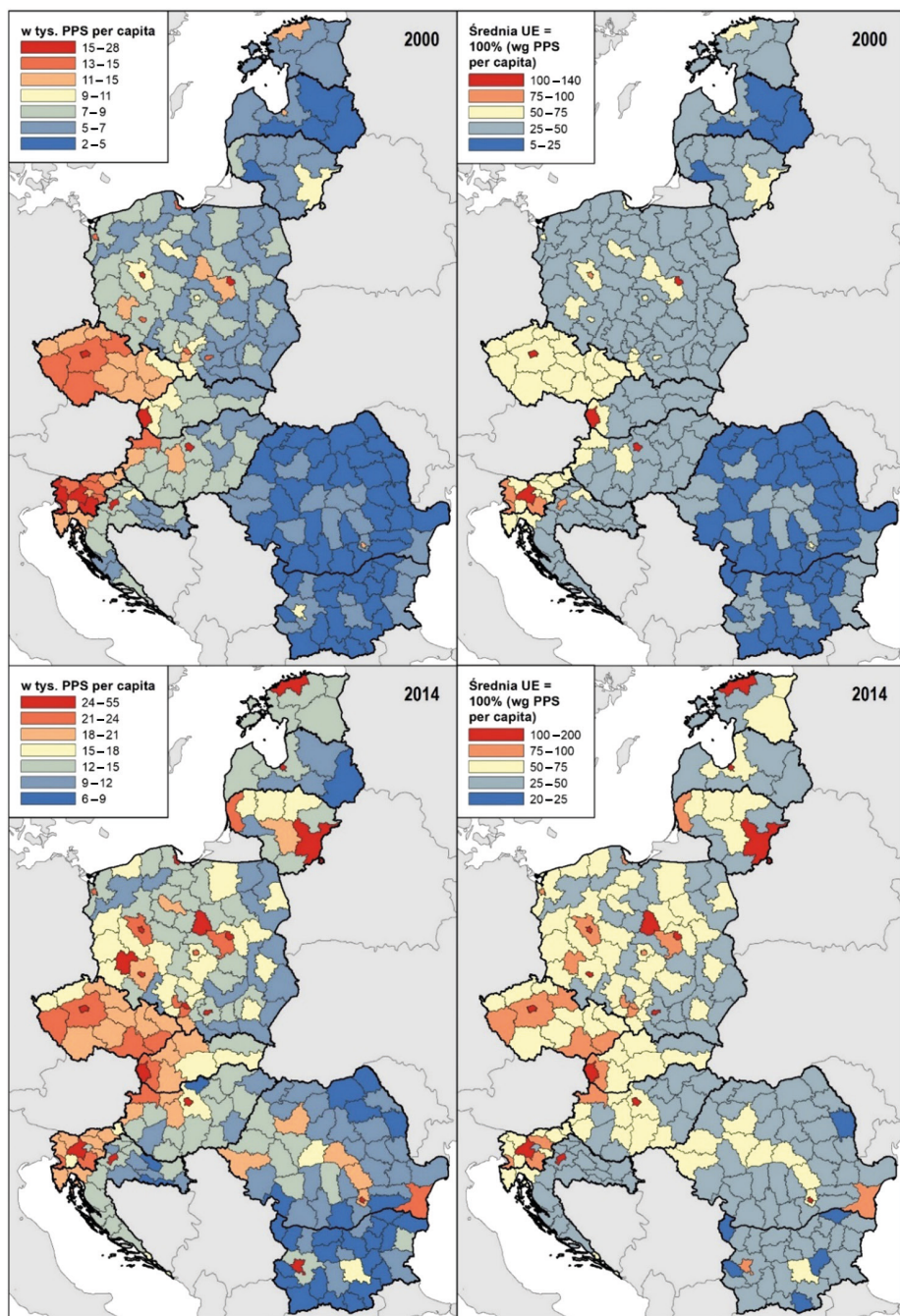
Regionalne zróżnicowanie nowych państw członkowskich UE

Wykazane w poprzedniej części pracy różnice pomiędzy poszczególnymi post-socjalistycznymi państwami członkowskimi UE nie pozostają bez wpływu na sytuację poszczególnych regionów. Zarówno w 2000 r., jak i 2014 r. bardzo wyraźnie zarysowują się różnice między regionami słoweńskimi i czeskimi, a przykładowo rumuńskimi i bułgarskimi, oczywiście na korzyść tych pierwszych.

W 2000 r. wśród 238 badanych regionów jedynie pięć cechowało się wielkością PKB *per capita* przekraczającą 19,8 tys. PPS, a więc średnią ówczesnej UE, a tylko 10 regionów przekraczało 75% tej średniej (ryc. 2). Były to głównie miasta stołeczne (lub ich aglomeracje): Praga 28 tys., Warszawa 26 tys., Środkowa Słowenia (aglomeracja Lublany) oraz Kraj Bratysławski po 22 tys., Budapeszt 20 tys. Kolejnym (szóstym w kolejności) regionem osiagającym 18 tys. (92% średniej UE) było miasto Poznań. Na kolejnych pozycjach znalazły się pozostałe stolice badanych państw: Zagrzeb (8 miejsce, 16 tys., 80%), Północna Estonia (obszar obejmujący znacznie większe terytorium niż aglomeracja Tallina) (29, 12,3 tys., 62%), Bukareszt (36, 11,9 tys., 60%), Ryga (39, 12 tys., 59%), okręg wileński (49, 11 tys., 55%) oraz Sofia (57, 9,5 tys., 48%) (tab. 2). Aż 228 regionów (96%) wykazywało PKB poniżej 75% średniej UE, a 81 (34%) poniżej 30% średniej UE. W tej ostatniej grupie, a więc najsłabszych ekonomicznie regionów, znajdowało się aż 37 z 42 regionów Rumunii (w tym Vaslui z PKB rzędu 2,4 tys., czyli 12% średniej UE) oraz 23 z 28 regionów Bułgarii.

Wśród polskich jednostek NUTS3 poza Warszawą i Poznaniem wysoko uplasowały się oczywiście największe miasta (Kraków, Szczecin, Wrocław, Trójmiasto – odpowiednio 11, 15, 17, 18 pozycja – ok. 70% średniej UE) oraz podregiony legnicko-głogowski (pozycja 32, 61%), warszawski zachodni (41, 58%), płocki (45, 57%) i poznański (50, 55%), czyli podregiony otaczające najsilniejsze gospodarczo miasta lub z silnie rozwiniętym przemysłem. Z kolei najniższy poziom PKB *per capita* odnotowano w podregionach puławskim, ełckim, nowotarskim, bialskim, chełmsko-zamojskim, łomżyńskim i krakowskim (ok. 5,7–6,0 tys., 29–30% średniej UE).

Po 15 latach przemian społeczno-gospodarczych oraz blisko dekadzie korzystania z funduszy unijnych (przez większość regionów) w przeważającej części badanych jednostek zauważalna jest znaczna poprawa sytuacji społeczno-gospodarczej. W 2014 r. liczba regionów przekraczających średni unijny poziom PKB (27,6 tys. PPS *per capita*) wzrosła do 15, a 75% średniej UE osiągnęło 36 regionów. Podobnie jak w 2000 r. w czołówce najsilniejszych gospodarczo regionów znajdowały się głównie miasta i regiony stołeczne (ryc. 2). Pierwsze miejsce zajmowała Warszawa (54,6 tys., 198% średniej), następnie Kraj Bratysławski (51,7 tys., 187%), Praga (48,4 tys., 175%), Bukareszt (39,6 tys., 144%), Budapeszt (38,9 tys., 141%) (tab. 2). Podobnie jak w 2000 r. bardzo wysoką szóstą pozycję wykazał Poznań (37,1 tys., 135%) oraz awansujące na ósmą i dziewiątą pozycję Wrocław i Kraków – odpowiednio 30,7 tys. (111%) i 30,2 tys. (109%). Także

Ryc. 2. Zróżnicowanie przestrzenne PKB *per capita* w układzie jednostek NUTS3 w 2000 i 2014 r.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela 2. Zróźnicowania regionalne PKB *per capita* i relacji do średniej UE w wybranych jednostkach NUTS3

		2000			2014		
		NUTS3	PKB <i>per capita</i>	% średniej UE	NUTS3	PKB <i>per capita</i>	% średniej UE
BG	min	Sofia (stolica)	9600	48	Sofia (stolica)	27400	100
		Burgas	7000	35	Stara Zagora	15800	57
		Montana	3700	19	Pernik	6500	24
	max	Kardzhali	3500	17	Silistra	6500	23
CZ	min	Hlavní město Praha	27800	140	Hlavní město Praha	48400	175
		Středočeský kraj	14200	71	Jihomoravský kraj	23400	85
		Olomoucký kraj	11200	56	Ústecký kraj	18000	65
	max	Moravskoslezský kraj	10900	55	Karlovarský kraj	16400	59
EE	min	Põhja-Eesti	12300	62	Põhja-Eesti	29900	108
		Lääne-Eesti	6300	32	Lõuna-Eesti	14600	53
		Lõuna-Eesti	5600	28	Lääne-Eesti	13200	48
	max	Kirde-Eesti	5300	27	Kesk-Eesti	12800	46
HR	min	Grad Zagreb	15800	80	Grad Zagreb	28500	103
		Istarska županija	12300	62	Istarska županija	20200	73
		Brodsko-posavska županija	5700	29	Požeško-slavonska županija	9300	34
	max	Vukovarsko-srijemska županija	5500	28	Brodsko-posavska županija	9000	33
HU	min	Budapest	20200	102	Budapest	38900	141
		Győr-Moson-Sopron	13500	68	Győr-Moson-Sopron	24000	87
		Szabolcs-Szatmár-Bereg	6100	31	Szabolcs-Szatmár-Bereg	10400	38
	max	Nógrád	5800	29	Nógrád	8200	30
LT	min	Vilniaus apskritis	10900	55	Vilniaus apskritis	30000	109
		Klaipėdos apskritis	7900	40	Klaipėdos apskritis	21700	79
		Marijampolės apskritis	5100	26	Marijampolės apskritis	13100	47
	max	Taurages apskritis	3700	19	Taurages apskritis	11600	42
LV	min	Rīga	11800	59	Rīga	29500	107
		Kurzeme	6200	31	Pierīga	14200	51
		Vidzeme	4300	22	Zemgale	10700	39
	max	Latgale	3500	17	Latgale	8900	32
PL	min	Miasto Warszawa	25900	131	Miasto Warszawa	54600	198
		Miasto Poznań	18300	92	Miasto Poznań	37100	135
		Chełmsko-zamojski	5800	29	Chełmsko-zamojski	10100	37
	max	Krakowski	5700	29	Przemyski	10000	36
RO	min	București	11900	60	București	39600	144
		Ilfov	7000	35	Constanta	22500	82
		Giurgiu	2800	14	Botoșani	7500	27
	max	Vaslui	2400	12	Vaslui	7000	25
SI	min	Osrednjeslovenska	22100	112	Osrednjeslovenska	32300	117
		Obalno-kraška	16800	85	Obalno-kraška	22200	81
		Zasavska	11600	59	Pomurska	15500	56
	max	Pomurska	11100	56	Zasavska	12900	47

SK	maks	Bratislavský kraj	21600	109	Bratislavský kraj	51700	187
		Trnavský kraj	10400	53	Trnavský kraj	23900	87
	min	Žilinský kraj	8100	41	Banskobystrický kraj	15200	55
		Prešovský kraj	6100	31	Prešovský kraj	12600	46

Objaśnienia: patrz ryc. 1.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

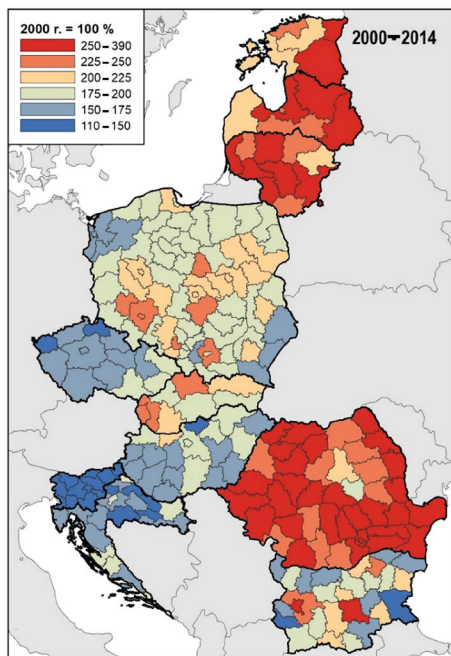
pozostałe europejskie stolice znalazły się wysoko w klasyfikacji – aglomeracja Lublany (7 pozycja i 117% średniej UE), okręg wileński (10, 109%), okręg Tallina (11, 108%), Ryga (12, 107%), Zagrzeb (13, 103%) i Sofia (16, 100%).

Udział regionów z poziomem PKB poniżej 75% średniej UE zmalał z 96% do 85% (202 regiony)⁵. Dodatkowo warto podkreślić, że znacznie zmniejszył się udział regionów najsłabszych ekonomicznie, a więc cechujących się do 30% średniego PKB *per capita* w UE, z 34% (81 regionów) do 8% (19). W grupie tej dominowały regiony bułgarskie. Wśród nich znajdowały się takie regiony, jak Silistra, Pernik, Sliven, Kardzhali oraz Vidin, które wykazywały poziom PKB *per capita* na poziomie 6,5–6,7 tys., co stanowiło zaledwie 23–24% średniej UE.

W 2014 r. polskie jednostki NUTS3 cechowały się większym zróżnicowaniem niż w 2000 r. Jak wspomniano, to właśnie główne ośrodki regionalne kraju znajdowały się wysoko w rankingu PKB *per capita*. Równie wysoko uplasowały się m.in. podregiony płocki, legnicko-głogowski, trójmiejski, katowicki, gliwicki, tyński, poznański, Łódź (pozycje 14–30, 22–28 tys., 80–100% średniej). Z kolei na drugim końcu tej skali znajdowały się takie podregiony, jak przemyski, chełmski, nowotarski, elcki czy biański, których PKB na mieszkańca oscyluje w granicach 10–11 tys., co stanowi 36–40% średniej UE.

Z przedstawionej charakterystyki regionów w postsocjalistycznych krajach UE wylania się obraz dużych przemian mających swoją egzemplifikację w wyraźnym zróżnicowaniu przestrzennym dynamiki zmian PKB *per capita*. Blisko 44,5% (106) regionów UE odznaczało się dynamiką większą niż 200% (11 z nich dynamiką ponad 300%). Największą i wręcz spektakularną dynamiką wzrostu cechowały się głównie regiony rumuńskie, gdzie 40 z 42 ogółem wykazywało dynamikę ponad 200%, wśród nich Giurgiu i Prahova – 350% i 390%. Przy czym o ile Giurgiu niewiele awansowało na skali poziomu rozwoju, bo zaledwie z pozycji 237 na 201 (z 2,8 tys. i 14% do 10 tys. i 36%), o tyle Prahova awansowała ze 183 pozycji na 45 (z 5,1 tys. i 26% do 19,8 tys. i 72%). Relatywnie wysoką dynamiką względem innych badanych regionów – rzędu 250–300% wyróżniały się także regiony litewskie (m.in. okręgi Wilna, Kowna, Kłajpedy, Taurogów i Szawli), bułgarska Sofia oraz niektóre regiony łotewskie i estońskie (ryc. 3). Najmniejsza dynamika PKB na mieszkańca występowała głównie w regionach słoweńskich (żaden z 12 regionów nie wykazywał dynamiki powyżej 150%), chorwackich oraz czeskich. Niemniej jednak w zbiorze regionów o najniższej dynamice wzrostu PKB znajdowały się także stosunkowo najsłabsze regiony bułgarskie (np. Kyustendil, Pernik, Burgas),

⁵ Częściowo jest to także efekt obniżenia wartości średniej UE wywołany włączeniem wielu znacznie biedniejszych regionów z nowych państw członkowskich.

Ryc. 3. Zróżnicowanie przestrzenne zmian PKB *per capita* w układzie jednostek NUTS3 w 2000 i 2014 r.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

oraz na Węgrzech 1:4,7, a także w Bułgarii i na Słowacji (1:4). Zatem największe zróżnicowanie odnotowano w relatywnie największych krajach z dużymi ośrodkami stołecznymi oraz o bardzo urozmaiconej sieci osadniczej z wyraźną dominacją ośrodka stołecznego. Przykładowo na Węgrzech, Łotwie i w Rumunii drugie pod względem liczby ludności miasto po stolicy, a więc odpowiednio Debreczyn, Dyneburg i Kluż-Napoka są 8, 7 i 6 razy mniejsze niż stolica. W krajach tych nie występują relatywnie bardzo silne ośrodki miejskie pobudzające gospodarki regionalne, które dodatkowo ze względu na wielkość kraju i korzyści aglomeracji często przegrywają konkurencję o lokalizację ważnych działalności społeczno-gospodarczych z regionami stołecznymi.

Postępujący proces rosnącej dywergencji PKB na mieszkańca potwierdzają wyniki analizy wartości dwóch wskaźników nierówności: indeksu Williamsona (WI) oraz indeksu Theila (TI) (tab. 3). W przypadku obu wskaźników wzrost ich wartości oznacza rosnące zróżnicowanie regionalne badanych państw.

Relatywnie największym zróżnicowaniem regionalnym w 2000 r. i 2014 r. charakteryzowały się Łotwa, Polska, Węgry i Rumunia, najmniejszym – Słowenia i Czechy. Z kolei należy podkreślić, że wyraźnie zarysowany wzrost wewnątrz krajowych zróżnicowań występuje w Bułgarii i Rumunii. Natomiast

węgierskie (np. Nógrád, Békés, Baranya) i polskie (np. szczecinecko-pyrzycki, przemyski). Tym samym w układzie regionalnym badanych państw zidentyfikowana prawidłowość, że im niższy poziom wyjściowy PKB, tym wyższa jego dynamika w kolejnych latach, nie jest już tak wyraźna jak w przypadku państw. W tym przypadku wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona r na poziomie istotności $p = 0,000$ wynosi zaledwie $r = 0,392$.

Przedstawiona dość syntetycznie sytuacja wskazuje na rosnącą skalę dysproporcji gospodarczych w poszczególnych krajach. W 2000 r. największe dysproporcje regionalne zaobserwowano w Rumunii i Polsce. Wielkość PKB *per capita* w regionie najsłabszym w relacji do regionu najsilniejszego wynosiła 1:5 i 1:4,5. Na Węgrzech, Słowacji i Łotwie stosunek ten wynosił 1:3,5, a w Słowenii zaledwie 1:2. Z kolei w 2014 r. różnice wewnątrz krajowe wzrosły w 9 z 11 badanych państw. Największe różnice nadal występują w Rumunii i Polsce (1:5,5)

Tabela 3. Wartości wskaźników nierówności regionalnych w 2000 i 2014 r.

Państwo	Indeks Williamsona (WI)		Indeks Theila (TI)	
	2000	2014	2000	2014
Bułgaria	0,346	0,565	0,171	0,351
Czechy	0,357	0,386	0,079	0,115
Estonia	0,392	0,378	0,204	0,263
Chorwacja	0,360	0,410	0,160	0,218
Węgry	0,469	0,526	0,196	0,249
Litwa	0,290	0,311	0,168	0,238
Łotwa	0,481	0,481	0,248	0,263
Polska	0,469	0,513	0,134	0,156
Rumunia	0,451	0,571	0,174	0,248
Słowenia	0,238	0,261	0,108	0,160
Słowacja	0,439	0,531	0,041	0,066

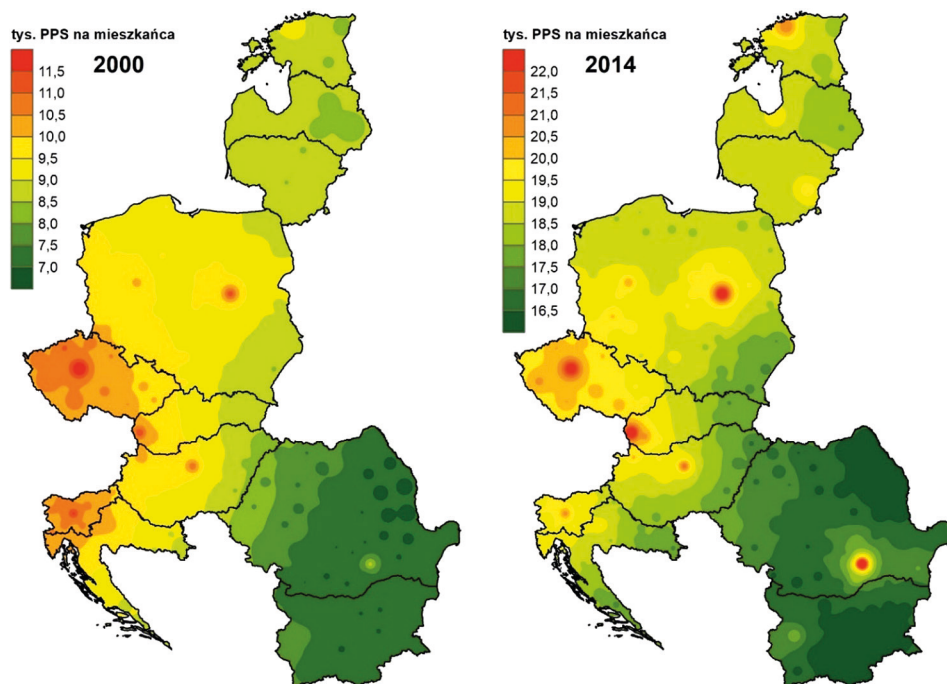
Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

najmniejszy wzrost różnic pomiędzy dwoma badanymi okresami stwierdzono na Łotwie, w Estonii i Polsce, a więc w krajach o już relatywnie dużym regionalnym zróźnicowaniu.

Środkowoeuropejskie rdzenie i peryferie rozwoju w świetle metody ilorazu potencjałów

W związku ze zidentyfikowanymi znacznymi i pogłębiającymi się różnicami regionalnymi interpretację ciągłego przestrzennie rozkładu wartości ilorazu potencjałów rozważa się w nawiązaniu do koncepcji rdzeń–peryferie Friedmanna (1967) i regionu spolaryzowanego Boudeville’a (1972). Stąd też przyjmuje się, że regiony z wysokimi wartościami tego ilorazu odpowiadają regionom rdzeniowym składającym się z rdzenia, a więc bieguna społeczno-gospodarczego, i strefy jego oddziaływania. Regionalne bieguny rozwoju to najczęściej najsilniejsze społeczno-gospodarcze ośrodki miejskie z najwyższą wartością ilorazu potencjałów. Z kolei strefy oddziaływania tych biegunów tworzą wokół nich układy regularnych lub zdeformowanych izolinii o wysokim, ale wyraźnie niższym niż rdzeń, poziomie rozwoju. Peryferie rozwoju stanowią dalsze otoczenie regionów rdzeniowych i charakteryzują się niskim poziomem rozwoju, co przejawia się w najniższych wartościach ilorazu potencjałów.

W 2000 r. wyraźnie zarysowują się regiony rdzeniowe Pragi, Lublany, Warszawy, Bratysławy i Budapesztu. Tam też występują najwyższe wartości ilorazu potencjałów. Wartości te przedstawiają się następująco – aglomeracje (regiony) miejskie: Pragi (12,4 tys. PPS/os.), Lublany (11,6 tys.), Bratysławy i Warszawy (po 11,3 tys.), następnie trzy kraje czeskie (ustecki, pilzneński i południowoczeski) oraz region Budapesztu (po ok. 11 tys.). Najsilniejszy wpływ na swoje otoczenie (z uwagi na zasięg przestrzenny wysokich wartości *IP*) mają przede wszystkim aglomeracje praska i lublańska oraz nieco mniejszy aglomeracja warszawska

Ryc. 4. Rozkład przestrzenny wartości ilorazu potencjałów w 2000 i 2014 r.
Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

(zwłaszcza w kierunku zachodnim) (ryc. 4). Z kolei najniższe wartości ilorazu potencjałów i wyraźne peryferie rozwoju postsocjalistycznych krajów UE zaobserwowano w regionach rumuńskich i bułgarskich, a w szczególności w Bacău, Vaslui, Galați, Vrancea, Iași ($IP = 6,7$ tys.), a więc obszaru Mołdawii Zachodniej.

W 2015 r. w badanym układzie regionalnym wyraźnie zarysowane są regiony rdzeniowe Bukaresztu, Bratysławy, Warszawy i Pragi. To właśnie te stolice jako bieguny rozwoju cechowały się wartością IP powyżej 22 tys. PPS na osobę (odpowiednio: 24,5; 23,7; 23,5; 23,0). Kolejne regiony rdzeniowe także ukształtowały się wokół stolic – Budapesztu (21,2 tys.), Tallina (20,9 tys.), Lublany (20,8 tys.). Przy czym najsilniejszy wpływ na swoje otoczenie wykazują aglomeracje Pragi, Bukaresztu, Bratysławy i Warszawy. Słabsze niż w 2000 r. jest oddziaływanie Lublany. Warto podkreślić, że dużo wyraźniej zarysowały się bieguny rozwoju Bukaresztu, Pragi i Warszawy, gdyż wzrosły gradienty ilorazu potencjałów, co świadczy o dużo szybszym wzroście poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego samego rdzenia niż jego strefy oddziaływania. Strefa ta w przypadku Bukaresztu jest relatywnie niewielka i mocno kontrastuje z bliskimi peryferiami rozwoju, co świadczy o bardzo słabym jego oddziaływaniu na bliższe i dalsze otoczenie. Być może spowodowane jest to nagłym wzrostem pozycji tego ośrodka (Bukareszt awansował ze 132 pozycji pod względem wartości IP na pozycję 1) i brakiem wykształcenia silnych powiązań społeczno-gospodarczych z bliższym i dalszym otoczeniem. Najniższe wartości IP (15,5–16,5 tys. PPS *per capita*) nadal obserwuje

się w znacznej części Bułgarii oraz północno-wschodniej Rumunii, co dowodzi, że są to permanentne peryferie rozwoju tej części UE.

We wszystkich badanych krajach w 2014 r. wyraźniej niż w 2000 r. zarysowały się różnice między regionem stołecznym a pozostałą częścią kraju. Stołeczny region rdzeniowy zdecydowanie dominuje nad otoczeniem, a im dalej od niego, tym poziom rozwoju jest niższy. Nieco odmienna sytuacja występuje jedynie w Polsce, Czechach i Rumunii. W Polsce oprócz rdzenia Warszawy zarysowuje się (ale mniej wyraźnie) układ rdzeniowy poznańsko-wrocławsko-legnicko-głogowski oddziałujący na całą południowo-zachodnią Polskę. Z kolei w Czechach zarysowuje się mniejszy rdzeń Pilzna (w strefie oddziaływania Pragi) oraz Brna. Natomiast w Rumunii poza Bukaresztem nie występują rdzenie rozwoju, ale północno-zachodnia część kraju znajduje się pod silniejszym wpływem ośrodków węgierskich i cechuje się relatywnie wyższą wartością *IP*.

Podsumowanie

Zróźnicowanie regionalne postsocjalistycznych krajów członkowskich UE w dużej mierze uwarunkowane jest dziedzictwem socjalizmu. Już na początku lat 90. XX w. kraje te znacznie się różniły między sobą, a więc ich regiony miały zróżnicowany poziom rozwoju w momencie przemian społeczno-gospodarczych. Blisko trzy dekady od tego momentu sytuacja geopolityczna tych państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej diametralnie się zmieniła. Ponad dekadę realizacji założeń polityki regionalnej zmierzającej do konwergencji tej części Europy i usilnej próby doganiania bogatszych sąsiadów zza dawnej żelaznej kurtyny nie daje jeszcze wyraźnych i oczekiwanych efektów. Oczywiście należy podkreślić, że w badanym piętnastoleciu wszystkie regiony odnotowały wyraźny wzrost gospodarczy, co w wielu przypadkach z pewnością przekłada się na realny wzrost poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednakże różnice pomiędzy regionami poszczególnych państw wzrosły i silnie spolaryzowały tę część Europy. Różnice w poziomie wzrostu i rozwoju najczęściej i najwyraźniej uwidaczniają się pomiędzy regionami stołecznymi (i ewentualnie innymi dużymi miastami) a pozostałymi, najmniej zurbanizowanymi i najmniej efektywnymi gospodarczo regionami. Wynika to przede wszystkim z faktu, że regiony stołeczne zyskują na atrakcyjności dla mieszkańców i przedsiębiorców poprzez wysoką koncentrację różnych działalności społeczno-gospodarczych (istotne w tym zakresie są bliskość i jakość rynku pracy, usług, producentów) oraz wysoką dostępność czasową i przestrzenną z innych obszarów kraju, a więc w konsekwencji z bardzo dużych korzyści aglomeracji i lokalizacji. Stąd też w regionach stołecznych i regionach pozostałych dużych miast zauważalna jest znacznie większa dynamika wzrostu gospodarczego, a pośrednio także poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego niż w pozostałych częściach kraju⁶. Dodatkowo w większości badanych państw

⁶ Podobne wnioski płyną także z siódmego raportu kohezyjnego UE (*Mój region... 2017*), jednakże zawarte w nim analizy dotyczą jednostek NUTS2, a więc stopień generalizacji uzyskanych wyników jest wyższy, a przez to różnice międzyregionalne są mniejsze.

(z wyjątkiem Litwy) dostrzec można pewną prawidłowość w rozkładzie przestrzennym badanych wskaźników. Niższy wzrost gospodarczy i potencjał społeczno-gospodarczy można zaobserwować we wschodnich i południowych częściach krajów. Prawdopodobnie jest to konsekwencją niższej dostępności tych części poszczególnych państw, które rozwijają połączenia komunikacyjne przede wszystkim w kierunku zachodnim w celu połączenia z tzw. „starymi” krajami członkowskimi, a w szczególności z najsilniejszą gospodarką UE – Niemcami. Potwierdza to także fakt występowania relatywnie wysokich wartości ilorazu potencjału w regionach położonych najbliżej granicy z Niemcami i Austrią, które mają silniejsze (względem pozostałych regionów) powiązania z tymi krajami.

Literatura

- Andrzejewska R., Strykiewicz T. 1986. Modele grawitacji i potencjału w procedurze delimitacji funkcjonalnego regionu miejskiego Poznania. [W:] T. Czyż (red.), *Metody badania struktury regionalnej*. Seria Geografia, 32, Wyd. Nauk. UAM, Poznań, s. 7–20.
- Beenstock M. 2005. Country Size in Regional Economics. [W:] D. Felsenstein, B.A. Portnov (red.), *Regional Disparities in Small Countries*. Springer, Berlin, Heidelberg, s. 25–45.
- Boudeville J.R. 1972. *Aménagement du territoire et polarisation*. Éditions M.-Th. Génin. Librairie Techniques, Paris.
- Chojnicki Z. 1966. Zastosowanie modeli grawitacji i potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych. *Studia KPZK PAN*, 14. PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., Ratajczak W. 2011. Model potencjału. Podstawy teoretyczne i zastosowania w badaniach przestrzenno-ekonomicznych oraz regionalnych. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2017. Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny. 01/2017 – Working Paper of FORSEED Project, Zakład Analizy Regionalnej, IGSEiGP UAM, Poznań.
- Coffey W. 1977. A macroscopic analysis of income regions in Metropolitan Boston. *The Professional Geographer*, 29, 1: 40–46.
- Coffey W. 1978. Income Relationship in Boston and Toronto: a Tale of Two Countries? *Canadian Geographer*, 22: 112–129.
- Coffey W., Matwijiw P. 1979. Measures of demographic potential applied to the definition of income regions in Metropolitan Sydney. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 70: 98–109.
- Czyż T. 1989. The application of the potential model to the study of the regional differentiation of Poland in terms of the degree of socio-economic development. *Concepts and Methods in Geography*, 2: 67–79.
- Czyż T. 1996a. Nierówności regionalne w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1814, *Studia Geograficzne*, 65, Wrocław: 27–49.
- Czyż T. 1996b. Zastosowanie modelu potencjału ludności w regionalizacji strukturalnej Polski. [W:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 45–67.
- Czyż T. 2002. Zastosowanie modelu potencjału w analizie zróżnicowania regionalnego Polski. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2–3: 5–14.
- Czyż T. 2012. Poziomy rozwój społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym. *Przegląd Geograficzny*, 84, 2: 219–236.
- Domański B., Guzik R., Micek G. 2003. Zróżnicowanie regionalne krajów Europy Środkowo-Wschodniej i jego zmiany w latach 1995–2000. *Biuletyn KPZK PAN*, 204: 125–142.
- Domański R. 2012. *Ewolucyjna gospodarka przestrzenna*. Wyd. UE w Poznaniu, Poznań.
- Drobnia A., Polko A., Sucháček J. 2018. Transition and Resilience in Central and Eastern European Regions. [W:] G. Lux, G. Horváth (red.), *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. Routledge, London, s. 240–260.
- Dunford M., Smith A. 2000. Catching up or falling behind? Economic performance and regional trajectories in the “New Europe”. *Economic Geography*, 76(2): 169–195.

- Dutton G. 1970. *Macroscopic Aspects of Metropolitan Evolution*. Harvd Papers in Theoretical Geography, Geography of Income Series, 1, The Laboratory for Computer Graphics and Spatial Analysis, Masters thesis, Harvard Graduate School of Design, Harvard University.
- Friedmann J. 1967. *A General Theory of Polarized Development*. Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, The Ford Foundation, Santiago.
- Gorzelał G., Jałowiecki B., Kukliński A., Zienkowski L. (red.) 1995. *Europa Środkowa 2005. Perspektywy rozwoju*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Gorzelał G., Bachtler J., Smętkowski M. (red.) 2010. *Regional development in Central and Eastern Europe. Development processes and policy challenges*. Routledge, Oxon–New York.
- Guzik R. 2003. *Przestrzenna dostępność szkolnictwa ponadpodstawowego*. IGiGP, UJ, Kraków.
- Janus A. 2013. *Metoda ilorazu potencjału jako narzędzie badania dostępności do usług bankomatowych. Współczesne problemy i kierunki badawcze w geografii*. IGiGP, UJ, Kraków, s. 89–99.
- Keeble D., Owens P.L., Thompson Ch. 1982. *Regional Accessibility and Economic Potential in the European Community*. *Regional Studies*, 6, 16: 419–432.
- Kisiała W. 2016. *Nierówności regionalne a wzrost gospodarczy – weryfikacja hipotezy odwróconego U Williamsona*. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 439: 167–177.
- Kisiała W., Stępiński B. 2013. *Analiza zróźnicowania przestrzennego absorpcji funduszy Unii Europejskiej przez samorządy terytorialne w Polsce*. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 307: 247–256.
- Kornai J. 2006. *The Great Transformation of Central Eastern Europe: Success and Disappointment*. *Economics of Transition*, 14, 2: 207–244.
- Lequiller F., Blades D. 2016. *Understanding National Accounts*. Second Edition. OECD Publishing.
- Łażniewska E., Górecki T., Chmielewski R. 2011. *Konwergencja regionalna*. Wyd. UE w Poznaniu, Poznań.
- Marshall M. 1987. *Long Waves of Regional Development*. MacMillan, London.
- Mastalerz-Kodzis A. 2017. *Iloraz potencjałów jako narzędzie wspomagające podejmowanie decyzji i kształtowanie strategii na rynku pracy w Polsce*. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacja i Zarządzanie*, 102: 215–224.
- Mój region, moja Europa, nasza przyszłość. Siódmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej*. 2017. Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.
- Pooler J. 1987. *Measuring geographical accessibility: a review of current approaches and problems in the use of population potentials*. *Geoforum*, 18, 3: 269–289.
- Rich D.C. 1980. *Potential models in human geography. Concepts and Techniques in Modern Geography (CATMOG) 26*, Geo Abstracts, University of East Anglia, Norwich.
- Rosik P. 2012. *Dostępność lądowa przestrzeni Polski w wymiarze europejskim*. *Prace Geograficzne PAN*, 233, IGiPZ im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa.
- Smętkowski M. 2013. *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*. Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Smętkowski M. 2014. *Źródła wzrostu gospodarczego w regionach krajów Europy Środkowo-Wschodniej – dezagregacja strukturalna*. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(56): 5–27.
- Smętkowski M. 2015. *Spatial patterns of regional economic development in Central and Eastern European countries*. *Geographia Polonica*, 88(4): 539–556.
- Smętkowski M., Wójcik P. 2012. *Regional Convergence in Central and Eastern European Countries – a multidimensional approach*. *European Planning Studies*, 20(6): 923–939.
- Sokol M. 2001. *Central and Eastern Europe a Decade After the Fall of State-socialism: Regional Dimensions of Transition Processes*. *Regional Studies*, 35, 7: 645–655.
- Stewart J.Q., Warntz W. 1958. *Physics of population distribution*. *Journal of Regional Science*, 1, 1: 99–123.
- Theil H. (red.) 1996. *Studies in global econometrics. Advanced studies in theoretical and applied econometrics*, 30. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht.
- Turnock D. 2003. *The Human Geography of East Central Europe*. Routledge, London, New York.
- Vickerman R., Spiekermann K., Wegener M. 1999. *Accessibility and economic development in Europe*. *Regional Studies*, 33, 1: 1–15.
- Williamson J.G. 1965. *Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns*. *Economic Development and Cultural Change*, 13, 4, 2: 1–84.
- Wyźnikiewicz B. 2017. *Produkt krajowy brutto jako przedmiot krytyki*. *Wiadomości Statystyczne*, 3(670): 5–15.

Regional disparities of gross domestic product in post-socialist EU Member States in the years 2000–2014

Abstract: The main objective of this paper is an analysis of the regional disparities in new EU Member States, which until the late 1980s and early 1990s functioned in the socialist political and economic system. The analysis was based on the changes in the value of gross domestic product (GDP) in the NUTS3 statistical units. This paper consists of three empirical parts. In the first part, as an introduction and background to the analysis of regional disparities, was presented the dynamics of changes in GDP in post-socialist EU member states in the years 2000–2016. The second part contains an analysis of the regional (spatial) disparities of GDP values and its dynamics in the years 2000–2014. In the third part of the study, basing on the method of potential quotients (economic potential and population potential) were identified the Central European core-periphery systems of post-socialist EU member states. As a result of the analyzes, has been shown that all of the countries and regions were characterized by economic growth, which was spatially greatly differentiated. The largest economic growth was identified in the capital regions, and the lowest economic growth – regions peripheral to them. The capital regions of Bratislava, Budapest, Bucharest, Ljubljana, Prague, Tallinn and Warsaw are clearly outlined growth centers (development poles) in Central and Eastern Europe. Capital regions are characterized by high attractiveness for residents and entrepreneurs through a high concentration of various socio-economic activities (the proximity and quality of the labor market, services and producers are important in this field) and high temporal and spatial accesibility from other parts of the country, and consequently of very large economics of agglomeration and economics of location.

Key words: regional disparities, regional inequalities, new EU member states, region, potential quotient

Jan Hauke

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Analizy Regionalnej
e-mail: jhauke@amu.edu.pl*

Entropijne porównanie nierówności regionalnych postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000 i 2014

Zarys treści: W artykule przedstawiono badanie zmian w zróżnicowaniu regionalnym 11 postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000–2014 w oparciu o entropijną statystykę Shannona i algorytm opracowany przez Semple'a i Gauthiera. Praca stanowi kontynuację rozważań przedstawianych przez Czyż i Hauke (2015) w odniesieniu do Polski. Analizę przeprowadzono na podstawie zmian wartości produktu krajowego brutto (PKB) *per capita* w układzie 218 regionów. Regiony te są częściowo skorygowanymi przez połączenia jednostkami statystycznymi NUTS3. Zostały one wyznaczone przez Perdała (2018).

Słowa kluczowe: entropijna miara nierówności, algorytm dekompozycji nierówności regionalnych, zmiany w nierównościach, kraje postsocjalistyczne

Wprowadzenie

Jak zauważyli w swych pracach Czyż i Hauke (2015a, b), istotnym problemem rozwoju społeczno-gospodarczego jest utrzymujące się, a nawet pogłębiające zróżnicowanie przestrzenne występujące w ujęciu regionalnym. Nierówności regionalne wpływają negatywnie (hamująco) na procesy rozwoju (Ezcurra 2007). Powodują występowanie silnych kontrastów w poziomie życia ludności, które prowadzą do napięć i konfliktów społecznych, różnicują zdolność regionów do podejmowania własnych działań na rzecz rozwoju, ograniczają możliwość nawiązywania współpracy międzyregionalnej. W krajach Unii Europejskiej głównym celem polityki regionalnej jest osiągnięcie wewnętrznej spójności ekonomicznej i społecznej przez redukcję nierówności regionalnych.

Skuteczność zmodyfikowanej unijnej polityki regionalnej, wprowadzającej nowe rodzaje narzędzi, które mogą pomóc w pobudzaniu rozwoju regionów

i zagwarantują ich spójność (European Commission 2014), jest naturalnie interesującym obiektem badań naukowych. Istotnym wskaźnikiem używanym w takich badaniach jest poziom nierówności regionalnych. W oparciu o miarę entropii (uwzględniającej rozkład przestrzenny – regiony w krajach) poziom ten badany jest w odniesieniu do różnych krajów unijnych i różnych okresów czasowych (patrz m.in. Simonescu 2014 oraz Fedayev i in. 2017). W pracy przyjmuje się PKB *per capita* jako „gotowy” wskaźnik, dostępny w statystyce oficjalnej. Czyż (2002, 2012) analizowała ułomności, zalety i modyfikacje tego wskaźnika. Pomimo pewnych ograniczeń ciągle pozostaje on jednak najczęściej stosowanym wskaźnikiem poziomu rozwoju w analizie regionalnej obok wprowadzanych nowych wskaźników społeczno-gospodarczych (Blakely, Bradshaw 2002, Kudrycka 2014). W badaniach dotyczących wielu krajów naturalne wydaje się odnośnienie się do postaci PKB *per capita* wyrażonego w standardzie siły nabywczej (ang. *purchasing power standard* – PPS) i w takiej formie jest on używany w niniejszej pracy.

Celem niniejszego artykułu jest użycie metody entropii przestrzennej w badaniu stanu i zmian w kształtowaniu się zróżnicowania regionalnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000–2014 na podstawie zmian PKB *per capita*.

Metoda badawcza

Precyzyjny opis metody badawczej użytej w pracy został przedstawiony w pracach Czyż Hauke (2015a, b). W niniejszej pracy metoda ta zostanie scharakteryzowana w skróconej wersji bazując na tym opisie.

Entropia jest miarą stopnia niepewności w rozkładzie prawdopodobieństwa zmiennych losowych. Pojęcie entropii powstało na gruncie termodynamiki i znalazło zastosowanie w wielu dziedzinach nauki. Do teorii informacji pojęcie entropii wprowadził Shannon (1948).

W geografii, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej, entropia jest stosowana jako miara uporządkowania przestrzennego lub jednorodności badanego systemu empirycznego. Maksimum entropii oznacza maksimum nieporządku przestrzennego, minimum entropii – całkowite uporządkowanie systemu.

W badaniu nierówności regionalnych jako pierwsi wprowadzili metodę entropii Semple i Gauthier (1972). Istotną rolę w dalszym rozwinięciu koncepcji geograficznej entropii odgrywają prace Wilsona (1967, 1970, 2010) i Batty (2010). W literaturze polskiej metodę entropii w ekonometrii przestrzennej używa Wędrowska (2010, 2012) oraz w analizie konwergencji rozwoju regionalnego Kudrycka (2014).

Według Shannona (1948) informację uzyskaną w wyniku pojawienia się zdarzenia losowego określa funkcja prawdopodobieństwa p o postaci $\log_2 \frac{1}{p} = -\log_2 p$ która może być również ujmowana jako miara niepewności wystąpienia zdarzenia (użycie logarytmu przy podstawie 2 ma uzasadnienie informatyczne, choć nie

ma przeszkód formalnych dla wykorzystania tej funkcji z logarytmami o innych podstawach).

Dla szeregu zdarzeń losowych x_i , $i = 1, 2, \dots, n$, z prawdopodobieństwami $p(x_i)$ spełniających warunek $0 \leq p(x_i) \leq 1$, $\sum_{i=1}^n p(x_i) = 1$ Shannon (1948) określił średnią informację, czyli entropię $H(x)$ jako wartość oczekiwaną (przeciętną) tych prawdopodobieństw wyrażoną wzorem:

$$H(x) = \sum_{i=1}^n p(x_i) \log_2 p(x_i).$$

Funkcja entropii Shannona $H(x)$ przyjmuje wartości z przedziału od 0 do $\log_2 n$. Maksimum $H(x)$ oznacza całkowitą jednorodność (równomierny rozkład). Ze względu na naturalne dążenie do tego, by opisywane zjawisko niejednorodności narastające w skali było zgodne z rosnącymi wartościami wskaźnika opisującego niejednorodności zamiast $H(x)$ używa się miary nierówności $I(x)$, określonej równaniem:

$$I(x) = H(x)_{\max} - H(x) = \sum_{i=1}^n p(x_i) \log_2 [np(x_i)],$$

przy czym

$$0 \leq I(x) \leq \log_2 n,$$

gdzie wartość $I(x) = 0$ wskazuje na brak nierówności (rozkład równomierny), a wartość $I(x) = \log_2 n$ oznacza maksymalną nierównomierność występowania zdarzenia x .

Semple i Gauthier (1972) oraz Gauthier i Semple (1974) zaproponowali użycie entropii w analizie nierówności w postaci:

$$H(x) = - \sum_{r=1}^R \left[\sum_{r \in S_r} p(x_i) \log_2 (x_i) \right],$$

gdzie:

- S_r = r -ty region S , $r = 1, 2, \dots, R$
- n_r – liczba subregionów w regionie r ,
- $n = \sum_{r=1}^R n_r$ = całkowita liczba subregionów,
- x_i = wartość zmiennej x w subregionie i .

Pozwoliło to na dekompozycję entropii $H(x)$ na dwa składniki w postaci:

$$H(x) = -\sum_{r=1}^R p(x_r) \log_2 p(x_r) - \sum_{r=1}^R p(x_r) \left[\sum_{i \in S_r} \frac{p(x_i)}{p(x_r)} \log_2 \frac{p(x_i)}{p(x_r)} \right].$$

Pierwszy składnik jest entropią zmiennej x w układzie międzyregionalnym, drugi składnik jest ważoną średnią entropią wewnątrzregionalną. To z kolei prowadzi do statystyki nierówności:

$$I(x) = \sum_{r=1}^R p(x_r) \log_2 \frac{p(x_r)}{\frac{n_r}{n}} + \sum_{r=1}^R p(x_r) \left[\sum_{i \in S_r} \frac{p(x_i)}{p(x_r)} \log_2 \frac{\frac{p(x_i)}{p(x_r)}}{\frac{1}{n_r}} \right]. \quad (*)$$

Pierwszy człon równania (*) mierzy nierówności międzyregionalne. Jest równy zeru, gdy $p(x_r) = \frac{n_r}{n}$. Ta sytuacja występuje tylko wtedy, gdy wartość x dla każdego z regionów jest taka sama jak średnia z wartości x dla regionów. Drugi człon

jest miarą nierówności wewnątrzregionalnych. Jest równy zeru, gdy $\frac{p(x_i)}{p(x_r)} = \frac{1}{n_r}$. Ta sytuacja występuje tylko wtedy, gdy wszystkie $p x_i$ dla subregionów są równe wewnątrz ich regionów. Powyższa miara pozwala nie tylko wyróżnić dwa składniki różnicowania systemu regionalnego: nierówności międzyregionalne i nierówności wewnątrzregionalne ale także określić ich relacje.

Analiza empiryczna

W badaniu różnicowania regionalnego unijnych krajów postsocjalistycznych w latach 2000–2014 z zastosowaniem entropijnej miary nierówności układ podstawowych jednostek tworzy 218 regionów. Regiony te stanowią jednostki statystyczne NUTS3, częściowo skorygowane przez połączenia, wprowadzone przez Perdała (2018). W przypadku jednostek NUTS3 w postaci miast wydzielonych (Budapeszt, Katowice, Kraków, Lublana, Łódź, Poznań, Praga, Ryga, Sofia, Szczecin, Trójmiasto, Warszawa, Wrocław, Zagrzeb) zostały one połączone z jednostkami je otaczającymi (masy tych jednostek sumowano). Takie potraktowanie regionów badanych krajów postsocjalistycznych podyktowane było chęcią przeprowadzenia analizy na danych identycznych z danymi użytymi w modelu ilorazu potencjałów w pracy Perdała (2018). Stwarza to możliwość porównania uzyskanych wyników.

Dane pochodzą ze źródeł Eurostatu i dotyczą lat 2000 oraz 2014. Wybór zakresu czasowego badań łączy się z możliwością uchwycenia zmian w różnicowaniu regionalnym, będących efektem realizacji w nowych państwach członkowskich UE po roku 2004 nowej polityki regionalnej, już w ramach UE. Wtedy do

UE przystąpiło osiem z badanych krajów postsocjalistycznych. Jedynie Rumunia, Bułgaria i Chorwacja wstąpiły do UE później (odpowiednio w 2007, 2007 oraz 2013 r.). Badane regiony wchodzą w skład 11 krajów. Kraje mają różną liczbę regionów, od 5 (Słowenia) do 60 (Polska), które tworzą ich wewnętrzną strukturę.

Jako miarę rozwoju społeczno-gospodarczego krajów i regionów stosuje się dochód ważony liczbą ludności, czyli wielkość względną. Przyjmuje się, że przeliczony na mieszkańca dochód kraju i dochód regionu określa poziom ich rozwoju społeczno-gospodarczego. W latach 2000–2014 badane kraje i regiony wykazują wzrost dochodu na mieszkańca (patrz Perdał 2018, tab. 2). W regionach wzrost dochodu na mieszkańca jest często połączony z fluktuacjami w rozwoju demograficznym, podobnie jak to zauważono w pracy Czyż i Hauke (2015a), w odniesieniu do Polski.

W postępowaniu badawczym celem określenia zróżnicowania w systemie regionalnym postsocjalistycznych krajów będących członkami UE stosuje się entropijną miarę nierówności $I(x)$ i wprowadza się procedurę ustalania nierówności wewnątrz- i międzykrajowych na podstawie dochodu *per capita*. Prawdopodobieństwo występowania zjawiska (dochodu *per capita*) w regionie równa się $p(x_i)$, a wewnątrz regionu $\frac{p(x_i)}{p(x_r)}$, gdzie x_i oznacza dochód (x) w i -tym regionie kraju r .

Procedura obliczania entropijnej miary nierówności jest realizowana zgodnie z algorytmem Semple'a i Gauthier (1972) na podstawie wzoru (*), gdzie $R = 11$ oznacza liczbę krajów, a n_r określa liczebność regionów w poszczególnych krajach.

Wskaźnik nierówności obliczony na podstawie PKB *per capita* (czyli dochodu ważonego liczbą ludności) – $I(x)$, rozpatruje się w postaci ogólnego wskaźnika nierówności wszystkich krajów postsocjalistycznych i jego dekompozycji na wskaźnik nierówności w $I(x)_{inter}$ i wskaźnik nierówności wewnątrz-krajowych, regionalnych $I(x)_{intra}$. Podstawę w obliczeniach (jak to opisano w metodzie) stanowiły prawdopodobieństwa wyrażające proporcje dochodu PKB *per capita* dla poszczególnych regionów względem ich sumy liczonej, odpowiednio, dla roku 2000 oraz 2014.

Wartości poszczególnych miar nierówności, tj.: ogólna nierówność dla wszystkich badanych krajów w układzie 218 regionów, nierówności między krajami w układzie 11 krajów, nierówności wewnątrz-krajowe w układach 5–60 regionów zawiera tabela 1.

Tabela 1. Entropijna miara nierówności krajów postsocjalistycznych na podstawie dochodu *per capita* $I(x)$ w latach 2000 i 2014

Rok	Ogólna nierówność $I(x)$	Nierówności wewnątrzregionalne $I(x)_{intra}$	Nierówności międzyregionalne $I(x)_{inter}$
2000	0,139	0,051	0,088
2014	0,109	0,073	0,036

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

W okresie od 2000 do 2014 wartość wskaźnika $I(x)$ zmniejszyła się. W roku 2000 wynosiła 0,139 i stanowiła 1,79% wartości maksymalnej, podczas gdy w roku 2014 wynosiła 0,109 i stanowiła 1,40% wartości maksymalnej.

W roku 2000 głównym składnikiem nierówności w układzie tej grupy krajów były nierówności między krajami. Stanowiły 63,8% ogólnych nierówności. Z kolei w roku 2014 nastąpiło odwrócenie zjawiska i głównym składnikiem (w proporcji 66,7%) okazały się nierówności wewnątrz krajów (regionalne).

Mniejszy udział nierówności między krajami w kształtowaniu ogólnych nierówności świadczył o stosunkowo słabym, choć nasilającym się w czasie udziale nierówności międzyregionalnych w nierównościach krajowych. W tabeli 2 przedstawiono wartości składowych wskaźników $I(x)_{inter}$ oraz $I(x)_{intra}$ „wniesione” przez poszczególne kraje. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wśród składowych poszczególnych krajów wnoszonych do wskaźnika $I(x)_{intra}$ (patrz tab. 2) ujemne wartości odnotowano w przypadku pięciu krajów (Bułgarii, Litwy, Łotwy, Estonii i Rumunii) w roku 2000 oraz czterech krajów (Bułgarii, Chorwacji, Łotwy i Rumunii) w roku 2014. Łączny ładunek tej ujemności był większy w pierwszym przypadku. Świadczy to o dużej polaryzacji wpływu badanych krajów na ogólny poziom nierówności.

Szczegółową dynamikę zmian wartości składowej $I(x)_{intra}$ w roku 2014 względem roku 2000 przedstawiono w tabeli 3, gdzie zamieszczono także wkłady procentowe badanych krajów. Należy podkreślić, że pomimo spadku ogólnej wartości wskaźnika $I(x)$ wartość składowej $I(x)_{intra}$ wzrosła z 0,051 w roku 2000 do 0,073 w roku 2014 (patrz tab. 1). Wynikało to z istotnego wzrostu wkładu „wniesionego” przez tak duże kraje, jak Rumunia (wzrost o 6,3%) i Polska (wzrost o 5,2%). Oba te kraje mają duże liczby regionów (odpowiednio 60 i 41), co oczywiście sprzyja większemu różnicowaniu wewnętrznemu w tych krajach, stanowiąc jednocześnie zobowiązanie do uważniejszej polityki regionalnej. Jedynym krajem, w którym nie nastąpiła względna zmiana wkładu, są Czechy, zaś

Tabela 2. Składowe wartości wskaźnika nierówności regionalnych w 2000 i 2014 r.

Państwo	Liczba regionów	$I(x)_{inter}$		$I(x)_{intra}$	
		2000	2014	2000	2014
Bułgaria	26	-0,050159	-0,050271	0,003182	0,006313
Chorwacja	20	0,014539	-0,013439	0,004486	0,004688
Czechy	13	0,076239	0,041883	0,002395	0,002377
Estonia	5	-0,002402	0,004997	0,001842	0,002431
Litwa	10	-0,009417	0,009563	0,002026	0,003351
Łotwa	5	-0,007303	-0,002881	0,001783	0,002115
Polska	60	0,022743	0,024310	0,014151	0,019241
Rumunia	41	-0,084744	-0,040160	0,007125	0,015331
Słowacja	8	0,020243	0,030460	0,005601	0,008843
Słowenia	11	0,089241	0,031202	0,001849	0,001593
Węgry	19	0,019454	0,000476	0,005815	0,006104

W tabeli kolorem szarym zaznaczono kraje wnoszące do wskaźnika $I(x)_{intra}$ ujemny wkład.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela 3. Dynamika zmian składowej $I(x)_{intra}$ wartości wskaźnika nierówności regionalnych w 2000 i 2014 r.

Państwo	Ważone wartości względne $I(x)_{intra}$ (%)		Dynamika (% przyrosty)
	2000	2014	2014–2000
Bułgaria	1,76	3,49	1,73
Chorwacja	2,08	2,17	0,09
Czechy	0,84	0,84	-0,01
Estonia	0,40	0,52	0,13
Litwa	0,61	1,01	0,40
Łotwa	0,38	0,46	0,07
Polska	14,37	19,54	5,17
Rumunia	5,45	11,73	6,28
Słowacja	1,49	2,36	0,86
Słowenia	0,59	0,51	-0,08
Węgry	2,60	2,73	0,13

W tabeli kolorem szarym zaznaczono kraje, dla których nastąpił spadek wartości.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

w Słowenii zaobserwowano nawet niewielki spadek (dane te zaznaczono w tab. 3 kolorem szarym).

Dekompozycja nierówności jest związana z określonym rozkładem prawdopodobieństwa dochodu w układzie krajów i w układzie regionów. Wartości prawdopodobieństw [stanowiących podstawę obliczeń entropijnej miary nierówności i opisanych w formule (*)] dla wszystkich analizowanych regionów zostały podzielone na trzy grupy za pomocą analizy skupień w oparciu o metodę Warda (1963) z użyciem odległości euklidesowej (co jest naturalne w przypadku jednej zmiennej). Przyjęty podział uwzględniający trzy grupy odnosi się do najczęściej stosowanej skali: słaby – średni – silny. Należy podkreślić, że podział ma charakter względny, co polega na wyznaczeniu różnych granic podziałowych dla danych z roku 2000 oraz z roku 2014. W roku 2000 pierwsza (najsłabsza ekonomicznie) grupa z prawdopodobieństwami w przedziale od 0 do 0,00550 zawiera 167 regionów, druga z prawdopodobieństwami w przedziale od 0,00550 do 0,00900

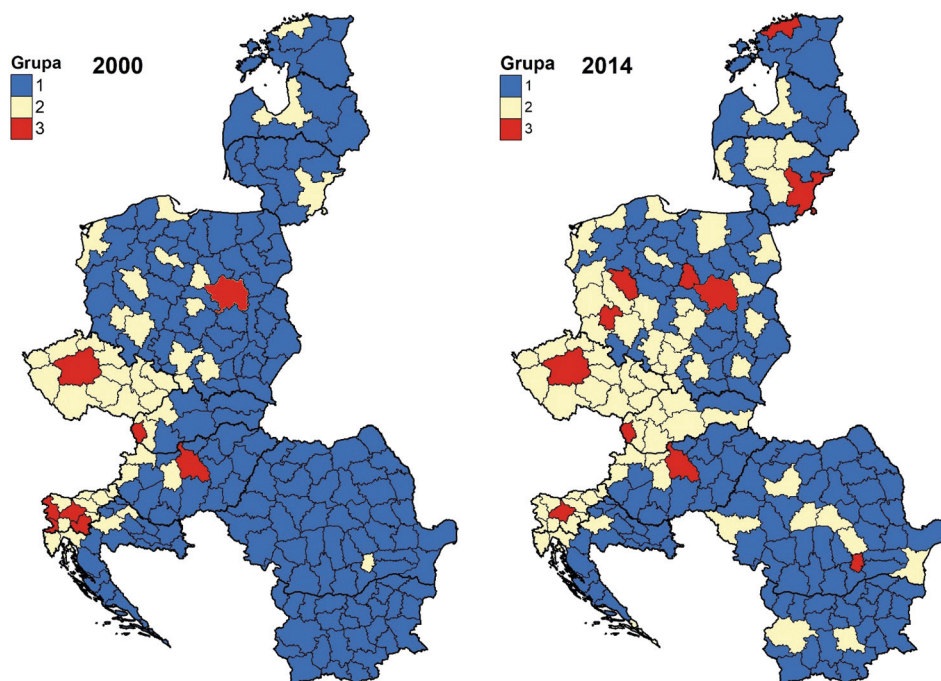
Tabela 4. Wybrane prawdopodobieństwa ($p > 0,00900$) dochodu w układzie krajów i w układzie regionów w roku 2000 (regiony najsilniejsze ekonomicznie)

Kraj	Region	Prawdopodobieństwo
Słowacja	Bratislavský kraj	0,01296
Czechy	Praha Agglomeration	0,01272
Słowenia	Lubljana Agglomeration	0,01249
Polska	Warszawa Agglomeration	0,01111
Słowenia	Obalno-kraska	0,01002
Węgry	Budapest Agglomeration	0,00966
Słowenia	Goriska	0,00925
Słowenia	Jugovzhodna Slovenija	0,00925

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela 5. Wybrane prawdopodobieństwa ($p > 0,00800$) dochodu w układzie krajów i w układzie regionów w roku 2014 (regiony najsilniejsze ekonomicznie)

Kraj	Region	Prawdopodobieństwo
Słowacja	Bratislavský kraj	0,01600
Polska	Warszawa Agglomeration	0,01165
Rumunia	Bucuresti Agglomeration	0,01098
Czechy	Praha Agglomeration	0,01079
Słowenia	Lubljana Agglomeration	0,00940
Estonia	Põhja-Eesti	0,00924
Litwa	Vilniaus apskritis	0,00924
Węgry	Budapest Agglomeration	0,00904
Polska	Poznań Agglomeration	0,00901
Polska	Płocki	0,00855
Polska	Legnicko-Głogowski	0,00852

Ryc. 1. Przestrzenne zróżnicowanie prawdopodobieństw wyrażających proporcje dochodu PKB *per capita* dla poszczególnych badanych regionów względem ich sumy liczonej dla roku: a) 2000, b) 2014. Grupy: 1 – regiony najsłabsze ekonomicznie, 2 – regiony o średnim poziomie, 3 – regiony najsilniejsze

Źródło: wykonał R. Perdał na podstawie obliczeń autora.

obejmuje 43 regiony. Grupa trzecia (najsilniejsza ekonomicznie) z prawdopodobieństwami powyżej 0,00900 zawiera 8 regionów (wyszczególniono je w tab. 4). Rozkład przestrzenny wydzielonych grup regionów przedstawiono na rycinie 1a.

W roku 2014 pierwsza (najsłabsza ekonomicznie) grupa z prawdopodobieństwami w przedziale od 0 do 0,00465 zawiera 135 regionów, druga z prawdopodobieństwami w przedziale od 0,00465 do 0,00800 – 72 regiony. Grupa trzecia (najsilniejsza ekonomicznie) z prawdopodobieństwami powyżej 0,00800 obejmuje 11 regionów (wyszczególniono je w tab. 5). Rozkład przestrzenny tych grup regionów przedstawiono na rycinie 1b.

Komentując rezultaty prezentowanych podziałów, należy zwrócić uwagę na wyraźne zmniejszenie się liczebności regionów pierwszej (najsłabszej ekonomicznie) grupy ze 167 w roku 2000 do 135 w roku 2014. Z kolei liczebność w grupie trzeciej (najsilniejszej pod względem ekonomicznym) zwiększyła się nieznacznie (z 8 do 11), w tej grupie jako dominującej pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego utrzymują się przede wszystkim regiony składające się głównie z aglomeracji ze stolicami badanych krajów, co jest zgodne z wynikami otrzymanymi przez Perdała (2018).

Wnioski końcowe

Badanie zróżnicowania poziomu rozwoju regionalnego społeczno-gospodarczego postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000–2014 w oparciu o entropijną miarę nierówności prowadzi do następujących ustaleń i wniosków:

1. Nierówności w grupie 11 krajów postsocjalistycznych (w układzie 218 regionów), określone na podstawie rozkładu dochodu *per capita*, zmniejszyły się w badanym okresie o 22% względem wartości wyjściowej, co wskazuje na **ogólny pozytywny efekt unijnej regionalnej polityki spójności**. Dodatkowym wzmocnieniem powyższej tezy jest fakt, że liczebność regionów w grupie najsłabszych ekonomicznie istotnie się zmniejszyła w latach 2000–2014.
2. W latach 2000–2014 w kształtowaniu nierówności regionalnych zaobserwowano istotną zmianę w proporcji udziału składowych zdekomponowanego wskaźnika nierówności krajowych. Podczas gdy w roku 2000 znacznie większy udział mają nierówności między krajami (64%), w roku 2014 ich udział stanowi tylko 33% łącznej wartości wskaźnika $I(x)$. Wynika z tego, że ewentualna korekta unijnej polityki regionalnej powinna koncentrować się na **wspieraniu odpowiedniej, bardziej zrównoważonej polityki regionalnej w poszczególnych krajach**, przynajmniej w odniesieniu do unijnych krajów postsocjalistycznych. Należy też zwrócić uwagę na ciągle dominujące regiony stołeczne względem pozostałych regionów. Jedynie w przypadku Polski do grupy najsilniejszych regionów (poza regionem stołecznym) w roku 2014 dołączyły trzy regiony (aglomeracja poznańska, region płocki oraz region legnicko-głogowski).

Literatura

- Batty M. 2010. Space, scale, and scaling in entropy maximizing. *Geographical Analysis*, 42: 395–421.
- Blakely E.J., Bradshaw T.K. 2002. *Planning local economic development. Theory and practice*. Sage Publication, Thousand Oaks, California.
- Czyż T. 2002. Zastosowanie modelu potencjału w analizie zróżnicowania regionalnego Polski. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2–3: 5–14.
- Czyż T. 2012. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym. *Przegląd Geograficzny*, 84, 2: 219–236.
- Czyż T., Hauke J. 2015a. Entropijna miara nierówności w badaniach regionalnych. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 32: 17–30.
- Czyż T., Hauke J. 2015b. Spatial entropy in regional analysis. *Quaestiones Geographicae*, 34(4): 30–47.
- European Commission EU 2014. *Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Six report on economic, social and territorial cohesion*. Region and Urban Commission, Brussels.
- Ezcurra R. 2007. In income inequality harmful for regional growth? Evidence from the European Union. *Urban Studies*, 44, 10: 1953–1971.
- Fedayev A., Durkalić D., Arsić M. 2017. Convergence of EU countries in meeting the Europe 2020 strategy goals. 7th International Symposium on Environmental and Material Flow Management – EMFM 2017. *Book of Proceedings*, s. 110–120. University of Belgrade, Technical Faculty in Bor.
- Kudrycka I. 2014. Analiza konwergencji rozwoju regionalnego w Polsce w latach 2001–2012. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica*, 6: 51–66.
- Gauthier H.L., Semple R.K. 1974. Trends in regional inequalities in the Brazilian economy 1947–1966. [W:] R.S. Thoman (red.), *Methodology and case studies. Vol. I. Proceedings of the Commission on Regional Aspects of Development of the IGU*. Hayward, California, USA, s. 249–266.
- Perdał R. 2018. Zróżnicowanie regionalne postsocjalistycznych państw członkowskich UE w latach 2000–2014. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41: 83–100.
- Semple R.K., Gauthier H.L. 1972. Spatial-temporal trends in income inequalities in Brasil. *Geographical Analysis*, 2: 189–179.
- Shannon C.E. 1948. A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27: 379–423, 623–656.
- Simonescu M. 2014. The economic convergence in European Union based on concentration and entropy approach. *EuroEconomica*, 1(33): 31–42.
- Ward J.H. 1963. Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function. *Journal of the American Statistical Association*, 58: 236–244.
- Wędrowska E. 2010. Wykorzystanie entropii Shannona i jej uogólnień do badania rozkładu prawdopodobieństwa zmiennej losowej dyskretnej. *Przegląd Statystyczny*, 4: 39–53.
- Wędrowska E. 2012. Miary entropii i dywergencji w analizie struktur. Wydawnictwo UWM, Olsztyn.
- Wilson A.G. 1967. A statistical theory of spatial distribution models. *Transport Research*, 1: 253–269.
- Wilson A.G. 2010. Entropy in urban and regional modelling retrospect and prospect. *Geographical Analysis*, 42: 364–394.

Comparison of regional disparities in post-socialist EU member states in the years 2000–2014 based on entropy measure

Abstract: The article presents comparison of regional disparities in 11 post-socialist EU member states in the years 2000–2014 with the use of Shannon entropy statistics and algorithm developed by Semple and Gauthier. The analysis is based on changes in the value of the gross domestic product (GDP) per capita in 218 regions. These regions, determined by Perdał (2018), are partially corrected (connected), NUTS3 statistical units.

Key words: entropy measure of inequality, decomposition algorithm of regional inequalities, changes in regional inequalities, post-socialist countries

Joanna Dominiak

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: dominiak@amu.edu.pl*

Zróżnicowanie poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce

Zarys treści: W dobie intensywnego postępu technologicznego, postępującej globalizacji i wzrastającej konkurencyjności coraz większego znaczenia nabierają nowoczesne usługi, które stają się niezbędne w rozwoju współczesnej gospodarki. Celem artykułu jest: (1) próba identyfikacji nowoczesnych usług w oparciu o współczesną literaturę przedmiotu, (2) charakterystyka poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce, (3) analiza zróżnicowania poziomu rozwoju usług nowoczesnych w Polsce w układzie województw. Dane wykorzystane w analizie pochodzą z banku danych lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz Eurostatu. W pracy wykorzystano wskaźnik syntetyczny Perkala, analizę korelacji oraz analizę skupień. Wyniki badań prowadzą do wniosku, że w ujęciu całościowym wysokim poziomem rozwoju usług nowoczesnych charakteryzują się województwa: mazowieckie oraz małopolskie, dolnośląskie i pomorskie. Niskim poziomem usług nowoczesnych cechują się przede wszystkim słabe gospodarczo województwa wschodniej Polski oraz województwa: lubuskie i świętokrzyskie. Regionalny rozkład wartości wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju usług nowoczesnych w wyraźny sposób nawiązuje do rozkładu ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw.

Słowa kluczowe: nowoczesne usługi; poziom rozwoju; układ regionalny.

Wprowadzenie

W dobie intensywnego postępu technologicznego, postępującej globalizacji i wzrastającej konkurencyjności coraz większego znaczenia nabierają nowoczesne usługi, które stają się niezbędne w rozwoju współczesnej gospodarki. Zarówno w procesie serwicyzacji związanej z rosnącą rolą usług w gospodarce, jak i w procesie reindustrializacji opartej na nowoczesnym przemyśle wysokiej technologii ważną rolę odgrywają usługi oparte na wiedzy, kształtujące kapitał ludzki, generujące innowacyjne rozwiązania, umożliwiające dostęp do kapitału finansowego, a zatem wpływające na podstawowe czynniki rozwoju. Z tego punktu widzenia zasadne wydaje się pytanie o poziom rozwoju tych usług w Polsce, jego zróżnicowanie przestrzenne i korelację z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego.

Celem artykułu jest: (1) identyfikacja nowoczesnych usług w oparciu o współczesną literaturę przedmiotu, (2) charakterystyka poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce na tle innych państw Unii Europejskiej, (3) analiza zróżnicowania poziomu rozwoju usług nowoczesnych w Polsce w ujęciu regionalnym i jego korelacji z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Postępowanie badawcze w zakresie analizy empirycznej prowadzone jest na poziomie państw UE oraz w Polsce w układzie województw (NUTS2) i składa się z dwóch zasadniczych etapów. W pierwszym etapie w oparciu o wskaźnik syntetyczny Perkala (obliczony na podstawie wskaźników usystematyzowanych według wyróżnionych wcześniej rodzajów nowoczesnych usług) określono poziom rozwoju usług nowoczesnych w Polsce na tle innych państw UE. Drugi, zasadniczy etap analizy dotyczył układu regionalnego Polski (NUTS2) i polegał na wykorzystaniu analizy skupień do przeprowadzenia klasyfikacji województw ze względu na poziom rozwoju nowoczesnych usług (także w układzie ich rodzajów). Ostatnim elementem była próba zestawienia tych klasyfikacji z rankingiem województw według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Dane wykorzystane w analizie pochodzą z banku danych lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz Eurostatu.

Nowoczesne usługi w świetle literatury przedmiotu

Punktem wyjścia w analizie była identyfikacja nowoczesnych usług. W literaturze przedmiotu równolegle funkcjonują pojęcia: usługi nowe, innowacyjne, a także nowoczesne. Pojęcia te, choć niebędące synonimami, często używane są zamiennie. Warto jednak zwrócić uwagę, że pod pojęciem usług nowych rozumie się zwykle te usługi, które pojawiły się stosunkowo niedawno. Nowość bowiem to coś właśnie wynalezione, zrobione, będącego od niedawna w jakimś środowisku. W tym miejscu należy też rozgraniczyć nowość w skali przedsiębiorstwa (skala mikro) oraz nowość na rynku (skala makro). Coś, co będzie nowością dla jednego przedsiębiorstwa, może już od dawna funkcjonować w innym. Podobnie w skali makro. Warto więc także mieć na uwadze fakt, że coś może być nowością lub nie ze względu na punkt odniesienia. Możliwość zamawiania zakupów drogą elektroniczną w przypadku wielu sklepów w Polsce jest usługą nową, choć przecież sklepy oferowały już sprzedaż internetową w wielu krajach Europy Zachodniej czy Stanach Zjednoczonych. Menor i in. (2002) definiują nową usługę jako ofertę, która wcześniej nie była dostępna dla klientów firmy, wynikającą z dodania jej do wcześniejszej oferty usług, lub zmianę w koncepcji usług. Ponieważ w literaturze przedmiotu usługę postrzega się jako szereg interakcji pomiędzy uczestnikami, procesami i elementami materialnymi, zmiany któregokolwiek elementu powodują „nowość” usługi. Zdaniem autorów wszystkie zmiany w koncepcji usługi, które wymagają innych kompetencji niż dotychczasowe, mogą być uważane za nową usługę. Autorzy podkreślają, że należy brać pod uwagę „nowość” oferty usługowej (jaka nowa usługa jest oferowana) oraz zmiany w koncepcji usługi (jak jest oferowana). Takie podejście wymaga jednak podziału usług nowych ze względu na stopień dokonanych zmian. Nowe usługi, podobnie jak usługi innowacyjne, mogą być

klasyfikowane ze względu na stopień nowości na radykalne i przyrostowe. Radykalne dotyczą nowych usług dla rynku, wcześniej niezdefiniowanych, najczęściej powstałych w wyniku rozwoju ICT, bądź też nowych usług w przedsiębiorstwie, które jednak świadczone są już na rynku przez inne przedsiębiorstwa. Przyrostowe zaś dotyczą wzbogacenia istniejącej oferty usług przez dodanie nowych pozycji (np. w menu, nowych tras, kursów), zmian w cechach usług dotychczas już świadczonych czy niewielkich zmian, które mają wpływ na ich odbiór przez klientów (Menor i in. 2002). Nowe usługi mogą być także klasyfikowane ze względu na to, czy „nowość” dotyczy wkładu (*input*), procesu czy efektu (*output*).

Innowacyjność w odniesieniu do nowości jest pojęciem szerszym. Obejmuje ono cały proces przejścia od pomysłu przez jego realizację aż do wprowadzenia nowości w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa. Innowacja jest więc komercyjnym zastosowaniem czegoś nowego (nowości). Podobnie jak w przypadku nowości, także innowacje rozpatrywać można w różnych skalach. W zależności od punktu odniesienia usługa może być innowacyjna dla przedsiębiorstwa lub na rynku (jeśli wcześniej nie wprowadziło jej żadne przedsiębiorstwo). Podobnie jak w przypadku innowacji produktowych, również i w przypadku usług mamy do czynienia z dwoma rodzajami innowacji. W zależności od rozpatrywanej skali możemy je podzielić na radykalne (*radical*) i przyrostowe (*incremental*) (Garcia, Calantone 2002). Innowacje radykalne to nowe usługi na rynku, wcześniej nieznanne, niezdefiniowane, powstające najczęściej w wyniku zastosowania nowych technologii (szczególnie w sektorze ICT). Innowacje przyrostowe polegają najczęściej na rozszerzeniu istniejącej oferty usług przez dodanie nowych elementów, zmiany form dystrybucji. Najczęściej (podobnie jak w przypadku produktów) innowacje usługowe o charakterze radykalnym mają charakter innowacji podażowych (i powstają dzięki rozwojowi ICT), a innowacje przyrostowe – popytowych, które są narzucane przez oczekiwania klientów.

Usługi nie są jednakowo podatne na innowacje. Dyfuzja postępu technologicznego w usługach charakteryzuje się nierównomiernością jego rozprzestrzeniania się w różnych rodzajach usług. Wynika to z heterogeniczności i związanych z nią odmiennych prawidłowości rozwoju poszczególnych usług i roli, jaką w nich odgrywają praca i kapitał (Szukalski 2001). W literaturze przedmiotu odnajdujemy wiele klasyfikacji usług ze względu na stopień podatności na innowacje, takich jak choćby *sectoral innovation styles typology* (Soete, Miozzo 1990) czy *sectoral innovation patterns typology* (Den Hertog, Bilderbeek 1999), a w polskiej literaturze przedmiotu wymienić można Rogozińskiego (2004). Generalnie przeważa w nich pogląd, że mniejszą podatnością na innowacje cechują się tzw. usługi *supplier oriented*, czyli zorientowane na dostawcę – usługi osobiste, hotele i restauracje, handel. Zdecydowanie większą podatnością na innowacje cechują się usługi oparte na wiedzy i związane z obsługą działalności gospodarczej. W kontekście podatności usług na innowacje należy także wspomnieć o kategorii usług opartych na wiedzy *Knowledge Intensive Services*. Są to usługi, których ważnym elementem jest wiedza stanowiąca ich źródło (*input*). Istotna jest też możliwość wykorzystania wyniku procesu/czynności usługowej jako wkładu do procesu produkcyjnego. Stąd więc ich wysoka podatność na zmiany i innowacje.

Pojęcie usługi nowoczesna (*modern service*) ma nieco inny wymiar. Większe znaczenie przypisuje się tu postępowi technologicznemu (Mishra i in. 2011). Nowoczesny to postępowy, jak sama nazwa wskazuje – właściwy nowym czasom. Stąd w dobie dynamicznego rozwoju ICT, wzrostu znaczenia wiedzy w gospodarce sensowny wydaje się wybór polegający na przyjęciu za usługi nowoczesne takich usług, które zalicza się do usług wiedzochłonnych (opartych na wiedzy) i dodatkowo „właściwych nowym czasom”, czyli podlegających dynamicznemu rozwojowi. Wśród klasyfikacji usług na tradycyjne i nowoczesne często pojawia się kryterium dynamiki wzrostu udziału usług w tworzeniu PKB. Przykładem tego typu podejścia jest klasyfikacja Eichengreena (2009). Wyróżnia on:

- usługi tradycyjne (handel, transport i magazynowanie, administracja), których udział w tworzeniu PKB spada;
- usługi stanowiące hybrydę usług nowoczesnych i tradycyjnych (edukacja, opieka zdrowotna, hotele i restauracje, usługi komunalne i osobiste) – ich udział rośnie powoli;
- usługi nowoczesne (pośrednictwo finansowe, informatyka, usługi dla biznesu, komunikacja), których udział wzrasta bardzo dynamicznie.

Przegląd literatury przedmiotu prowadzi do wniosku, że obok podatności na postęp technologiczny, drugim kryterium wyróżniającym usługi nowoczesne jest ich dynamiczny rozwój. Z tego powodu w dalszej części pracy usługi nowoczesne traktuje się jako takie usługi, które spełniają dwa kryteria. Po pierwsze założono, że są to usługi należące do grupy tzw. usług opartych na wiedzy (KIS). Przyjęcie tego założenia ma tę zaletę, że usługi te występują w oficjalnych klasyfikacjach działalności (NACE, PKD), dzięki czemu możliwe jest pozyskanie danych statystycznych niezbędnych do analizy. Drugim przyjętym kryterium wyróżniającym usługi nowoczesne jest ich dynamiczny rozwój wyrażający się wzrostem ich udziału w strukturze usług według miernika zatrudnienia. Nałożenie na siebie tych dwóch kryteriów pozwala na wyróżnienie siedmiu rodzajów działalności usługowych, które zostaną poddane szczegółowej analizie w dalszej części opracowania. Należą do nich: usługi informatyczne, badawczo-rozwojowe, obsługa nieruchomości i usługi profesjonalne, finansowo-ubezpieczeniowe oraz edukacyjne i medyczne. Na dalszym etapie postępowania badawczego usługi te zostały pogrupowane na: (1) usługi badawczo-rozwojowe (sfera B+R); (2) usługi dla biznesu (w tym profesjonalne, informatyczne i usługi pośrednictwa nieruchomości); (3) usługi finansowo-ubezpieczeniowe oraz (4) usługi edukacyjne i medyczne (publiczne)¹.

Nowoczesne usługi odgrywają ważną rolę we współczesnej gospodarce. Przegląd literatury przedmiotu w tym zakresie prowadzi do wniosku, że można zidentyfikować następujące relacje:

- sfera B+R generuje innowacje i odpowiada za ich transfer do gospodarki, prowadząc do rozwoju innowacyjności regionów (Aydalot, Keeble 1988, Capello, Nijkamp 2009, Uppenberga 2009);

¹ Usługi edukacyjne oraz medyczne ujęto łącznie, bowiem oba rodzaje usług odpowiadają za kształtowanie kapitału ludzkiego.

- usługi edukacyjne i medyczne odpowiadają za kształtowanie kapitału ludzkiego przede wszystkim w sferze kwalifikacji i umiejętności – kształcenie kadr (szkoły wyższe) i kształcenie ustawiczne (szkolenia) (Camagni 1991, Becker, Gary 1993, Lundvall 2000, Pakulska 2005, Chojnicki, Czyż 2006, Markowski, Drzazga 2008);
- usługi profesjonalne tworzą infrastrukturę wspierającą rozwój nowoczesnej gospodarki – usługi dla biznesu (działalność ośrodków doradczych, informacyjnych, obsługa podatkowa, prawna itp.) (Werwicki 1998, D. Keeble i in. 1999, Longhi 1999, Kłosiński 2000);
- usługi finansowe mają kluczowe znaczenie w aspekcie pozyskiwania kapitału finansowego (instytucje bankowe i parabankowe) (np. Berger, Udell 2002).

Kluczowa rola usług w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego państw i regionów jest niezależna od tego, czy rozwój gospodarki opiera się na działalności usługowej (serwicyzacja) czy też na działalności produkcyjnej (industrializacja/reindustrializacja). Rozwój nowoczesnego, technologicznie zaawansowanego przemysłu w ramach reindustrializacji jest bowiem niemożliwy bez udziału usług. Szczególnie dotyczy to sfery usług opartych na wiedzy związanych z projektowaniem, działalnością badawczo-rozwojową (Dominiak 2017).

Poziom rozwoju nowoczesnych usług w Polsce

Punktem wyjścia w niniejszej analizie była próba ukazania poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce na tle innych państw Unii Europejskiej. Na tym etapie postępowania badawczego wykorzystano cechy zamieszczone w tabeli 1, opisujące poszczególne zidentyfikowane usługi nowoczesne².

W analizie zróźnicowania przestrzennego poziomu rozwoju nowoczesnych usług zastosowano syntetyczny wskaźnik Perkala³ w następującej postaci (Kostrubiec 1965):

$$W_s = \frac{\sum_{j=1}^p y_{ij}}{p}$$

gdzie:

W_s – wskaźnik syntetyczny,

$j = 1, 2, \dots, p$,

p – liczba uwzględnionych cech,

y_{ij} – standaryzowana wartość j -tej cechy dla i -tego obiektu.

² Wybrane wskaźniki dotyczą zarówno aspektu finansowego (nakłady, wydatki) jak i kadrowego (zatrudnienie, personel) oraz samego występowania placówek usługowych. W doborze tym kierowano się też dostępnością do danych statystycznych.

³ Wskaźnik Perkala do oceny potencjału innowacyjnego województw wykorzystali m.in. Nowakowska, Feltynowski (2009, s. 11–24).

Tabela 1. Wskaźniki poziomu rozwoju nowoczesnych usług w układzie państw UE

Rodzaj usług	Wskaźniki działalności usługowej
Usługi edukacyjne i medyczne	Wydatki na edukację jako % PKB Wskaźnik skolaryzacji (szkoły wyższe) Odsetek osób korzystających z e-learningu Wydatki na ochronę zdrowia na 1 mieszkańca (euro) Personel medyczny na 100 tys. mieszkańców
Usługi badawczo-rozwojowe	Odsetek pracujących w B+R w aktywnych zawodowo Wydatki ogółem na B+R (GERD) – na 1 mieszkańca (euro) Wydatki przedsiębiorstw – na B+R (BERD) na 1 mieszkańca (euro)
Usługi finansowe	Odsetek pracujących w sekcji: pośrednictwo finansowe Liczba instytucji kredytowych na 1 tys. podmiotów gospodarczych Odsetek zatrudnionych w instytucjach kredytowych
Usługi dla biznesu	Odsetek pracujących w sektorze ICT Odsetek zatrudnionych w usługach profesjonalnych (sekcja M)

Źródło: opracowanie własne.

Zastosowanie wskaźnika syntetycznego wymagało w pierwszej kolejności standaryzacji wartości wskaźników opisujących natężenie poszczególnych cech. Standaryzację dla cech mających charakter stymulant przeprowadzono w oparciu o formułę:

$$y_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}}{S_j}$$

gdzie:

y_{ij} – standaryzowana wartość j-tej cechy dla i-tego obiektu,

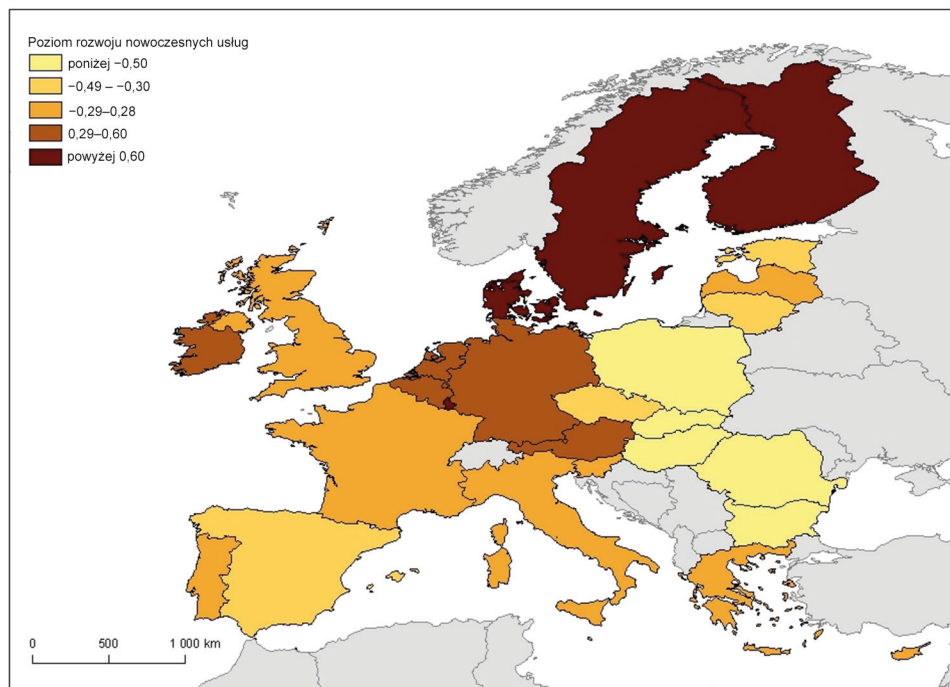
x_{ij} – wartość j-tej cechy dla i-tego obiektu,

\bar{x} – średnia arytmetyczna wartości j-tej cechy,

S_j – odchylenie standardowe wartości j-tej cechy.

Standaryzacja wartości wskaźników doprowadziła do uzyskania macierzy zmiennych standaryzowanych, które wykorzystano do obliczania wskaźników syntetycznych (WS) dla 2014 r. Na podstawie rozpiętości wartości wskaźników syntetycznych określono skalę zróżnicowania występującego w poziomie rozwoju nowoczesnych usług w wybranych państwach europejskich.

W analizie zróżnicowania przestrzennego poziomu rozwoju nowoczesnych usług w wybranych państwach Europy zastosowano wskaźnik syntetyczny poziomu rozwoju nowoczesnych usług (WS) oraz wskaźniki cząstkowe (WC1, WC2, WC3, WC4) odpowiadające czterem wyróżnionym rodzajom nowoczesnych usług: (1) edukacyjnych, medycznych, (2) badawczo-rozwojowych, (3) finansowych i (4) profesjonalnych (dla biznesu). Wyniki klasyfikacji państw europejskich według wartości wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju usług nowoczesnych prezentuje kartogram (ryc. 1) i tabela 2. Najwyższy poziom rozwoju usług nowoczesnych cechuje państwa skandynawskie: Szwecję, Finlandię i Danię oraz Luksemburg.

Ryc. 1. Poziom rozwoju usług nowoczesnych w krajach UE w 2014 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z bazy Eurostatu.

Wysokie wartości wskaźnika syntetycznego odnotowano także w Belgii, Holandii, Austrii i Niemczech oraz Irlandii. W przypadku państw skandynawskich o ich wysokiej pozycji zdecydował wysoki poziom rozwoju usług badawczo-rozwojowych, edukacyjnych i usług dla biznesu. Niemcy i Austria natomiast wyróżniają się wysokim poziomem rozwoju usług medycznych. Niekwestionowanym liderem w zakresie poziomu rozwoju usług finansowych jest Luksemburg. Najniższy poziom rozwoju nowoczesnych usług charakteryzuje państwa Europy Środko-Wschodniej – Rumunię, Bułgarię oraz Polskę, Węgry i Słowację.

Tabela 2. Państwa o najwyższym i najniższym poziomie rozwoju wybranych usług nowoczesnych

	Usługi edukacyjne	Usługi medyczne	Usługi badawczo-rozwojowe	Usługi finansowe	Usługi dla biznesu
Najwyższy poziom rozwoju	Szwecja Dania Finlandia	Szwecja Austria Niemcy	Dania Szwecja Finlandia Austria	Luksemburg	Szwecja Finlandia Wielka Brytania
Najniższy poziom rozwoju	Słowacja Rumunia Bułgaria	Węgry Rumunia Polska	Polska Cypr Bułgaria Rumunia	Słowacja Estonia Litwa Rumunia	Słowacja Polska Litwa Rumunia

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z bazy Eurostatu.

Zróźnicowanie regionalne poziomu rozwoju nowoczesnych usług w Polsce

W analizie poziomu rozwoju usług nowoczesnych w Polsce w układzie województw zastosowano nieznacznie zmodyfikowany zestaw wskaźników, wymuszony między innymi dostępnością danych statystycznych. Zestaw cech wykorzystanych do analizy zawiera tabela 3. Dane te pochodzą z Głównego Urzędu Statystycznego i dotyczą lat 2015/2016.

Podobnie jak w poprzednim etapie, postępowanie badawcze rozpoczynało obliczenie wskaźnika syntetycznego (Perkala) w ujęciu całościowym (WwS) oraz wskaźników cząstkowych WwC1 (usługi publiczne: edukacyjne i medyczne), WwC2 (usługi badawczo-rozwojowe), WwC3 (usługi dla biznesu i finansowe)⁴. Następnie przy wykorzystaniu analizy skupień dokonano klasyfikacji województw na skali poziomu rozwoju usług nowoczesnych w ujęciu całościowym oraz w odniesieniu do wyróżnionych rodzajów usług nowoczesnych.

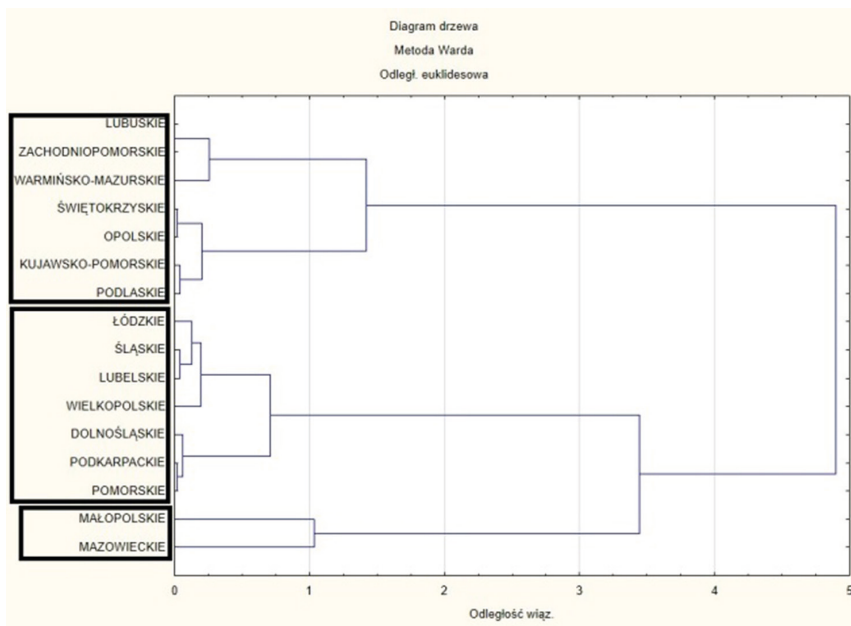
Wyniki przeprowadzonej analizy przedstawiono na rycinach 2 i 3.

Tabela 3. Wskaźniki poziomu rozwoju nowoczesnych usług w układzie województw

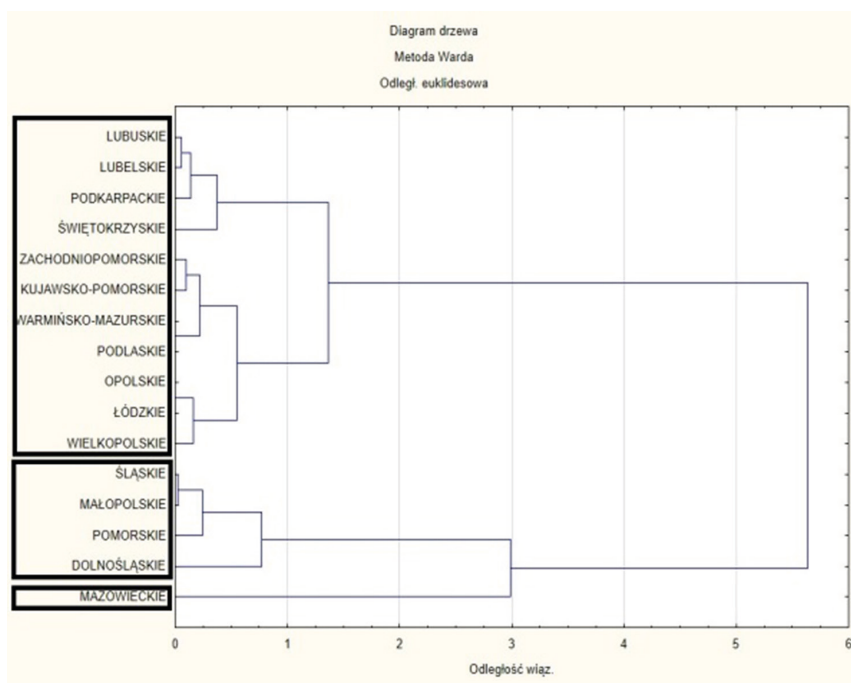
Rodzaj usług	Wskaźniki działalności usługowej
Usługi edukacyjne i medyczne	Wskaźnik skolaryzacji (szkoły wyższe)
	Odsetek studentów kierunków technicznych
	Odsetek osób powyżej 25 roku życia biorących udział w kształceniu (LL)
	Odsetek nauczycieli w aktywnych zawodowo
	Liczba nauczycieli akademickich na 10 tys. mieszkańców
	Odsetek uczniów i studentów wszystkich szczebli edukacji w ogólnej liczbie mieszkańców
	Liczba lekarzy na 1 tys. mieszkańców
Usługi badawczo-rozwojowe	Nakłady wewnętrzne na B+R w relacji do PKB
	Nakłady wewnętrzne przedsiębiorstw na B+R w relacji do PKB
	Nakłady wewnętrzne na B+R na 1 mieszkańca
	Odsetek pracujących w B+R na 1 tys. aktywnych zawodowo
	Odsetek pracujących w B+R na 1 tys. aktywnych zawodowo
	Jednostki B+R na 10 tys. podmiotów gospodarczych
Usługi dla biznesu i finansowe	Odsetek pracujących w sekcji K PKD 2007 (Działalność finansowa i ubezpieczeniowa)
	Liczba firm sektora finansowo-ubezpieczeniowego na 1 tys. podmiotów gospodarczych
	Udział sektora ICT w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych
	Odsetek zatrudnionych w usługach profesjonalnych (sekcja M PKD 2007)
	Liczba firm świadczących usługi dla biznesu (sekcje L i M PKD 2007) na 1 tys. podmiotów gospodarczych

Źródło: opracowanie własne.

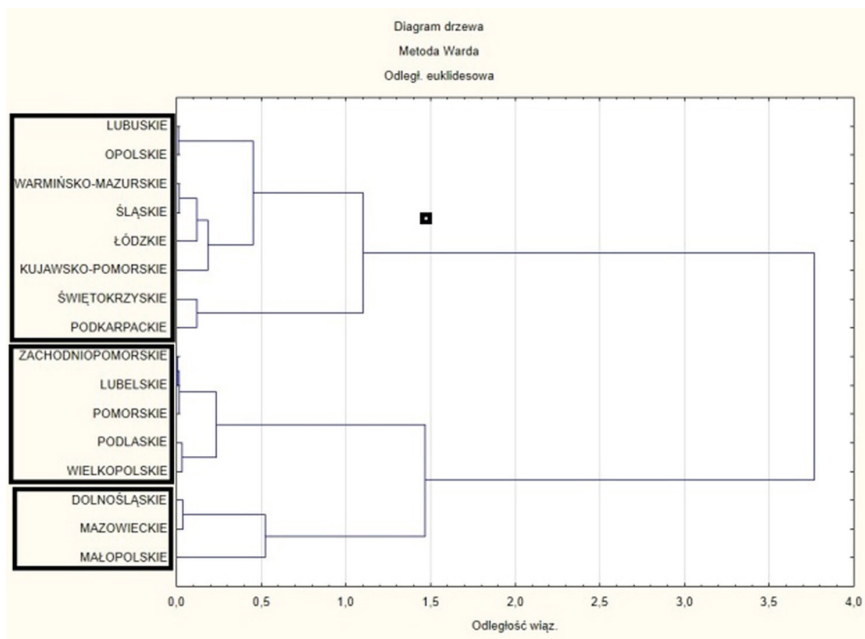
⁴ W układzie województw ze względu na brak dostępu do danych statystycznych usługi finansowe ujęto łącznie z usługami dla biznesu

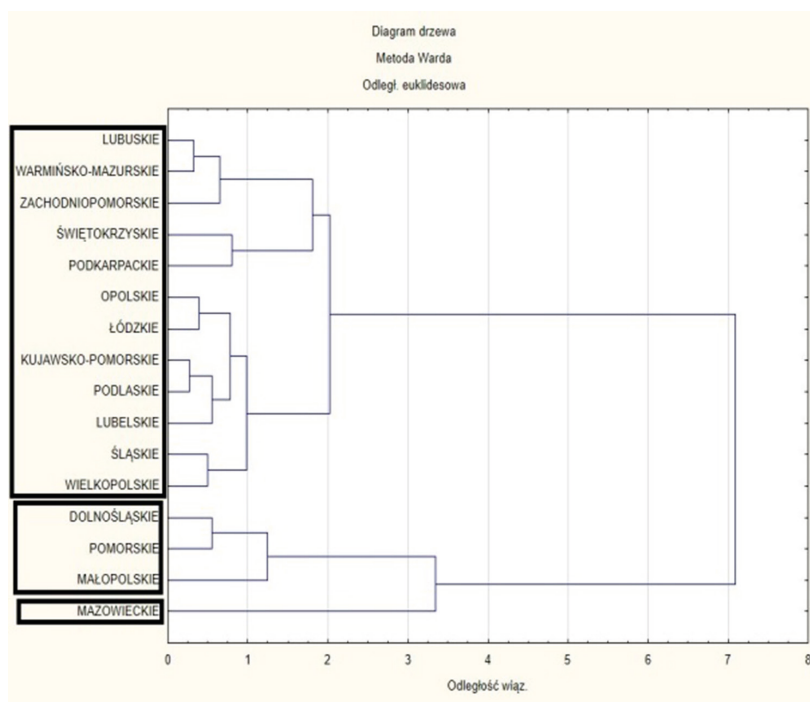
Ryc. 2a. Klasyfikacja województw ze względu na poziom rozwoju nowoczesnych usług metodą analizy skupień

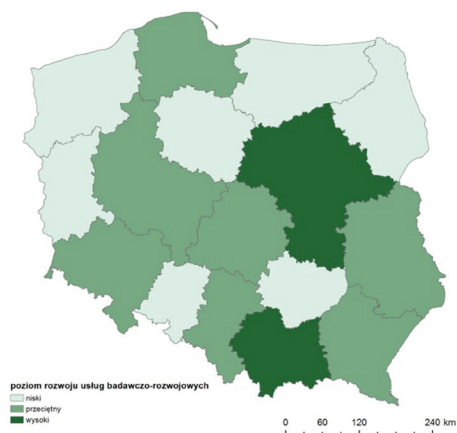
Ryc. 2b

Ryc. 2c

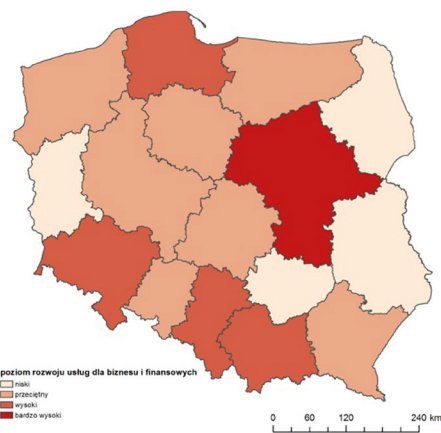

Ryc. 2d

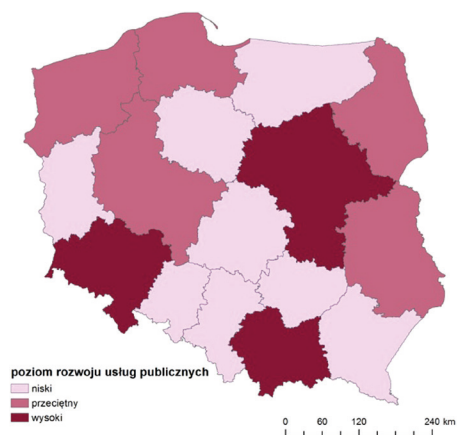
Ryc. 3a. Poziom rozwoju usług badawczo-rozwojowych w 2015 r. w układzie regionalnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

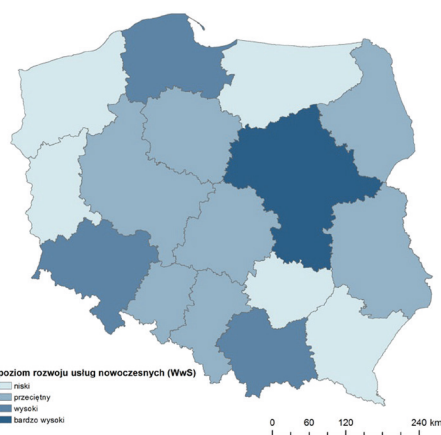
Ryc. 3b. Poziom rozwoju usług dla biznesu i finansowych w 2015 r. w układzie regionalnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 3c. Poziom rozwoju usług publicznych w 2015 r. w układzie regionalnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 4. Poziom rozwoju usług nowoczesnych w Polsce w 2015 r. – zróżnicowanie regionalne

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W każdej z trzech analizowanych grup usług (dla biznesu i finansowe, badawczo-rozwojowe oraz edukacyjne i medyczne) do klasy województw o wysokim poziomie rozwoju zaliczono województwo mazowieckie. Jego pozycja w stosunku do pozostałych województw była szczególnie wysoka w przypadku usług dla biznesu i badawczo-rozwojowych. Jedynie w odniesieniu do usług edukacyjnych i medycznych województwo mazowieckie zostało wyprzedzone

Tabela 4. Wartości wskaźnika syntetycznego Perkala dla analizowanych grup usług nowoczesnych w województwach

	Usługi dla biznesu	Usługi B+R	Usługi publiczne
Świętokrzyskie	-0,93	-0,49	-0,66
Podkarpackie	-0,73	0,28	-0,78
Lubuskie	-0,64	-0,98	-0,40
Lubelskie	-0,58	0,02	0,21
Podlaskie	-0,47	-0,34	0,12
Warmińsko-mazurskie	-0,47	-0,78	-0,20
Zachodniopomorskie	-0,39	-0,97	0,21
Kujawsko-pomorskie	-0,29	-0,38	-0,08
Opolskie	-0,22	-0,47	-0,41
Łódzkie	-0,21	-0,10	-0,29
Wielkopolskie	-0,09	0,13	0,09
Śląskie	0,29	-0,02	-0,19
Małopolskie	0,31	1,05	0,95
Pomorskie	0,49	0,30	0,22
Dolnośląskie	0,92	0,24	0,57
Mazowieckie	2,50	2,09	0,53

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

przez województwo małopolskie. Na wysoką pozycję województwa małopolskiego wpływ miał odsetek studentów (szczególnie kierunków technicznych) oraz udział nauczycieli w ogólnej liczbie aktywnych zawodowo. W odniesieniu do usług dla biznesu i finansowych, ze względu na znaczącą przewagę województwa mazowieckiego, wyróżniono cztery klasy województw. Do klasy wysokiego poziomu rozwoju zaliczono województwa: dolnośląskie, pomorskie, śląskie i małopolskie. Dominacja województwa mazowieckiego uwidacznia się w szczególności w zakresie usług finansowych i ubezpieczeniowych oraz sektora ICT. Natomiast biorąc pod uwagę wskaźnik liczby firm świadczących usługi dla biznesu (poza sektorem ICT oraz finansowo-ubezpieczeniowym), odnotowano wyższą pozycję województwa dolnośląskiego. Najwyższym poziomem rozwoju usług badawczo-rozwojowych cechowały się województwa mazowieckie i małopolskie. Przewaga województwa mazowieckiego wynikała przede wszystkim z wysokich wartości wskaźników finansowych (nakłady na działalność B+R).

W klasie przeciętnego poziomu rozwoju w przypadku każdej kategorii usług nowoczesnych znalazły się województwa wielkopolskie i śląskie. Pozostałe zmieniły się w zależności od analizowanej kategorii usług.

Niskim poziomem rozwoju usług nowoczesnych cechowały się przede wszystkim województwa lubuskie i świętokrzyskie, które znalazły się w tej klasie w odniesieniu do wszystkich analizowanych rodzajów usług. W dziedzinie usług edukacyjnych i medycznych (publicznych) najniższe wartości wskaźnika syntetycznego odnotowano w województwach: podkarpackim, świętokrzyskim

i opolskim. W zakresie usług profesjonalnych i finansowych najniższą pozycję zajmowały województwa: świętokrzyskie, podkarpackie i lubuskie, natomiast w odniesieniu do usług badawczo-rozwojowych – lubuskie, zachodniopomorskie i warmińsko-mazurskie.

Porównanie wartości wskaźników syntetycznych wyróżnionych rodzajów usług nowoczesnych z wartością PKB na 1 mieszkańca (2015), będącego powszechnie stosowanym wskaźnikiem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, prowadzi do wniosku, że najsilniejsza zależność zachodzi w przypadku usług dla biznesu i finansowych. Wartość współczynnika korelacji wynosiła 0,936. Nieco niższą wartość odnotowano w odniesieniu do usług badawczo-rozwojowych (0,740). Najsłabsza (ale istotna statystycznie zależność) wystąpiła w przypadku nowoczesnych usług publicznych (edukacyjnych i medycznych).

Podsumowanie

Usługi nowoczesne obejmujące dynamicznie rozwijające się usługi oparte na wiedzy, stanowią ważny element współczesnej gospodarki. Usługi te kształtują podstawowe czynniki rozwoju, taki jak: kapitał ludzki, innowacyjność, otoczenie biznesu czy dostępność kapitału finansowego. Najwyższym poziomem rozwoju tych usług w Europie cechują się państwa skandynawskie, a także Niemcy, Austria, Irlandia i kraje Beneluxu. W Polsce oraz innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej poziom ich rozwoju jest zdecydowanie niższy.

Poziom rozwoju usług nowoczesnych w Polsce charakteryzuje się wyraźnym przestrzennym zróżnicowaniem. W ujęciu całościowym najwyższym poziomem rozwoju usług nowoczesnych wyróżnia się województwo mazowieckie. Wysoka pozycja tego województwa jest wynikiem najwyższych wartości wskaźników w większości analizowanych kategorii usług nowoczesnych (poza edukacyjnymi i medycznymi), a w szczególności znaczącej przewagi tego województwa w zakresie usług badawczo-rozwojowych. W klasie wysokiego poziomu rozwoju usług nowoczesnych znalazły się województwa: małopolskie, pomorskie i dolnośląskie. Pozycja województwa małopolskiego wynika przede wszystkim z wysokiego poziomu rozwoju usług edukacyjnych i badawczo-rozwojowych. Województwa dolnośląskie i pomorskie cechowały się najwyższym poziomem usług profesjonalnych. Niskim poziomem usług nowoczesnych odznaczały się przede wszystkim słabe gospodarczo województwa wschodniej Polski oraz województwa lubuskie i świętokrzyskie.

Regionalny rozkład wartości wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju usług nowoczesnych w wyraźny sposób nawiązuje więc do rozkładu ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województw. Wyniki analizy korelacji potwierdzają wstępnie hipotezę o oddziaływaniu usług nowoczesnych na rozwój społeczno-gospodarczy regionów. Dotyczy to zwłaszcza wpływu usług dla biznesu i finansowych oraz usług badawczo-rozwojowych (Dominiak 2017). Szczegółowa weryfikacja tej hipotezy wymaga jednakże dalszych badań.

Literatura

- Aydalot P., Keeble D. 1988. High technology industry and innovative environments: The European experience. Routledge, London.
- Berger A.N., Udell G.F. 2002. Small business credit availability and relationship lending: the importance of bank organizational structure. *Economic Journal*, 112: 32–53.
- Becker G.S. 1993. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. University of Chicago Press, Chicago.
- Capello R., Nijkamp P. (red.) 2009. *Regional growth and development theories in the XXI. Century*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Camagni R. 1991. Local “Milieu”, Uncertainty and Innovation Networks: Towards a New Dynamic Theory of Economic Space. [W:] R. Camagni (red.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*. BelhavenPrinter, London, s. 121–144.
- Chojnicki Z., Czyż T. 2006. *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Den Hertog P., Bilderbeek R. 1999. *Conceptualising Service Innovation and Service Innovation Patterns*. Research Programme on Innovation in Services (SIID) for the Ministry of Economic Affairs. Utrecht.
- Dominiak J. 2017. Nowoczesne usługi a poziom rozwoju gospodarczego. [W:] Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Przemiany strukturalne wybranych sektorów gospodarki*. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 31(1): 81–96.
- Eichengreen B., Gupta P. 2009. The two waves of service sector growth. NBER Working Papers Series 14968. The National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- Etzkowitz H., Leydesdorff L. 1995. The Triple Helix – University-Industry-Government Relations: A Laboratory for Knowledge-Based Economic Development. *EASST Review*, 14: 14–19.
- Garcia R., Calantone R. 2002. A Critical Look at Technological Innovation Typology and Innovativeness Terminology: A Literature Review. *Journal of Product Innovation Management*, 19: 110–132.
- Keeble D., Lawson C., Moore B., Wilkinson F. 1999. Collective learning processes, networking and institutional thickness in Cambridge region. *Regional Studies*, 33, 4: 319–332.
- Kłosiński K. 2000. Zmiany w strukturze wytwarzania usług rynkowych w latach 1990–1998. [W:] A. Lipowski (red.), *Struktura gospodarki transformującej się. Polska 1990–1998 i projekcja do 2010*. PAN, Warszawa, s. 175–209.
- Kostrubiec B. 1965. *Klasyfikacja dynamiczna i wielocephowa województw Polski*. KPZK PAN, Warszawa.
- Longhi C. 1999. Networks, collective learning and technology development in innovative high technology regions: The case of Sophia-Antipolis. *Regional Studies*, 33, 4: 333–342.
- Lundvall B.A. 2000. *Gospodarka ucząca się. Pewne implikacje dla bazy wiedzy o systemie ochrony zdrowia i edukacji*. [W:] *Zarządzanie wiedzą w społeczeństwie uczącym się*. Centrum Badań nad Edukacją i Innowacją OECD, Ministerstwo Gospodarki, Departament Strategii Gospodarczej, Warszawa, s. 117–133.
- Markowski T., Drzazga D. 2008. *Rola wyższych uczelni w rozwoju społeczno-gospodarczym i przestrzennym miast*. KPZK PAN, Warszawa.
- Menor L., Tatikonda M., Sampson S. 2002. New service development: areas for exploitation and exploration. *Journal of Operations Management*, 20(2): 135–157.
- Mishra S., Lundstromm S., Anand R. 2011. *Service Export Sophistication and Economic Growth*. Policy Research Working Paper, 5606. World Bank.
- Pakulska T. 2005. *Podatność innowacyjna Polski na napływ zagranicznego kapitału technologicznie intensywnego*. SGH, Warszawa.
- Rogoziński K. 2004. *Innowacyjność i nowa taksonomia usług*. *Wiadomości Statystyczne*, 3.
- Soete L., Miozzo M. 1989. *Trade and Development in Services: A Technological Perspective*. Working Paper, 89–031. MERIT, Maastricht.
- Szukałski S.M. 2001. *Sektor usług w gospodarce niemieckiej. Hipotezy i empiryczna weryfikacja przekształceń strukturalnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Uppenberg K. 2009. *Innovation and economic growth*. *EIB Papers*, 14(1).
- Werwicki A. 1998. *Zmiany paradygmatu geografii usług*. *Przegląd Geograficzny*, 70: 3–4.

The diversity of the modern services development in Poland

Abstract: The aim of the article is: (1) to identify modern services (based on contemporary literature on the subject), (2) characteristics of the level of development of modern services in Poland compared to other European Union countries, (3) analysis of the level of development of modern services in Poland in regional approach. Data used in the analysis come from the local data bank of the Central Statistical Office and Eurostat. The Perkal synthetic index and cluster analysis were used in the analysis. The results of the research lead to the following conclusions. In a comprehensive perspective, the following voivodeships are characterized by a high level of development of modern services: Mazowieckie and Małopolskie, Dolnośląskie, Pomorskie. The low level of modern services is primarily characterized by economically weak voivodships of Eastern Poland and voivodships: Lubuskie and Świętokrzyskie. The regional distribution of the value of the synthetic level indicator for the development of modern services clearly refers to the distribution of the general level of socio-economic development of the voivodships. Detailed confirmation of this relationship requires additional research.

Key words: the level of development; modern services; regional level

Michał Dolata

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: dolata@amu.edu.pl*

Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich. Zmienność funkcji administracyjnych i granic miast po 1990 r.

Zarys treści: Celem opracowania jest charakterystyka dużych miast w Niemczech Wschodnich¹ w zakresie ich umiejscowienia w strukturach terytorialno-administracyjnych, kształtujących się na obszarze byłej NRD w okresie transformacji systemowej. Charakterystyka ta opiera się na dynamicznej analizie zbiorowości miast ze szczególnym uwzględnieniem zmienności ich stanu w dwóch aspektach, tj. w aspekcie funkcji administracyjnych skupionych w poszczególnych ośrodkach (aspekt funkcjonalny) oraz w aspekcie zmienności granic gmin miejskich (aspekt przestrzenny). Referowane zamierzenie badawcze ukierunkowano na określenie głównych współczesnych tendencji rozwojowych, determinujących sytuację dużych miast, w kontekście zmieniającej się organizacji terytorialnej wschodnioniemieckich krajów związkowych oraz pozostałych transformacyjnych, społeczno-gospodarczych czynników i barier rozwoju².

Słowa kluczowe: Niemcy Wschodnie, duże miasto, struktury terytorialno-administracyjne, przemiany transformacyjne

¹ Dla określenia przestrzennego zakresu niniejszego opracowania przyjmuje się nazwę „Niemcy Wschodnie” pomimo dylematów, które narosły w związku z tym toponimem na gruncie toponomastyki. Autor stosuje to niejednoznaczne i obciążone licznymi historycznymi konotacjami miano w odniesieniu do obszaru byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, używając w tekście również określeń zamiennych, takich jak „obszar byłej NRD”, a także „regiony (kraje) wschodnioniemieckie”. Jednocześnie w opracowaniu unika się (z jednym wyjątkiem) użycia kolokwialnego sformułowania „land” stosowanego w języku potocznym wobec niemieckich krajów związkowych.

² Prezentowane w opracowaniu analizy i charakterystyki nie obejmują miasta Berlina (patrz także: „Wprowadzenie – cel badawczy”).

Wprowadzenie

System państw „demokracji ludowej”, zwany także „blokiem wschodnim”, który ukształtował się po II wojnie światowej pod przewodnictwem ZSRR, w latach 80. XX w. wszedł w fazę poważnego i długotrwałego kryzysu. Głęboka niewydolność tego systemu, zinstytucjonalizowanego w ramach struktur Układu Warszawskiego i RWPG³, ujawniała się coraz częściej i wyraźniej we wszystkich aspektach życia politycznego, społecznego i gospodarczego. W samym ZSRR reakcją najwyższych władz państwowych na zjawiska kryzysowe było obranie nowego kursu polityki wewnętrznej pod hasłami przebudowy, jawności i przyspieszenia (*непестроїтка, гласность, ускорение*). Pod względem celów nowy paradygmat funkcjonowania radzieckiego państwa podporządkowany był modernizacji gospodarki, częściowemu jej urynkowieniu, zwiększeniu swobód obywatelskich oraz poprawie stosunków z Zachodem przy zachowaniu ustrojowego *status quo*. Jednak proces tak określonych przekształceń dotychczasowych struktur w znacznej mierze wymknął się spod kontroli. W krótkim czasie doszło do osłabienia, a następnie kompletnej destrukcji zarówno samego ZSRR, jak i całego bloku wschodniego. Całkowity krach „obozu socjalistycznego” zapoczątkował nową epokę w dziejach państw Europy Środkowo-Wschodniej. Państwa te, stopniowo oswobadzając się z politycznej i ekonomicznej hegemonii rozpadającego się ZSRR, weszły na drogę własnych postsocjalistycznych transformacji w różnych jej wariantach, różniących się zarówno skalą, jak i dynamiką przemian.

Nowa sytuacja geopolityczna, która wytworzyła się na przełomie lat 80. i 90. XX w., miała szczególne znaczenie w kontekście relacji pomiędzy dwoma państwami niemieckimi, istniejącymi dotąd w dwóch wrogich, konkurujących ze sobą obozach (Winkler 2000). W 1990 r. tak zwana Konferencja „Dwa plus Cztery” otwarła drogę do ponownej integracji Niemiec w postaci zjednoczonej, demokratycznej republiki związkowej⁴. Państwo to miało odtąd rozwijać się nie tylko w granicach „starej”, zachodnioniemieckiej federacyjnej struktury państwowej, ale również na gruzach komunistycznej Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W skład Niemiec w ich nowym kształcie weszły „nowe”, wschodnie regiony, funkcjonujące przez ponad cztery dekady w całkowitej izolacji względem

³ Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – międzynarodowa organizacja 11 państw bloku wschodniego (ZSRR, Bułgarii, Czechosłowacji, Polski, Rumunii, Węgier, Albanii, NRD, Mongolii, Kuby i Wietnamu) działająca w latach 1949–1991. Formalnie miała na celu ekonomiczną integrację państw członkowskich. Faktycznie legitymizowała i wzmacniała ekonomiczną kontrolę ZSRR nad politycznie podporządkowanymi państwami satelickimi.

⁴ Konferencja „Dwa plus Cztery” była cyklem czterech spotkań przedstawicieli dwóch państw niemieckich oraz czterech państw dawnej koalicji antyhitlerowskiej (Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i ZSRR). Spotkania te odbywały się od maja do września 1990 r. (kolejno w Bonn, Berlinie, Paryżu i Moskwie) i były poświęcone przyszłości Niemiec. Konferencja zakończyła się podpisaniem Traktatu o Ostatecznej Regulacji w odniesieniu do Niemiec (*Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*), de facto umożliwiającego sformułowanie, uchwalenie i wejście w życie tzw. Traktatu Zjednoczeniowego (*Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands*) jesienią 1990 r.

„wolnego świata”. Zgodnie z duchem politycznej poprawności dziedzictwo NRD nazwano „nowymi krajami związkowymi” (*Neue Bundesländer*)⁵.

Upadek struktur państwowych NRD umożliwił uruchomienie głębokich, sterowanych z Zachodu procesów transformacyjnych, które miały przyspieszyć modernizację Niemiec Wschodnich w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej, a tym samym stopniowo zintegrować je z zachodnią częścią kraju i zbliżyć do niej pod względem cywilizacyjnym (Kollmorgen 2005, 2009). Przeobrażenia transformacyjne, zaprogramowane dla obszaru byłej NRD, były także ukierunkowane na możliwie jak najszybsze scalenie Berlina, który poddany terytorialno-politycznej dezintegracji po II wojnie światowej, odzyskał funkcję stolicy Republiki Federalnej.

Gruntowna transformacja dokonująca się w Niemczech Wschodnich po 1990 r. szybko przyniosła wiele pozytywnych efektów, w tym demokratyzację życia, unowocześnienie gospodarki czy bezprecedensową modernizację systemu infrastruktury transportowej. Jednak znaczące okazały się także koszty reform transformacyjnych, zwłaszcza w aspekcie społecznym i demograficznym. Bezrobocie strukturalne, które objęło zarówno rozległe tereny wiejskie, jak i okręgi tradycyjnego przemysłu, wywołało masowe migracje młodej, ekonomicznie najbardziej „wartościowej” ludności do regionów zachodnioniemieckich. Na skutek zaostrożenia się tych tendencji niemal wszystkie miasta obszaru byłej NRD weszły w fazę skrajnie niekorzystnych przeobrażeń strukturalnych, tj. gwałtownego kurczenia się, określanego jako *city shrinking* tudzież *Stadtschrumpfung*. Transformacja Niemiec Wschodnich przyniosła więc połowiczny sukces (Hannemann 2003, Lang, Tenz 2003, Barnick 2008, Loest 2009).

Zarówno korzystne, jak i niekorzystne długofalowe następstwa reform w Niemczech Wschodnich miały swój szczególny wymiar w największych skupiskach ludności – dużych miastach. W kontekście zagadnienia współczesnych czynników i barier rozwoju dużych gmin miejskich na obszarze byłej NRD bardzo ważnym elementem transformacji po 1990 r. była całkowita przebudowa systemu administracji terenowej, w tym terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych.

Cel badawczy

Znaczenie związanych z transformacją reform terytorialnych dla procesów rozwoju społeczno-gospodarczego dużych wschodnioniemieckich miast pozostaje ważnym i stosunkowo słabo rozpoznany zagadnieniem. Fakt ten stał się przesłanką dla określenia głównego celu niniejszego opracowania, którym jest charakterystyka dużych miast w Niemczech Wschodnich w zakresie ich umiejscowienia w strukturach terytorialno-administracyjnych, kształtujących się na

⁵ W języku oficjalnym nazwa „Niemcy Wschodnie” (*Ostdeutschland*) w odniesieniu do obszaru byłej NRD jest stosowana relatywnie rzadko. Warto zauważyć, że po 1990 r. w potocznej niemieckiej na długi czas zakorzeniło się pejoratywne w swym wydźwięku określenie *Ossi* (mieszkaniec Niemiec Wschodnich). Jego antytezą miał być *Wessi* (obywatel „starej”, „lepszey” Republiki Federalnej).

obszarze byłej NRD w okresie transformacji systemowej. Charakterystyka ta opiera się na dynamicznej analizie zbiorowości miast ze szczególnym uwzględnieniem zmienności ich stanu w dwóch aspektach, tj. w aspekcie funkcji administracyjnych skupionych w poszczególnych ośrodkach (aspekt funkcjonalny) oraz w aspekcie zmienności granic gmin miejskich (aspekt przestrzenny). Tak określone zamierzenie badawcze ukierunkowano na określenie głównych współczesnych tendencji rozwojowych, determinujących sytuację dużych miast, w kontekście zmieniającej się organizacji terytorialnej wschodnioniemieckich krajów związkowych oraz innych transformacyjnych, społeczno-gospodarczych czynników i barier rozwoju. Z analiz wyłączono Berlin ze względu na liczbę ludności, szczególny status i funkcje.

Dane empiryczne i ich źródła

Analizy przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania oparto na materiale statystycznym publikowanym przez niemiecki ogólnozwiązkowy Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) w Wiesbaden, urzędy statystyczne wschodnioniemieckich krajów związkowych⁶ oraz na zbiorach danych przestrzennych niemieckiego państwowego Urzędu Kartografii i Geodezji (*Bundesamt für Kartographie und Geodäsie*) we Frankfurcie nad Menem, a także właściwych wschodnioniemieckich krajowych urzędów geodezyjno-geoinformacyjnych⁷.

Metody analizy

Zgromadzony materiał statystyczny umożliwił wykorzystanie metody wskaźników statystycznych jako opisowych parametrów badanych zjawisk. W pracy wykorzystano obiektywne wskaźniki natężenia, struktury i dynamiki, przede wszystkim w kontekście analizy wybranych zmian ludnościowych zachodzących w badanych miastach (por. Czyż 2016). Publikowane zbiory danych przestrzennych stały się natomiast kanwą do opracowania autorskich map tematycznych. Mapy przedstawione na rycinach 1 i 2 ukazują pozycję dużych miast na tle zmieniających się podziałów terytorialnych na badanym obszarze w przyjętym czasowym zakresie

⁶ Urząd Statystyczny Berlina i Brandenburgii (*Amt für Statistik Berlin-Brandenburg*), Urząd Statystyczny Meklemburgii-Przedpomorza (*Statistisches Amt Mecklenburg-Vorpommern*), Krajowy Urząd Statystyczny Wolnego Państwa Saksonii (*Statistisches Landesamt des Freistaates Sachsen*), Krajowy Urząd Statystyczny Saksonii-Anhalt (*Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt*) oraz Turyński Krajowy Urząd Statystyczny (*Thüringer Landesamt für Statistik*).

⁷ Urząd Geodezji i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (*Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg*), Urząd Geoinformacji, Geodezji i Katastru Kraju Meklemburgii-Przedpomorza (*Amt für Geoinformation, Vermessungs- und Katasterwesen Mecklenburg-Vorpommern*), Państwowy Zakład Geoinformacji i Geodezji Kraju Saksonii (*Staatsbetrieb Geobasisinformation und Vermessung Sachsen*), Krajowy Urząd Geodezji i Geoinformacji Kraju Saksonii-Anhalt (*Landesamt für Vermessung und Geoinformation Sachsen-Anhalt*) oraz Krajowy Urząd Geodezji i Geoinformacji Wolnego Państwa Turynгии (*Landesamt für Vermessung und Geoinformation des Freistaates Thüringen*).

analizy. Z kolei wielkoskalowe mapy prezentowane na rycinach 3–5, które przygotowano na podstawie szczegółowych cyfrowych map topograficznych publikowanych w skali 1:10 000, ukazują w ujęciu chronologicznym rozwój granic administracyjnych miast analizowanych w ramach studium przypadków⁸.

Duże miasto – denotacja pojęcia w kontekście Niemiec

W wielu europejskich państwach obowiązuje tradycyjne prawoadministracyjne kryterium identyfikacji miast, zgodnie z którym miastem jest każda jednostka terytorialna, która ma tzw. status miasta. W przypadku większości regionów Europy Środkowo-Wschodniej kryterium to wywodzi się z okresu średniowiecznych procesów planowego osadnictwa miejsko-wiejskiego, które objęło tę część kontynentu w ramach tzw. kolonizacji wschodniej (*Ostkolonisation*)⁹. W polskim piśmiennictwie ówczesne masowe akcje osiedleńcze, kulminujące w XIII w., określane są częściej jako lokacje na prawie magdeburskim lub lubeckim. Znamienny jest fakt, że termin „prawa miejskie” jest często mylony z pojęciem „status miasta”. Zamienne stosowanie tych dwóch określeń jest poważną i niestety bardzo rozpowszechnioną nieścisłością¹⁰.

Obecne dalece uniwersalne podejście do identyfikacji osiedli miejskich w różnych częściach Europy nie wyklucza różnic w zakresie usytuowania miast w strukturach terytorialno-administracyjnych poszczególnych państw, zwłaszcza tych reprezentujących różne modele ustrojowe. W Polsce miasta mogą występować nie tylko pod postacią gminy miejskiej, ale także jako administracyjnie wydzielona część gminy miejsko-wiejskiej. Jednak już np. w Niemczech jedyną terytorialno-administracyjną formą miasta jest gmina miejska (*Stadt, Stadtgemeinde*). Według danych z 2015 r. w Republice Federalnej istniało 2060 gmin miejskich, w tym 599 na obszarze byłej NRD.

⁸ Prezentowane wizualizacje kartograficzne przygotowano przy wykorzystaniu programu MapInfo Professional 9.0 (licencja do zastosowań naukowo-dydaktycznych Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).

⁹ Kolonizacja wschodnia (*Ostkolonisation*) była długofalowym i wieloetapowym procesem osiedleńczym wieków średnich, obejmującym migrację ludności niemieckojęzycznej z Europy Zachodniej do Europy Środkowo-Wschodniej. Objęła głównie regiony wschodnioniemieckie położone na wschód od Łaby, a także regiony tworzące współcześnie terytoria państwowe Czech, Polski, Słowacji, krajów nadbałtyckich, Węgier i Rumunii.

¹⁰ W wiekach średnich tzw. prawa miejskie (*ius oppidi, ius urbanum*) były zbiorem przywilejów nadawanych nowo powstałej osadzie o statusie miasta (*urbs, oppidum*) przez fundatora – właściciela ziemskiego. Przywileje te były formą interwencjonizmu ukierunkowanego na pomyślny rozwój nowej jednostki osadniczej. Prawami miejskimi były np. prawo targowe (*ius fori*), prawo składu (*ius stapulae*) itp. Natomiast status miasta jest współcześnie swego rodzaju szczególnym tytułem jednostki osadniczej (miejsowości), którego nadanie jest wyłączną kompetencją właściwych organów administracyjnych. W Polsce o statusie miasta decyduje Rada Ministrów. Obecnie status miasta nie niesie ze sobą zbyt szerokiego, szczególnych przywilejów dla lokalnego samorządu czy samych mieszkańców, ale ma znaczenie wizerunkowe, a także pozwala na złagodzenie mocy pewnych przepisów prawnych właściwych dla obszarów wiejskich (np. w sferze ochrony gruntów rolnych czy leśnych).

W odniesieniu do terminów, za pomocą których dokonuje się podstawowych kategoryzacji wielkościowych siedlisk miejskich, tj. pojęć, takich jak „duże miasto”, „małe miasto” itp., w praktyce wielu oficjalnych narodowych instytucji statystycznych przyjęło się i w zasadzie ciągle obowiązuje podejście zapoczątkowane jeszcze w XIX w. Za pierwszą publikację, na łamach której zdefiniowano pojęcia miast różnych kategorii wielkościowych przy zastosowaniu kryterium ilościowego (liczba ludności), uchodzi wydanie biuletynu *L'Institut International de Statistique* z 1887 r., które ukazało się w związku z pierwszym Międzynarodowym Kongresem Statystycznym (*World Statistics Congress*), zwołanym w Rzymie w tym samym roku przez Międzynarodowy Instytut Statystyczny (*International Statistical Institute* – ISI). Na łamach tomu II biuletynu, w kontekście propozycji dotyczących możliwości osiągnięcia międzynarodowej porównywalności ksiąg spisowych, odnajdujemy próby przyporządkowania pojęć *la grande ville*, *la ville* oraz *la campagne* ilościowo skonkretyzowanym populacjom miasta lub siedliska wiejskiego przy użyciu zamkniętych lub jednostronnie otwartych przedziałów wartości (Körösi 1887)¹¹.

Przyjęty na międzynarodowym forum punkt widzenia na klasyfikację miast pod względem wielkościowym szybko zakorzenił się w niemieckiej tradycji statystycznej za pośrednictwem działającego od 1872 r. Cesarskiego Urzędu Statystycznego (*Das Kaiserliche Statistische Amt*). Należy zauważyć, że w ogólnym zarysie nie był on kontestowany przez kolejnych sukcesorów tej instytucji w następnych dekadach, pomimo zaistnienia i dużej dynamiki znaczących postindustrializacyjnych przeobrażeń systemu miast zarówno w Niemczech, jak i w innych krajach Europy¹².

Współcześnie najczęściej przywoływana i stosowana w Niemczech klasyfikacja wielkościowa miast, oparta na kryterium liczby ludności, wyróżnia kolejno: miasta duże (*Großstadt*), miasta średnie (*Mittelstadt*), miasta małe (*Kleinstadt*) oraz tak zwane miasta karłowate tudzież „ziemskie” (*Zwergstadt*, *Landstadt*). Klasyfikacja ta nawiązuje ściśle do tradycyjnego podziału przyjętego przez ISI i zakłada, że miastem dużym jest gmina mająca status miasta o liczbie ludności przekraczającej 100 tys., miastem średnim – gmina miejska o liczbie ludności od 20 tys. do 100 tys., zaś miastem małym – miasto skupiające od 5 tys. do 20 tys. mieszkańców. Z klasy miast małych zdecydowanie wyłącza się w tym podziale miasta karłowate („ziemskie”) o liczbie mieszkańców mniejszej niż 5 tys. (Bähr i in. 1992, Heineberg 2006). Według przytoczonej klasyfikacji w 2015 r.

¹¹ W propozycjach zawartych w biuletynie miasto duże (*la grande ville*) definiowane jest jako ośrodek o liczbie ludności powyżej 100 tys. mieszkańców, natomiast miasto małe, średnie (*la ville*) – jako ośrodek o liczbie ludności od 2 tys. do 100 tys. Siedliskom o liczbie ludności poniżej 2 tys. przypisuje się miano wsi (*la campagne*).

¹² Po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej w 1871 r. centralnymi instytucjami statystycznymi na obszarze Niemiec były kolejno: Cesarski Urząd Statystyczny (*Kaiserliches Statistisches Amt*) w latach 1872–1918, Urząd Statystyczny Rzeszy (*Statistisches Reichsamt*) w latach 1918–1948, Urząd Statystyczny Zjednoczonego Obszaru Gospodarczego (*Statistisches Amt des Vereinigten Wirtschaftsgebietes*) w latach 1948–1950 i Federalny Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) od 1950 r. w Niemczech Zachodnich oraz Państwowa Centralna Administracja ds. Statystyki (*Die Staatliche Zentralverwaltung für Statistik*) w latach 1945–1990 w Niemczech Wschodnich.

w Niemczech do klasy miast dużych zaliczało się 79 miast, do klasy miast średnich – 612 ośrodków, natomiast pozostałe 1369 gmin miejskich stanowiły miasta małe i karłowate¹³.

W Niemczech, oprócz tradycyjnych, prostych, a co za tym idzie – popularnych klasyfikacji wielkościowych miast, funkcjonują klasyfikacje bardziej złożone, uwzględniające dodatkowe kryteria. Jednym z najbardziej interesujących przykładów takiego podziału jest klasyfikacja miast i gmin oparta na kryterium liczby ludności i funkcji danej jednostki terytorialnej w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej regionu. Sformułowano ją w Państwowym Instytucie Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią (*Bundesinstitut für Bau-, Stadt-, und Raumforschung*), mieszczącym się w strukturach Urzędu Budownictwa i Gospodarki Przestrzennej (*Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung*). Klasyfikacja ta przewiduje wewnątrz trzech głównych klas wielkościowych, tj. w klasie miast dużych, średnich i małych, swego rodzaju podklasy. I tak np. w klasie miast dużych wyróżniono tzw. wielkie duże miasta (*Große Großstadt*) oraz mniejsze duże miasta (*Kleinere Großstadt*)¹⁴. Poza trzema głównymi klasami i ich podziałem wewnętrznym wyróżnia się już tylko klasę gmin „wiejskich” (*Landgemeinde*). Należy zauważyć, że takie podejście do wielkościowej systematyki gmin niezbyt ściśle nawiązuje do tradycyjnej dychotomii miasto–wieś, pozwalającej rozróżnić miejskie i wiejskie lokalne jednostki terytorialne na podstawie kryterium prawoadministracyjnego. Może ono zatem być w niektórych wypadkach pozbawione walorów operacyjności. Liczne przykłady pokazują, że opisywana klasyfikacja zalicza m.in. do klasy miast małych, a nawet średnich gminy niemające statusu miasta. Z kolei w klasie gmin „wiejskich” mieszczą się gminy z najmniejszymi siedliskami o statusie miasta¹⁵.

Powolywanie się na kolejne przykłady funkcjonujących w Niemczech klasyfikacji wielkościowych miast nie wydaje się w tym miejscu potrzebne. Niezależnie od konkretnej formy i stopnia szczegółowości ustaleń, większość z nich „uwięziona” jest w tradycji zapoczątkowanej przed ponad stu laty. Uwaga ta dotyczy zresztą nie tylko niemieckiej praktyki statystycznej, ale i metodologicznych kanonów obowiązujących w tym zakresie w innych krajach Europy. W niniejszym

¹³ Warto zauważyć, że rozwiązania klasyfikacyjne stosowane w Niemczech w odniesieniu do najmniejszych gmin miejskich przypominają praktyki stosowane w II Rzeczypospolitej. Do 1939 r. w wielu regionach międzywojennej Polski, m.in. na tzw. Kresach Wschodnich, wyróżniano „miasteczko” jako odrębną, oficjalną kategorię jednostki podziału terytorialnego. Za miasteczka uznawano tam wszystkie miejscowości typu miejskiego o liczbie mieszkańców od 2 tys. do 4 tys. Miasteczka tworzyły oddzielne gminy miejskie i podlegały tzw. miasteczkowej ustawie samorządowej.

¹⁴ Niemiecki Państwowy Instytut Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią w opisywanej klasyfikacji wyróżnia kolejno podklasy: wielkich dużych miast (*Große Großstadt*), mniejszych dużych miast (*Kleinere Großstadt*), większych średnich miast (*Größere Mittelstadt*), mniejszych średnich miast (*Kleinere Mittelstadt*), większych małych miast (*Größere Kleinstadt*) oraz małych miast (*Kleine Kleinstadt*).

¹⁵ W samej tylko Brandenburgii zakwalifikowano do klasy „miast średnich” cztery gminy niemające statusu miasta z liczbą ludności powyżej 20 tys. (Blankenfelde-Mahlow, Wandlitz, Kleinmachnow i Panketal). Z drugiej strony na liście „gmin wiejskich” w tym regionie widnieje aż 36 gmin ze statusem miasta.

opracowaniu na potrzeby prowadzonych analiz przyjęto poniekąd zachowawcze założenie, że dużym miastem jest gmina typu miejskiego (jednostka administracyjna o statusie miasta) licząca ponad 100 tys. mieszkańców. Założenie to przyjmuje się nie bez wątpliwości i refleksji na temat nasuwających się nowych znaczeń pojęcia „duże miasto”, chociażby w obliczu obecnych ponowoczesnych procesów osadniczych, takich jak metropolizacja czy megalopolizacja przestrzeni¹⁶.

Jak powyżej wspomniano, w Republice Federalnej Niemiec istnieje obecnie 79 dużych miast. Na zbiorowość tę składają się 4 miasta powyżej 1 mln mieszkańców, 10 miast o liczbie ludności od 500 tys. do 1 mln, 25 miast o liczbie ludności od 200 tys. do 500 tys. oraz 40 miast liczących od 100 do 200 tys. mieszkańców. Najbardziej znaczące skupisko dużych miast w Niemczech występuje w Nadrenii Północnej-Westfalii (29 ośrodków). Koncentracja ta jest bezpośrednią konsekwencją intensywnych procesów urbanizacyjnych zachodzących w tym regionie od połowy XIX w. w związku z industrializacją. Doprowadziły one do ukształtowania się jednej z największych europejskich konurbacji przemysłowych – tzw. Zagłębia Ruhry (*Ruhrgebiet*)¹⁷.

Ilościowy wzrost zbiorowości dużych miast w Niemczech w ujęciu historycznym jest bardzo ważnym wątkiem rozważań nad kształtowaniem się układu osadniczego w tym kraju. Pierwszym miastem na obszarze dzisiejszej Republiki Federalnej, które przekroczyło liczbę 100 tys. mieszkańców, był Berlin (1747 r.). Do końca XVIII w. do grona miast dużych dołączył tylko Hamburg (1787 r.). Dalszy wzrost liczby dużych miast w Niemczech odnotowano dopiero w drugiej połowie XIX w. W 1875 r. istniało już 10 gmin wielkomiejskich, natomiast w 1900 r. – 24. W pierwszej połowie XX w. zbiorowość miast dużych powiększyła się o kolejne 34 ośrodki. W toku badań nad historycznym rozwojem układu osadniczego Niemiec można wyróżnić specyficzną grupę byłych dużych miast. Składają się na nią dwie główne kategorie jednostek osadniczych, tj. (1) samodzielne gminy miejskie, które w przeszłości miały status miasta dużego, lecz ze względu na zjawiska depopulacji w klasie tej się nie utrzymały (znajdują się obecnie w klasie miast średnich), oraz (2) jednostki osadnicze, które w przeszłości funkcjonowały jako samodzielne duże miasta, lecz ostatecznie zostały włączone w granice innych, najczęściej większych miast. Warto zauważyć, że reprezentantów obu tych kategorii odnajdujemy przede wszystkim w Niemczech Wschodnich¹⁸.

¹⁶ Warto pamiętać, że jeszcze w 1910 r., tj. blisko ćwierć wieku po pierwszym Międzynarodowym Kongresie Statystycznym, na świecie istniało zaledwie 12 miast o liczbie mieszkańców ponad 1 mln. Tymczasem według danych z 2015 r. globalna zbiorowość miast „milionowych” przekraczała już 500 ośrodków. Jest to zaledwie jedna z wielu przesłanek przemawiających za koniecznością redefinicji pojęcia „dużego miasta” na potrzeby międzynarodowej statystyki.

¹⁷ Według stanu w 2015 r. największymi dużymi miastami Nadrenii Północnej-Westfalii były Kolonia (1,1 mln mieszkańców), Düsseldorf (612 tys.), Dortmund (586 tys.) i Essen (583 tys.).

¹⁸ Na obszarze Niemiec występuje 11 miast średnich, liczących w przeszłości okresowo ponad 100 tys. mieszkańców. W zachodnich krajach związkowych są to: Wilhelmshaven (Dolna Saksonia), Witten (Nadrenia Północna-Westfalia), Kaiserslautern (Nadrenia-Palatynat) i Flensburg (Szlezwik-Holsztyn). Ponadto wyróżnia się 15 jednostek osadniczych – byłych samodzielnych dużych miast, które obecnie znajdują się w administracyjnych granicach innych ośrodków. Należą do nich m.in.: Altona i Harburg-Willhelmsburg (w 1938 r. włączone do Hamburga). Zagadnienie byłych dużych miast w Niemczech Wschodnich poruszono oddzielnie w dalszej części opracowania.

Przyjęty zakres przestrzenny opracowania skłania jednak do odstąpienia od rozważań na temat zbiorowości dużych miast w skali ogólnoniemieckiej i zwrócenia szczególnej uwagi na kształtowanie się układu ośrodków wielkomiejskich w Niemczech Wschodnich. Jak zaznaczono, przedmiotem szczególnego zainteresowania jest umiejscowienie dużych miast w strukturach terytorialno-administracyjnych ewoluujących na obszarze byłej NRD po 1990 r. Niezbędnym kolejnym krokiem jest więc wskazanie na specyfikę i kierunki rozwoju tych struktur.

Struktury terytorialno-administracyjne w Niemczech Wschodnich po 1990 r.

Kształt obecnych polityczno-administracyjnych struktur terytorialnych na obszarze byłej NRD jest wynikiem szeregu skomplikowanych reform, zainicjowanych na szczeblu regionalnych podziałów politycznych jeszcze przed wejściem w życie Traktatu Zjednoczeniowego. Na poziomie subregionalnym i lokalnym reformy te miały charakter permanentny, trwały przez całe ćwierćwiecze wschodnioniemieckiej transformacji i do dziś nie zostały zakończone.

Do 1990 r. układ jednostek podziału terytorialnego szczebla regionalnego w Niemieckiej Republice Demokratycznej tworzyło 14 okręgów (*Bezirke*). Jednostki te wprowadzono w 1952 r. w ramach reformy zrywającej z tradycyjnym i „uzasadnionym historycznie” podziałem Niemiec na kraje (*Land*). Okręgi administracyjne NRD, zarówno z uwagi na swoją wielkość, jak i charakter organów władzy, sprzyjały centralizacji państwa i funkcjonowaniu systemu powszechnej kontroli oraz gospodarki nakazowo-rozdzielczej. Przeciętny okręg zajmował powierzchnię 7,7 tys. km² i liczył 1,1 mln mieszkańców (wg stanu w 1985 r.), przy czym różnice w aspekcie wielkości terytorium i liczby ludności w układzie tych jednostek były bardzo znaczące. W skład jednego okręgu wchodziło od 8 do 21 powiatów ziemskich (*Kreis*), od 1 do 4 powiatów grodzkich (*Stadtkreis*) oraz kilkaset gmin (od 358 do 755 jednostek). Warto zwrócić uwagę, że okręgi administracyjne NRD były pod względem wielkości powierzchni i liczby mieszkańców porównywalne z polskimi województwami z lat 1975–1998. Jednak w NRD, w odróżnieniu od Polski, przez cały okres powojenny utrzymywał się trójszczeblowy podział administracyjny (ryc. 1). Organy władz okręgowych, zarówno uchwałodawcze (*Bezirktag*), jak i wykonawcze (*Rat des Bezirkes*), były organami nominalnie autonomicznymi, jednak realnie podporządkowanymi centralnym organom państwa (Dolata, Kaczmarek 2003, Dolata 2008).

W dniu 14 sierpnia 1990 r., a więc jeszcze przed zjednoczeniem obu państw niemieckich, Izba Ludowa NRD uchwaliła ustawę konstytucyjną o utworzeniu krajów w Niemieckiej Republice Demokratycznej (*Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik*). Na mocy tego dokumentu zmieniono dotychczasowy ustrój NRD, przekształcając ją w państwo federalne, i utworzono sześć krajów związkowych (*Bundesland*), w tym pięć dużych regionów, tj. Brandenburgię (*Brandenburg*), Meklemburgię-Przedpomorze

(*Mecklenburg-Vorpommern*), Saksonię (*Sachsen*), Saksonię-Anhalt (*Sachsen-Anhalt*) i Turyngię (*Thüringen*), a także stołeczny kraj związkowy Berlin, początkowo nieobejmujący zachodniej części tego miasta¹⁹. W wyniku tej reformy doszło *de facto* do reaktywowania krajów związkowych istniejących przed 1952 r.²⁰

Kraje związkowe Niemiec Wschodnich ukształtowano według tradycyjnego modelu, obowiązującego nieprzerwanie w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej. Poza stołecznym Berlinem powołano duże terytorialnie regiony polityczne o przeciętnej powierzchni 21,6 tys. km² i liczbie ludności 3,0 mln (wg stanu w 1989 r.) jako autonomiczne podmioty republiki związkowej o atrybutach suwerennych państw (ryc. 2). Szeroka autonomia krajów związkowych wyraża się przede wszystkim poprzez charakterystykę i kompetencje naczelnych krajowych organów władzy, a także cechy głównych aktów prawnych czy choćby samą nomenklaturę. Mieszkańcy każdego z krajów poprzez wybory powołują własny regionalny parlament jako ciało ustawodawcze (*Landtag*). Wyłania się egzekutywę w postaci rządu krajowego (*Landesregierung*), na czele którego staje premier (*Ministerpräsident*). Parlamenti krajowe uchwalają konstytucję krajową (*Landesverfassung*) oraz cały szereg ustaw (*Gesetze*) z zakresu tzw. ustawodawstwa konkurencyjnego (*konkurrierende Gesetzgebung*), tj. niezastrzeżonego dla ogólnoniemieckich organów związkowych i dotyczącego większości wewnętrznych spraw regionu. W rękach organów krajowych spoczywa zatem znacząca, realna władza.

Wśród prerogatyw, w które wyposażono organy ustawodawcze poszczególnych krajów związkowych, znajduje się m.in. wyłączna kompetencja w zakresie kształtowania wewnętrznych struktur terytorialno-administracyjnych danego regionu. Korzystając ze swojej autonomii, wschodnioniemieckie „landy” już w pierwszych latach transformacji podążyły odrębnymi, acz często zbliżonymi ścieżkami reform podziału administracyjnego będącego spuścizną NRD. W najogólniejszym zarysie reformy te polegały na stopniowej modernizacji podziału terytorium danego kraju na powiaty i gminy poprzez zmniejszanie liczby jednostek terytorialnych, a tym samym na konsekwentnym tworzeniu układu jednostek o większym potencjale społeczno-gospodarczym.

Na szczęblu powiatów pierwsze radykalne reformy przeprowadzono w Brandenburgii w 1993 r. W roku następnym podobne, mniej lub bardziej śmiałe zmiany,

¹⁹ W rodzimej terminologii niemieckojęzycznej funkcjonują określenia *Flächenland* oraz *Stadtstaat*, przy użyciu których dokonuje się podstawowego podziału krajów związkowych na „kraje-regiony” (13 wielkoobszarowych jednostek politycznych, od największej Bawarii po relatywnie mały region Saary) i „kraje-miasta” (Berlin, Brema i Hamburg). Same pojęcia *Flächenland* oraz *Stadtstaat* nie mają przekonujących odpowiedników w języku polskim. Słowo *Flächenland* oznacza dosłownie „[wielko-] powierzchniowy kraj [związkowy]”. Z kolei wierny przekład *Stadtstaat* daje sformułowanie „miasto-państwo”, które jest dla polskiego czytelnika całkowicie mylące w odbiorze charakterystyki struktur terytorialno-administracyjnych współczesnych Niemiec.

²⁰ W 1990 r. nie doszło do wiernego odtworzenia granic krajów sprzed 1952 r., a jedynie ich ogólnego zarysu. Powrót do podziału politycznego z początku lat 50. w dokładnym jego ujęciu zasadniczo nie był możliwy ze względu na zmiany granic powiatów i gmin, które miały miejsce w okresie funkcjonowania NRD. Nie był też on celem samym w sobie. Terytorialne ramy nowych wschodnioniemieckich krajów były przedmiotem wielu konsultacji i „przetargów” w pierwszych miesiącach po zjednoczeniu Niemiec. Kraj związkowy Berlin, w postaci jednostki politycznej obejmującej całe miasto, reaktywowano formalnie 14 października 1990 r.

wprowadzono w życie w pozostałych wschodnioniemieckich krajach, na skutek czego na obszarze byłej NRD ogólna liczba powiatów ziemskich w stosunku do roku 1990 zmniejszyła się ze 191 do 92, zaś liczba miast na prawach powiatu – z 27 do 24. Do 2015 r. na kolejne przebudowy mapy powiatowej zdecydowano się jedynie w Saksonii (1996 i 2008), Saksonii-Anhalt (2007) i Meklemburgii-Przedpomorzu (2011). W efekcie w Niemczech Wschodnich wytworzyła się sytuacja ogromnych różnicowań w zakresie kształtu struktur terytorialno-administracyjnych na szczeblu subregionalnym. Podczas gdy np. w Turyngii powiaty, pomimo przeprowadzenia pewnych reform, pozostały zasadniczo typowymi wspólnotami ponadlokalnymi, w Meklemburgii-Przedpomorzu nadano pojęciu „powiat” zupełnie nowe znaczenie w wymiarze geograficznym²¹.

Równocześnie z reformami systemu powiatów we wschodnioniemieckich krajach prowadzono złożone modernizacje podziałów terytorialnych na szczeblu lokalnym. W poszczególnych regionach realizowano je z różną intensywnością i różnymi metodami. Na obszarach wiejskich jednym z najbardziej charakterystycznych rozwiązań było scalanie małych gmin w tymczasowe, obligatoryjne związki komunalne (np. jednostki typu *Amt* w Brandenburgii i Meklemburgii-Przedpomorzu), które docelowo przekształcano w większe, samodzielne gminy. Jednocześnie znacząco powiększono obszary gmin miejskich poprzez przyłączanie do nich wielu okolicznych gmin wiejskich. W latach 1990–2015 ogólna liczba gmin na terenie byłej NRD (poza Berlinem) zmniejszyła się z 7620 do 2669. W rezultacie średnia wielkość ich powierzchni wzrosła z 14,2 do 40,4 km². W układzie poszczególnych krajów reformy podziału na gminy były jak dotąd najbardziej zaawansowane w Saksonii-Anhalt, gdzie liczbę jednostek zredukowano do 218 (o przeciętnej powierzchni 94 km²), a także w Brandenburgii – do 418 (71 km²). Najbardziej anachroniczny układ lokalnych wspólnot terytorialnych zachował się w Turyngii (849 gmin) oraz w Meklemburgii-Przedpomorzu (755 gmin).

Reformy wewnętrznych struktur terytorialno-administracyjnych, realizowane w okresie transformacji w poszczególnych krajach na obszarze byłej NRD, były z jednej strony naturalnym „odejściem” od typowego dla czasów komunizmu rozdrobnienia organizacji terytorialnej, a z drugiej strony – reakcją na procesy intensywnej depopulacji Niemiec Wschodnich po 1990 r. Reformy te, zwłaszcza na szczeblu ponadlokalnym, pozwoliły „nowym krajom” w wielu wypadkach „wyrzucić” rozwiązania z Niemiec Zachodnich, gdzie w wielu regionach (np. w Nadrenii-Palatynacie) obserwuje się głęboką inercję w tym zakresie.

²¹ W Meklemburgii-Przedpomorzu reforma podziału na powiaty miała jak dotąd najbardziej radykalny przebieg. W 2011 r. na obszarze ponad 23 tys. km² wydzielono jedynie 6 powiatów ziemskich, o powierzchni od 2,1 do 5,5 tys. (!) km², oraz dwa miasta na prawach powiatu (Rostock i Schwerin).

Duże miasta w strukturach terytorialno-administracyjnych Niemiec Wschodnich po 1990 r.

W 1989 r., u progu ponownego zjednoczenia Niemiec i okresu transformacji, na obszarze byłej NRD, poza podzielonym Berlinem, istniało 14 dużych miast, w tym 2 o liczbie ludności ponad 500 tys. (Drezno i Lipsk) i 5 o liczbie ludności od 200 do 500 tys. mieszkańców (Erfurt, Halle, Karl-Marx-Stadt, Magdeburg i Rostock). Aż 12 miast tej grupy leżało na południe od aglomeracji Berlina, w tym 10 ośrodków – na południowy zachód od rzeki Łaby, co miało ścisły związek z ogólnym, specyficznym rozmieszczeniem ludności i działalności gospodarczej w granicach NRD (ryc. 1)²². Należy zauważyć, że do 1990 r. 11 wschodnioniemieckich dużych ośrodków miejskich miało status stolicy okręgu (*Bezirkshauptstadt*). Wśród miast o liczbie ludności ponad 100 tys. jedynie Dessau, Gera i Zwickau miały niższy status miasta na prawach powiatu – powiatu grodzkiego (*Stadtkreis*)²³.

Na skutek reformy terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych na szczeblu regionalnym w 1990 r. spośród 14 dotychczasowych okręgowych ośrodków administracyjnych 5 miast uzyskało status stolicy kraju związkowego (*Landeshauptstadt*), natomiast pozostałe 9 „przesunięto w dół” na szczebel subregionalnych (ponadlokalnych) podziałów administracyjnych z nadaniem statusu miasta na prawach powiatu (*Kreisfreie Stadt*). Status regionalnego ośrodka administracyjnego utraciły nawet niektóre miasta o liczbie ludności powyżej 200 tys. mieszkańców (Chemnitz – do 1990 r. Karl-Marx-Stadt, Halle, Lipsk i Rostock)²⁴. Wyborom poszczególnych miast na stolice krajów związkowych towarzyszyły liczne kontrowersje, zwłaszcza w Meklemburgii-Przedpomorzu, gdzie siedzibą władz politycznych stał się Schwerin. W 2011 r. jeden z byłych regionalnych ośrodków administracyjnych z okresu NRD (Neubrandenburg) utracił nawet status miasta na prawach powiatu i stał się gminą miejską z siedzibą władz powiatu ziemskiego Mecklenburgische Seenplatte²⁵.

²² Struktura przestrzenno-funkcjonalna Niemieckiej Republiki Demokratycznej do końca jej istnienia cechowała się specyficznym dychotomicznym podziałem na „przemysłowe południe” i „rolniczą północ”. W 1989 r. w obrębie tzw. sasko-turyńskiego obszaru koncentracji, na który składało się 7 południowo-zachodnich okręgów administracyjnych, skupiało się 65% ogólnej liczby ludności NRD zamieszkałej poza granicami Berlina.

²³ W nawiązaniu do wcześniejszych uwag na temat kształtowania się zbiorowości dużych miast w Niemczech w ujęciu historycznym, na obszarze Niemiec Wschodnich można także wskazać 8 byłych dużych miast. Pierwszą ich podgrupę tworzy 6 niegdyś samodzielnych gmin miejskich, składających się do początku lat 20. XX w. na aglomerację Berlina, tj. Charlottenburg, Lichtenberg, Rixdorf (od 1912 r. Neukölln), Schöneberg (od 1912 r. Berlin-Schöneberg), Spandau, Deutsch-Wilmersdorf (od 1912 r. Berlin-Wilmersdorf). Drugą podgrupę stanowią natomiast saksońskie miasta Görlitz i Plauen, które notowały liczbę ludności na poziomie ponad 100 tys. w pierwszej połowie XX w., po czym ugruntowały swoje pozycje w klasie miast średniej wielkości.

²⁴ Po 1990 r. w Saksonii i Saksonii-Anhalt 3 były regionalne ośrodki administracyjne z lat 1952–1989 (Chemnitz, Halle, Lipsk) przejściowo pełniły funkcję administracyjnego centrum jednostki podziału pomocniczego, tzw. rejencji (*Regierungsbezirk*).

²⁵ Utrata statusu miasta na prawach powiatu przez Neubrandenburg była bezpośrednim następstwem założeń ówczesnie realizowanej reformy powiatowej w Meklemburgii-Przedpomorzu. Autorzy re-

Na skutek długofalowych negatywnych następstw procesów transformacyjnych w latach 1989–2015 doszło do znaczących zmian liczby ludności wschodniemieckich miast, w tym miast dużych. Zwłaszcza w pierwszej dekadzie transformacji zaobserwowano intensywną depopulację ośrodków, wywołaną przede wszystkim ujemnym saldem ruchu wędrownego. Głównym rezultatem tych tendencji było uszczuplenie zbiorowości dużych gmin miejskich (o liczbie ludności powyżej 100 tys.) z 14 do 9 jednostek. Od 1989 r. kolejno Dessau (1990), Schwerin (2001), Zwickau (2003), Gera (2009) i Cottbus (2011) przesunęły się do klasy miast średnich. W latach 1989–2015 zmiany liczby ludności 14 gmin, które u progu transformacji miały status dużego miasta, wahały się od –27% (Gera) do +19% (Poczdami) w skali całego okresu. Aż 9 ośrodków odnotowało sumarycznie bezwzględny spadek liczby ludności, w tym 4 – o ponad 20% (tab. 1).

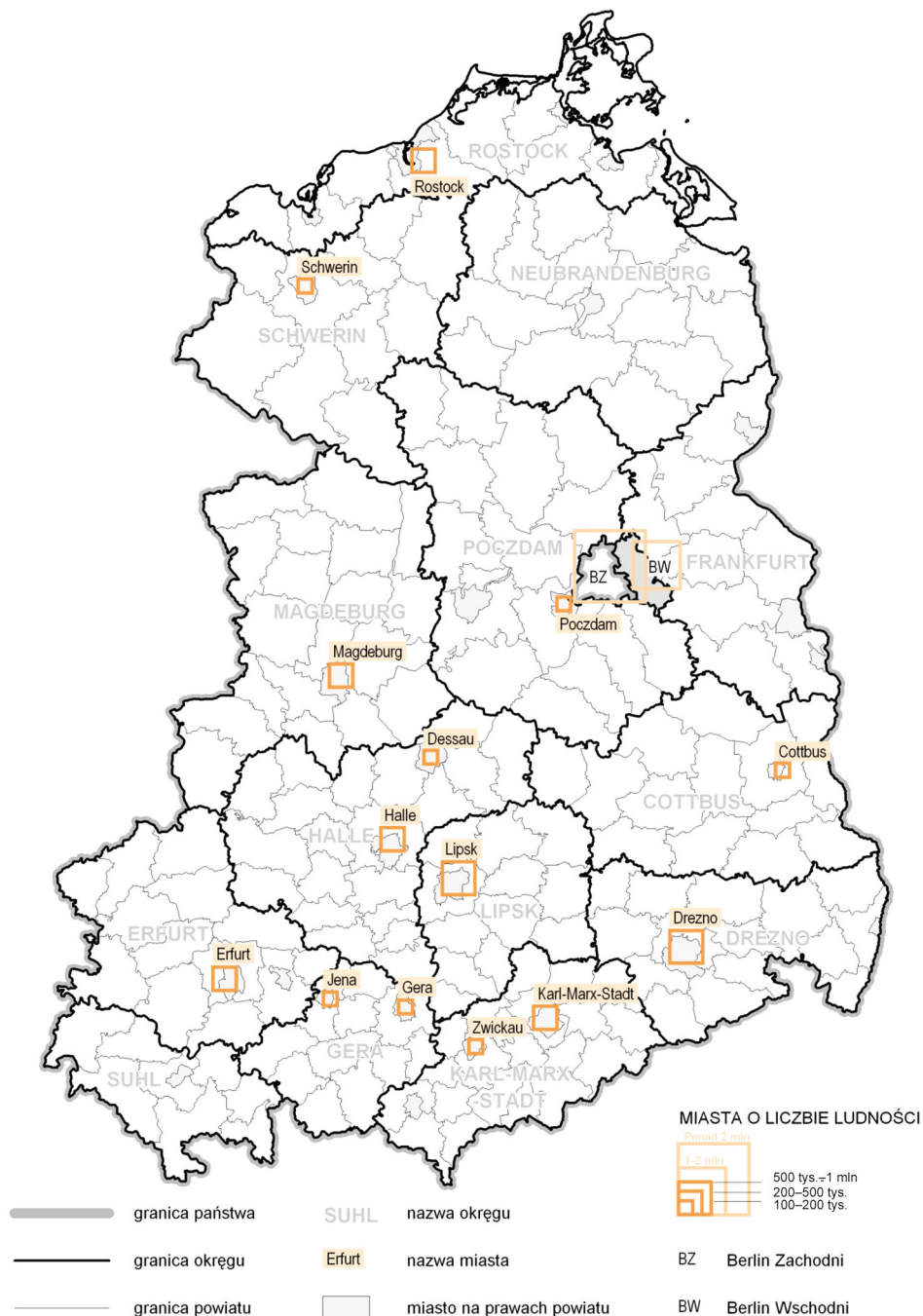
Na fali reform struktur terytorialno-administracyjnych, realizowanych po 1990 r., duże gminy miejskie znacząco zmieniły swoje granice, w wielu wypadkach notując ogromne przyrosty terytorium. Doszło do przeobrażeń, które bez wątpienia należy uznać za wschodniemiecki fenomen. Miasto Cottbus zwiększyło swoją powierzchnię o 224%, Erfurt i Lipsk – odpowiednio o 155% i 111%. Swoją areal niemal podwoiły: Poczdami, Gera, Jena, Zwickau i Dessau. Jedynie miasta w Mecklemburgii-Przedpomorzu – Schwerin i Rostock – nie zmieniły w zasadzie swoich granic przez całe ćwierćwiecze transformacji (tab. 1). Postępujące procesy rozwoju przestrzennego dużych gmin miejskich w wielu wypadkach nie były

Tabela 1. Liczba ludności i powierzchnia dużych miast w Niemczech Wschodnich w latach 1989 i 2015

Miasto	Liczba ludności w tys.		Powierzchnia w km ²	
	1989	2015	1989	2015
Chemnitz (d. Karl-Marx-Stadt)	301,9	248,6	129	221
Cottbus	128,9	99,7	51	165
Dessau (-Roßlau)	101,3	82,9	127	245
Drezno	501,4	543,8	226	328
Erfurt	217,0	210,1	106	270
Gera	132,3	96,0	78	152
Halle	230,7	237,0	124	135
Jena	105,8	109,5	59	115
Lipsk	530,0	560,5	141	298
Magdeburg	288,4	235,7	164	201
Poczdami	141,4	167,7	100	188
Rostock	253,0	206,0	176	181
Schwerin	129,2	96,8	130	131
Zwickau	118,9	91,1	57	103

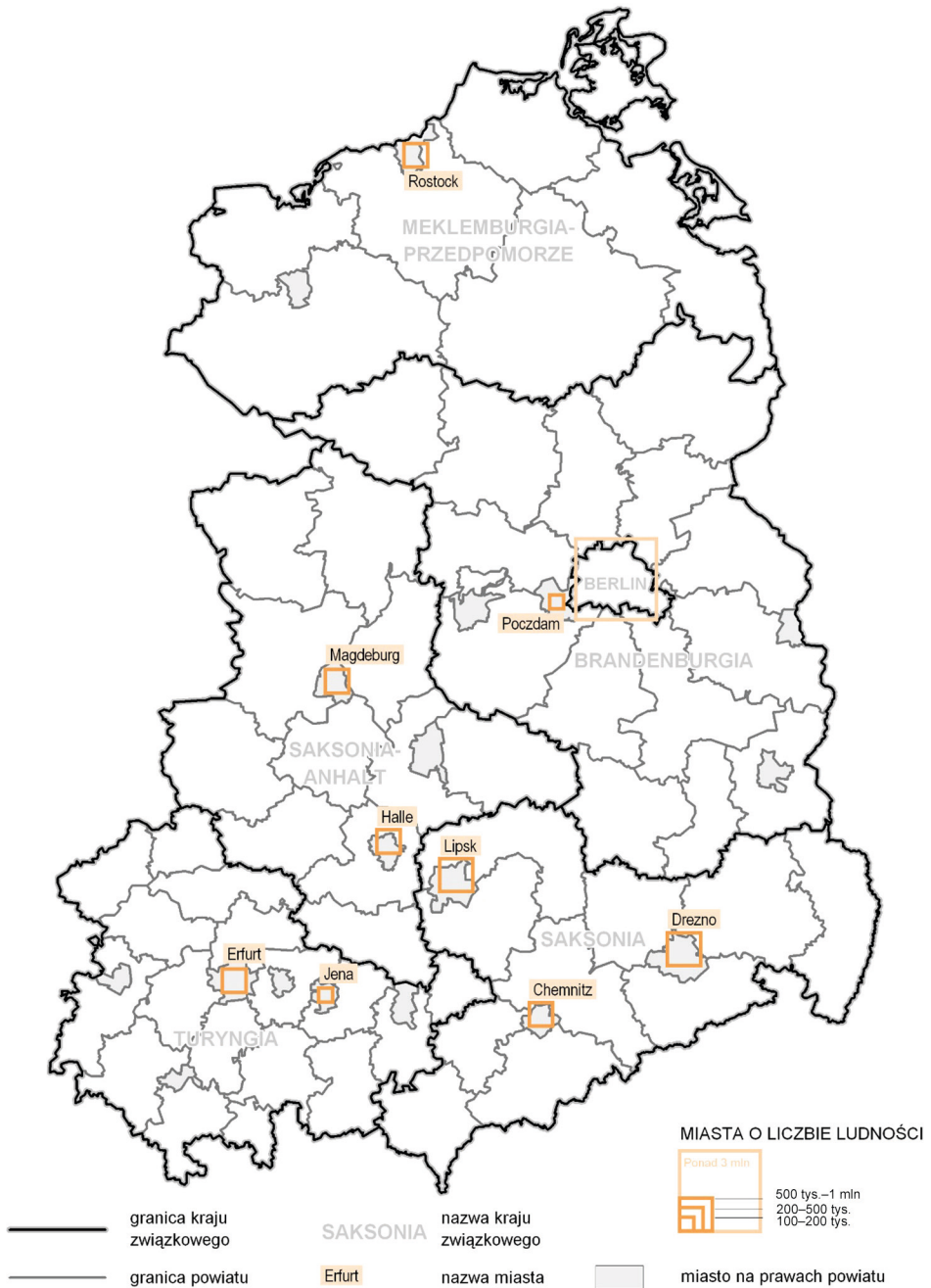
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Federalnego Urzędu Statystycznego oraz urzędów statystycznych krajów związkowych.

formy przyjęły, że status *Kreisfreie Stadt* mogą zachować tylko te miasta, które liczą ponad 100 tys. mieszkańców. W 2011 r. tylko 2 z 6 dotychczasowych miast na prawach powiatu miały liczbę ludności na tym poziomie (Rostock, Schwerin). Wraz z Neubrandenburgiem „degradacja” w strukturze terytorialno-administracyjnej objęła miasta Greifswald, Stralsund i Wismar.

Ryc. 1. Duże miasta na tle struktury terytorialno-administracyjnej NRD w 1989 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Statistisches Bundesamt* i baz danych przestrzennych.

Ryc. 2. Duże miasta na tle struktury terytorialno-administracyjnej Niemiec Wschodnich w 2015 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt i baz danych przestrzennych.

w stanie zahamować ich depopulacji, tj. powstrzymać spadku ujmowanej w statystykach liczby ludności. W niektórych przypadkach doszło ledwie do stabilizacji sytuacji demograficznej danej jednostki w tym zakresie. Procesy te doprowadziły natomiast do bardzo daleko idącego „rozgęszczenia” struktur miejskich w granicach administracyjnych w aspekcie średniej gęstości zaludnienia. W latach 1989–2015 gęstość ta drastycznie spadła w większości dużych miast. W ośmiu przypadkach wartość wskaźnika liczby mieszkańców na 1 km² powierzchni obniżyła się do poziomu poniżej 1000. W tym kontekście szczególnie wyróżniły się Dessau (po fuzji z pobliskim Roßlau w 2007 r.), Cottbus i Gera, gdzie do 2015 r. gęstość zaludnienia spadła do wartości poniżej 650 mieszkańców na 1 km².

Charakterystykę rozwoju funkcjonalnego i przestrzennego dużych miast Niemiec Wschodnich w okresie transformacji, zwłaszcza w aspekcie zmienności granic gmin miejskich, warto rozwinąć o wnioski płynące z bardziej szczegółowych analiz przeprowadzonych w ramach studiów konkretnych przypadków. Pogłębionym badaniem typu *case study* (*Fallstudie*) objęto miasta reprezentujące trzy podklasy wielkościowe dużych miast, tj. Lipsk, Erfurt i Poczdam²⁶.

Lipsk (*Leipzig*), obok Berlina i Drezna, jest jednym z trzech największych miast Niemiec Wschodnich. W 2015 r. zajmował powierzchnię 298 km² i liczył 560,5 tys. mieszkańców. Ośrodek ten znalazł się w grupie miast dużych jako jedna z pierwszych gmin miejskich w obecnych granicach Niemiec (ponad 100 tys. mieszkańców od 1871 r.)²⁷. Do 1990 r. Lipsk był siedzibą władz bardzo gęsto zaludnionego okręgu (274 osoby na 1 km² w 1989 r.) i wraz z pobliskimi ośrodkami – Halle, Dessau, Leuna i Bitterfeld – stanowił najważniejsze miasto wielkiego zagłębia przemysłowego, którego domeną był przemysł wydobywczy i energetyczny (eksploatacja węgla brunatnego) oraz chemiczny.

W 1990 r. na skutek pierwszych reform terytorialnych, związanych z powrotem do ustroju federacyjnego na dotychczasowym terytorium państwowym NRD, Lipsk znalazł się w granicach kraju związkowego Saksonii (*Freistaat Sachsen*). Pomimo wysokiej rangi pod względem liczby ludności (530 tys.) i wielkiego potencjału gospodarczego miasto utraciło status siedziby polityczno-administracyjnych władz regionu, „przegrywając” w tej sferze rywalizację z Dreznem. Lipsk, zachowując jedynie status miasta na prawach powiatu (*Kreisfreie Stadt*), został zrównany pod względem funkcji administracyjnych ze znacznie mniejszymi ośrodkami wschodnioniemieckimi, nierzadko liczącymi mniej niż 100 tys. mieszkańców.

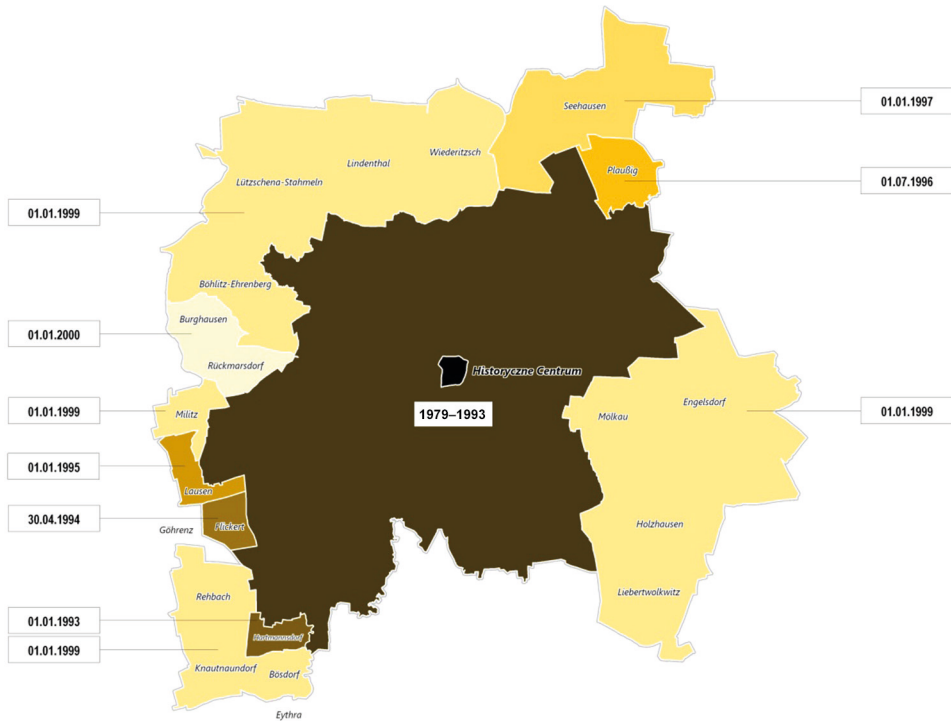
Pierwsze lata transformacji okazały się dla Lipska okresem wielkiego kryzysu demograficznego. Tylko do 1993 r. liczba ludności miasta, funkcjonującego niezmiennie na obszarze ustalonym w 1979 r. (141 km²), obniżyła się do 491 tys. Spadek populacji postępował aż do 1998 r., sięgając poziomu 437 tys. W sensie statystycznym nie zahamowały go nawet pierwsze „pojednoczeniowe” zmiany granic gminy miejskiej, które nastąpiło w latach 1993–1997 kosztem gmin

²⁶ Trzy duże miasta objęte studium przypadków w ramach niniejszego opracowania reprezentują kolejno podklasy: (a) miast o liczbie ludności ponad 500 tys., (b) miast liczących od 200 do 500 tys. mieszkańców i (c) miast zamieszkałych przez mniej niż 200 tys. osób.

²⁷ W 2015 r. Lipsk był dziesiątym największym miastem Niemiec (po Berlinie, Hamburgu, Monachium, Kolonii, Frankfurt nad Menem, Stuttgarcie, Düsseldorfie, Dortmundzie i Essen).

ościennych, częściowo w związku z realizowanymi w Saksonii reformami powiatowymi. W dniu 1 stycznia 1999 r. miało miejsce największe jak dotąd rozszerzenie granic administracyjnych Lipska, które zbiegło się w czasie z podobnymi zmianami w innych dużych miastach regionu (Dreźnie, Chemnitz i Zwickau). Lipsk zwiększył swoją powierzchnię aż o 111 km², tj. o blisko 62% w stosunku do roku poprzedniego (ryc. 3). Jednoczesne wchłonięcie kilkunastu podmiejskich gmin skutkowało nagłym wzrostem liczby ludności miasta o ponad 52 tys. Po 1999 r. doszło już jedynie do nieznacznych korekt granic administracyjnych miasta.

W 2000 r. rozpoczął się okres stabilizacji oraz powolnego rozwoju ludnościowego i gospodarczego Lipska, który w stosunku do początku lat 90. znacznie rozwinął swoją strukturę przestrzenno-funkcjonalną²⁸. W latach 2001–2015 miasto stało się miejscem lokalizacji działalności wielu strategicznych inwestorów, przede wszystkim reprezentujących przemysł motoryzacyjny, dzięki czemu znacząco wzmocniło swój wizerunek jako atrakcyjne miejsce pracy i zamieszkania²⁹.

Ryc. 3. Zmiany granic administracyjnych Lipska w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych Staatsbetrieb Geobasisinformation und Vermessung Sachsen.

²⁸ W latach 1989–2001 wartość wskaźnika gęstości zaludnienia dla miasta Lipska, mierzona liczbą mieszkańców na 1 km², spadła z 3759 do 1657.

²⁹ W Lipsku działają m.in.: Porsche Leipzig GmbH (od 2002 r.; 4 tys. pracowników i 72 mln euro obrotu w 2016 r.) oraz BMW Werk Leipzig (od 2005 r.; 5,2 tys. pracowników w 2016 r.).

Do końca 2015 r. liczba mieszkańców Lipska wzrosła do poziomu 560 tys. mieszkańców.

Wiele wskaźników, zarówno demograficznych, jak i gospodarczych, wyraźnie potwierdza fakt, że Lipsk, mimo utraty ważnych funkcji polityczno-administracyjnych w 1990 r., ostatecznie przezwyciężył kryzys pierwszej dekady transformacji i notuje obecnie wyraźny rozwój lokalnych struktur. Wydaje się, że jednym z najważniejszych czynników tego rozwoju są korzyści skali i aglomeracji w połączeniu z bardzo dobrym usytuowaniem na skrzyżowaniu korytarzy transportowych łączących Berlin z Norymbergą i Monachium oraz Drezno z miastami Dolnej Saksonii (Hanower) i konurbacją Zagłębia Ruhry.

Drugim ośrodkiem, objętym analizą w ramach studium przypadków, jest turyńskie miasto Erfurt. Wraz z miastami Chemnitz, Halle, Magdeburg i Rostock tworzy ono „średnią” podklasę dużych wschodnioniemieckich miast o liczbie ludności w przedziale 200–300 tys. W 2015 r. Erfurt rozciągał się na powierzchni 270 km², skupiając 210,1 tys. mieszkańców. Poziom 100 tys. mieszkańców miasto osiągnęło po raz pierwszy w 1906 r., a zatem w okresie późnej industrializacji i wielkiej koniunktury gospodarczej w cesarskich Niemczech, poprzedzającej wybuch I wojny światowej. W latach 1952–1990 Erfurt, podobnie jak Lipsk, był ośrodkiem administracyjnym okręgu, a zarazem najważniejszym ośrodkiem liniowej, policentrycznej struktury osadniczej rozciągającej się na przedpolu Lasu Turyńskiego (*Thüringer Wald*), na którą składały się także miasta Eisenach, Gotha, Weimar, Jena i Gera. O specyfice działalności gospodarczej na tym obszarze decydował przemysł precyzyjny (Jena) oraz motoryzacyjny (Eisenach).

W 1990 r., w związku z restytucją kraju związkowego Turyngii, Erfurt odzyskał utracony w 1952 r. status stolicy „landu”, nie mając konkurencji ze strony innych gmin miejskich w regionie³⁰. W chwili zjednoczenia Niemiec miasto to miało już bardzo ugruntowaną, silną pozycję najważniejszego centrum społeczno-gospodarczego południowo-zachodniej części Niemiec Wschodnich. Niezależnie od tego, podobnie jak niemal wszystkie miasta na obszarze byłej NRD, Erfurt po 1990 r. wszedł w fazę wyraźnej depopulacji. Do 1993 r. liczba mieszkańców miasta, zajmującego wówczas 106 km², zmniejszyła się z 217 tys. do 201 tys. Jednak już w 1994 r., w związku z rozległymi zmianami relatywnie anachronicznej struktury terytorialno-administracyjnej Turyngii, doszło do bezprecedensowego rozszerzenia obszaru Erfurtu. W trzech etapach włączono w granice miasta aż 18 pobliskich gmin, przez co jego areał zwiększył się o 154% (!), tj. do 163 km² (ryc. 4). Warto zauważyć, że podobne, acz nieco mniej radykalne zmiany objęły także inne większe miasta regionu, w tym Gerę i Jenę. W efekcie na przedpolu

³⁰ Kraj związkowy Turyngii (*Land Thüringen*) powstał w 1920 r. poprzez połączenie licznych, niewielkich jednostek politycznych, w tym m.in. Sachsen-Weimar-Eisenach, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Altenburg, Sachsen-Gotha, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen. Początkowo stanowił on rozczłonkowane terytorium z licznymi enklawami i eksklawami. Jego stolicą był Weimar. Sam Erfurt do II wojny światowej znajdował się formalnie w granicach Prus, a do kraju Turyngii został włączony dopiero w 1945 r.

Ryc. 4. Zmiany granic administracyjnych Erfurtu w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych *Landesamt für Vermessung und Geoinformation des Freistaats Thüringen*.

Lasu Turyńskiego doszło do swoistego „geograficznego zbliżenia” największych gmin miejskich³¹.

Reforma administracyjna w Turyngii w 1994 r., mimo wielkiego jej rozmachu i bardzo korzystnego przebiegu dla Erfurtu, nie znalazła jednak wyraźnego odzwierciedlenia w dalszym rozwoju demograficznym tego ośrodka. Liczba mieszkańców miasta po jednorazowym wzroście o 13 tys., tj. o około 6% w stosunku do stanu w roku 1993, aż do 2002 r. nadal spadała do poziomu nieco poniżej 200 tys. Dopiero w latach kolejnych nastąpił zauważalny, acz bardzo nieznaczny przyrost populacji. Pomimo to do 2015 r. Erfurt nie osiągnął liczby mieszkańców z początku okresu transformacji. Wielkie rozszerzenie obszaru administracyjnego Erfurtu w 1994 r. pociągnęło natomiast za sobą drastyczny spadek gęstości zaludnienia w mieście (spadek wartości wskaźnika z 2048 do 778 osób na 1 km²), które w strefie peryferyjnej stało się jednostką bardzo słabo zurbanizowaną. Wiele osiedli (*Ortsteile*), położonych zwłaszcza w zachodniej części miasta, zachowało swój wybitnie wiejski charakter, zarówno pod względem fizjonomicznym, jak i funkcjonalnym.

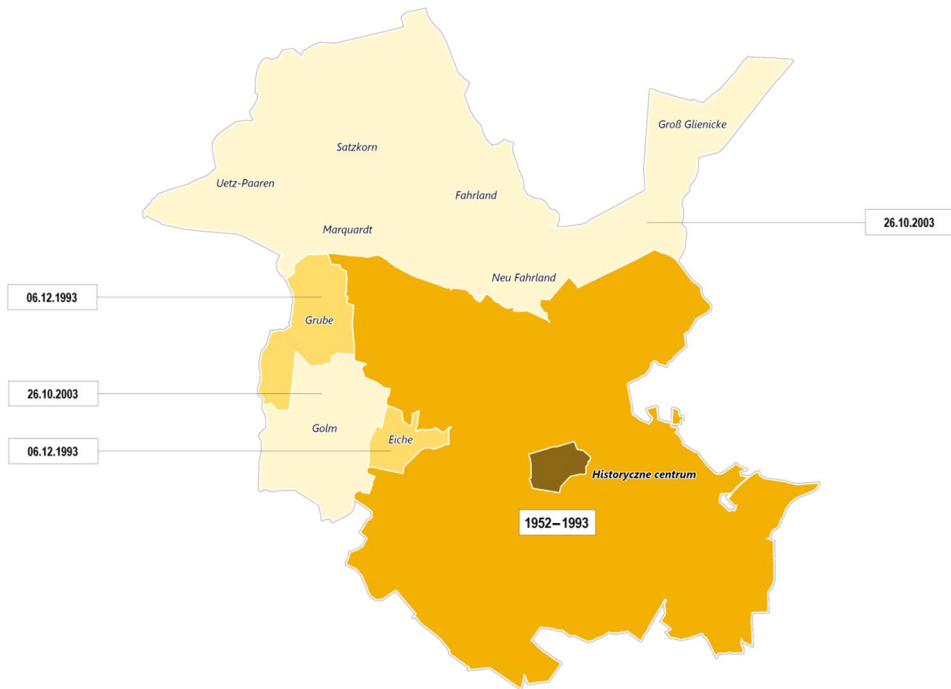
³¹ Po turyńskiej reformie powiatowej z 1994 r. granice administracyjne Erfurtu i Weimaru dzieli jedynie wąski pas terenu (gminy Niederzimmern i Oltstedt am Berge) o szerokości zaledwie 4,3 km, chociaż historyczne centra obu miast oddalone są od siebie 21 km w linii prostej.

W okresie transformacji Erfurt, pomimo pełnienia ważnych funkcji polityczno-administracyjnych, w odróżnieniu od Lipska jak dotąd nie wkroczył w fazę wyraźnego potransformacyjnego rozwoju społeczno-gospodarczego. Umiarkowane korzystne położenie w sieci transportowej a także brak wielkich, strategicznych inwestorów, należy postrzegać jako główne przyczyny faktycznej demograficznej i ekonomicznej stagnacji ośrodka.

Listę dużych wschodnioniemieckich miast, objętych analizą w ramach studium przypadków, zamyka brandenburski Poczdam (*Potsdam*). Licząc 168 tys. mieszkańców (wg danych z 2015 r.) miasto to, obok Jeny, stanowi podklasę najmniejszych dużych miast na obszarze byłej NRD (o liczbie ludności w przedziale 100–200 tys.). Poczdam rozwinął się do postaci znaczącego ośrodka miejskiego dopiero w XVIII w., w okresie tzw. absolutyzmu oświeconego, jako miasto rezydencjalne władców Prus z dynastii Hohenzollernów. Mimo koncentracji wielu funkcji polityczno-administracyjnych właściwych stolicy państwa, Poczdam od początku swojego istnienia funkcjonował „w cieniu” Berlina. Społeczno-gospodarcza przewaga największego miasta Prus nad Poczdamem narastała wraz z postępem industrializacji i związanych z nią procesów dynamicznej urbanizacji. W 1920 r., po wejściu w życie ustawy o utworzeniu nowej gminy miejskiej Berlina (*Gesetz über die Bildung einer neuen Stadtgemeinde Berlin*), oba miasta stały się bezpośrednimi sąsiadami³². W związku z takim kierunkiem rozwoju struktury terytorialno-administracyjnej aglomeracji berlińskiej Poczdam został ostatecznie naznaczony „piętnem” miasta-satelity, jednakże mimo tej roli w roku 1939 osiągnął liczbę 100 tys. mieszkańców. Po 1945 r., na skutek podziału politycznego Berlina, specyfika położenia Poczdamu jeszcze bardziej się pogłębiła. Miasto znalazło się w bezpośrednim sąsiedztwie eksklawy Berlina Zachodniego (dzielnicy Zehlendorf należącej do amerykańskiego sektora administracyjnego), będąc jednocześnie siedzibą radzieckich władz wojskowych wysokiego szczebla. W latach 1952–1990 Poczdam był ośrodkiem administracyjnym okręgu poczdamskiego, obejmującego środkowo-zachodnią część historycznej Brandenburgii. Przez cały ten okres, a także w pierwszych trzech latach transformacji pojedynczeniowej, miasto funkcjonowało na obszarze 100 km², z czego znaczną część stanowiły akweny śródlądowe (system rzeczny Haweli) i tereny zieleni, w tym słynny barokowy zespół pałacowo-parkowy Sanssouci.

W 1990 r. Poczdam uzyskał status stolicy największego wschodnioniemieckiego kraju związkowego – Brandenburgii (29,7 tys. km²), obejmującego oprócz terytorium byłego okręgu poczdamskiego także dawny okręg frankfurcki, większość okręgu Cottbus oraz fragmenty okręgów Neubrandenburg i Schwerin. Ponownie zjednoczony Berlin stał się zaś paradoksalnie eksklawą leżącą

³² Jeszcze w latach 1737–1825 Berlin niezmiennie funkcjonował w granicach określonych tzw. Murzem Akcyzowym (*Akzisemauer*) i zajmował powierzchnię zaledwie 13,3 (14,0) km². W 1841 r. obszar miasta sięgał już 35,1 km², w 1861 r. – 59,2 km², zaś w 1915 r. wzrósł do 65,7 km². Z dniem 1 października 1920 r. na mocy ustawy o utworzeniu nowej gminy miejskiej Berlina (*Gesetz über die Bildung der neuen Stadtgemeinde Berlin*) stolica Niemiec objęła obszar o łącznej powierzchni 878,1 km². Na podstawie jednego zaledwie aktu prawnego włączono do Berlina 7 okolicznych miast (Spandau, Köpenick, Charlottenburg, Schöneberg, Neuköln, Wilmersdorf i Lichtenberg), 59 gmin wiejskich i 27 majątków ziemskich.

Ryc. 5. Zmiany granic administracyjnych Poczdamu w latach 1989–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych *Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg*.

w centrum rozległego regionu zarządzanego z relatywnie niewielkiego miasta, które pod względem przestrzenno-funkcjonalnym stanowiło składową berlińskiej aglomeracji.

Przez pierwsze 12 lat okresu transformacji gmina miejska Poczdam nie rozwijała się przestrzennie³³. Jednocześnie w okresie tym notowano wyraźny spadek liczby ludności z poziomu 141 tys. do 131 tys. Przełom w tym zakresie przyniósł rok 2003, w którym na fali ogólnobrandenburskiej reformy komunalnej (*Gemeindegebietsreform*) poszerzono obszar miasta o 7 gmin wiejskich przyległych doń głównie od północy³⁴. Na skutek tych zmian powierzchnia Poczdamu zwiększyła się aż o ponad 71% w stosunku do roku poprzedniego, tj. o 78 km² (ryc. 5).

³³ Wyjątek stanowiło włączenie w granice miasta dwóch wsi (Grube i Eiche) o łącznej powierzchni zaledwie 9,3 km², zamieszkałych przez około 600 osób w 1993 r. Zmiany te miały związek z reformą powiatową w Brandenburgii, której skutkiem była daleko idąca redukcja liczby powiatów i miast na prawach powiatu.

³⁴ Gminna reforma terytorialna w Brandenburgii w 2003 r. była ukierunkowana na likwidację obligatoryjnych, tymczasowych związków komunalnych (*Ämter*), zrzeszających głównie niewielkie gminy jednowioskowe, i tworzenie większych gmin obejmujących wiele miejscowości. Reforma ta opierała się zasadniczo na sześciu ustawach parlamentu krajowego oraz na dobrowolnych porozumieniach zawieranych pomiędzy poszczególnymi gminami z mocą obowiązującą od 26 października 2003 r. Konkretnie rozwiązania odgórne w licznych przypadkach napotkały na zdecydowany

Rozwój terytorialny Poczdamu w 2003 r. zbiegł się w czasie ze zmianą negatywnej dotąd tendencji demograficznej, choć trudno wskazać jednoznaczną zależność pomiędzy tymi zjawiskami. Miasto weszło w fazę przyrostu rzeczywistego liczby ludności, notując największą wśród wszystkich dużych miast Niemiec Wschodnich dynamikę w tym zakresie (wzrost o 16% w latach 2003–2015). W 2015 r. Poczdam osiągnął liczbę 168 tys. mieszkańców, znacznie przewyższając poziom z początku okresu transformacji. Wyraźny rozwój społeczno-gospodarczy miasta po 2003 r. był pochodną wielu czynników. Na korzyści związane z utrzymaniem ważnych funkcji politycznych i administracyjnych z pewnością nałożyły się te związane ze „statusem” drugiego, największego składnika aglomeracji Berlina, ze wszystkimi walorami położenia w centrum berlińsko-brandenburskiego stołecznego regionu metropolitalnego. Poczdam jest ponadto ważnym centrum kultury, nauki. W mieście działa uniwersytet, który w roku akademickim 2016/2017 skupiał 20,4 tys. studentów. Szczególne znaczenie dla rozwoju ośrodka w kontekście funkcji turystycznych ma ponadto status historycznego centrum wraz z przyległym krajobrazem kulturowym, które w 1990 r. zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury i Przyrody UNESCO.

Podsumowanie

W pierwszym ćwierćwieczu postsocjalistycznej transformacji w Niemczech Wschodnich doszło do istotnych i różnorodnych zmian obejmujących zbiorowość dużych miast. Przynajmniej w znacząco zmniejszyła się liczebność tych ośrodków w konsekwencji długofalowych, negatywnych następstw przeobrażeń społeczno-gospodarczych. Szczególne znaczenie miał w tym względzie wywołany bezrobociem strukturalnym odpływ ludności do regionów zachodnioniemieckich, który skutkowałam depopulacją o bezprecedensowej skali. W latach 1990–2015 większość dużych gmin miejskich notowała wyraźne spadki liczby ludności.

Na typowo społeczno-gospodarcze, nowe uwarunkowania rozwoju dużych miast na obszarze byłej NRD nałożyły się uwarunkowania natury polityczno-administracyjnej. Powrót do struktur terytorialnych typu związkowego skutkowałam z jednej strony wzmocnieniem funkcji polityczno-administracyjnych niektórych dużych miast, z drugiej zaś strony wiązałam się ze swoistą „degradacją” pozostałych ośrodków tej klasy wielkościowej. Liczne i złożone reformy podziałów terytorialnych na szczeblu ponadlokalnym i lokalnym umożliwiły jednakże znaczny rozwój przestrzenny dużych gmin miejskich. To z kolei pozwoliło, w dużej mierze pozornie, „wyhamować” ich wyludnianie się. Względna stabilizacja demograficzna dużych miast wiązałam się równocześnie z wyraźnym przekształceniem ich struktury przestrzenno-funkcjonalnej w obrębie granic administracyjnych.

Podjęte w ramach opracowania studia przypadków wskazują na fakt, że rozwój ludnościowy dużych wschodnioniemieckich miast, będący w dużej mierze funkcją

opór społeczności lokalnych, które miały utracić komunalną samodzielność. Większość zaskarżonych rozstrzygnięć została jednak odrzucona przez Krajowy Sąd Administracyjny Brandenburgii.

ich rozwoju społeczno-gospodarczego, nie wiązał się bezpośrednio z uwarunkowaniami wynikającymi z koncentracji najważniejszych funkcji polityczno-administracyjnych. Nieco większe znaczenie miały w tym względzie zmiany struktur terytorialno-administracyjnych na szczeblu lokalnym, jednak i one nie jawią się jako kluczowe. Jak pokazują przykłady Lipska, Erfurtu i Poczdamu, pierwszoplanową rolę wśród czynników rozwoju miast należy raczej przypisać samemu ich położeniu oraz korzyściom urbanizacji i aglomeracji. Zmienność terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych, mająca swoje odzwierciedlenie w zmienności funkcji miast, ale także ich ewolucji terytorialnej, należy więc postrzegać jako jeden z wielu czynników determinujących współczesne tendencje rozwojowe dużych gmin miejskich w Niemczech Wschodnich.

Literatura

- Barnick O. 2008. Die schrumpfende Stadt und das Modell der europäischen Stadt. VDM Verlag Dr. Müller e. K., Saarbrücken.
- Bähr J., Jentsch C., Kuls W. 1992. Bevölkerungsgeographie. de Gruyter, Berlin–New York.
- Bertram H., Kollmorgen R. 2001. Die Transformation Ostdeutschlands. Berichte zum sozialen und politischen Wandel in den neuen Bundesländern. Leske + Budrich, Opladen.
- Czyż T. 2016. Metoda wskaźnikowa w geografii społeczno-ekonomicznej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 9–19.
- Dolata M. 2008. Zmiany struktur-terytorialno-administracyjnych w niemieckich krajach związkowych położonych przy granicy z Polską. [W:] S. Dołzbłasz, A. Raczyk (red.), *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4: 157–165, Wrocław.
- Dolata M., Kaczmarek T. 2003. Zmiany podziału terytorialno-administracyjnego Niemiec Wschodnich w latach 1990–2002. *Czasopismo Geograficzne*, 74, 1–2: 39–57, Wrocław.
- Hannemann C. 2003. Schrumpfende Städte in Ostdeutschland – Ursachen und Folgen einer Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum. [W:] *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 28: 16–23.
- Heineberg H. 2006. *Stadtgeographie*. 3. Auflage. Schöningh, Paderborn.
- Kollmorgen R. 2005. *Ostdeutschland. Beobachtungen einer Übergangs- und Teilgesellschaft*. VS-Verlag, Wiesbaden.
- Kollmorgen R. 2009. Umbruch ohne Revolution? Beitritt statt Transformation? Zur Deutung des ostdeutschen Wandels seit 1989 im mittelosteuropäischen Kontext. *Berliner Debatte Initial*, 20, 4: 90–103.
- Körösi M. 1887. Propositions pour arriver à une comparabilité internationale des ouvrages de recensement, *Bulletin de l'Institut international de statistique*, 2, 1: 212. Rome.
- Lang T., Tenz E. 2003. Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung. Dortmund: Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.
- Loest E. 2009. Die Unvollendete. Warum die 1989er Revolution nicht ganz gelungen ist. *Die Zeit*, 46, 5.11.2009: 45.
- Schroeder K. 2006. *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*. Bayerische Landeszentrale für politische Bildung, München.
- Schwenk H. 2002. *Lexikon der Berliner Stadtentwicklung*. Haude & Spener, Berlin.
- Wiesenthal H. 1999. *Die Transformation der DDR. Verfahren und Resultate*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Winkler H.A. 2000. Der lange Weg nach Westen. T. 2. *Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung*. C.H. Beck, Monachium.
- Zwahr H. 2000. Die 89er Revolution in der DDR. [W:] P. Wende (red.), *Große Revolutionen der Geschichte: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Beck, München, s. 357–374.

Large cities in the territorial-administrative structures of East Germany. Changes of administrative functions and city borders after 1990

Abstract: The paper aims to characterize the large cities in East Germany in the field of their positioning in territorial-administrative structures, shaped on area of former German Democratic Republic in the transformation period. This characteristic is based on dynamic analysis in special view of status (position) changeability of the cities in two aspects, i.e. in the aspect of administrative functions (functional aspect) and in the aspect of city borders transformation (spatial aspect). The presented research is focused on designation of main contemporary development tendencies in the large cities group in context of evolving territorial organization in the East-German federal states (Lands) and in the light of social-economic, transformational development factors and barriers.

Key words: East Germany, large city, territorial-administrative structures, transformation changes

Barbara Konecka-Szydłowska

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: bako@amu.edu.pl*

Najmniejsze miasta w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego

Zarys treści: Głównym celem opracowania jest określenie roli najmniejszych miast w układach regionalnych oraz zbadanie stopnia ich zróżnicowania na skali kontinuum miejsko-wiejskiego na podstawie wybranych wskaźników miejskości. Przedmiotem badań jest 16 najmniejszych miast, zlokalizowanych po jednym w każdym z województw. Zakres czasowy opracowania zasadniczo obejmuje rok 2015. Postępowanie badawcze służące realizacji głównego celu pracy składa się z kilku etapów. W etapie pierwszym omówiono w sposób syntetyczny podstawowe założenia teoretyczne koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego. W etapie drugim przeprowadzono ogólną charakterystykę najmniejszych miast w układach regionalnych. W zasadniczym, trzecim etapie pracy wykonano klasyfikację miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego na podstawie przyjętych wskaźników miejskości. W etapie czwartym zaprezentowano studium przypadku i opisano poziom miejskości najmniejszego i zarazem nowego miasta Kołaczyce. Klasyfikacja ośrodków na podstawie syntetycznego wskaźnika miejskości pozwala stwierdzić, że najmniejsze miasta w układach regionalnych wykazują niezbyt silne zróżnicowanie na skali kontinuum miejsko-wiejskiego i charakteryzują się przeciętnym natężeniem cech miejskich.

Słowa kluczowe: kontinuum miejsko-wiejskie, najmniejsze miasta, układy regionalne

Wprowadzenie

Dychotomiczny podział jednostek osadniczych na miasto i wieś jako zdecydowanie różne jednostki pod względem morfologicznym, instytucjonalnym i funkcjonalnym ukształtowany został najprawdopodobniej w feudalizmie i wynikał z historycznego podziału funkcji – rolniczych dla wsi i głównie pozarolniczych dla miast (Berndt 1978, Zagożdżon 1988). Wraz z rozwojem kapitalizmu i industrializacji zaczęło się różnicowanie funkcjonalne wsi. W XIX w. pojawiały się kolonie robotnicze i strefy podmiejskie wokół większych miast. Wzmocniły się również procesy koncentracji działalności nierolniczej, co dało szansę ewolucji osiedli wiejskich w ośrodki miejskie (Golachowski 1964, Stanny i in. 2017). Problem z dychotomicznym podziałem jednostek osadniczych, dostrzeżony pod

koniec XIX w., stał się podstawą do zaistnienia przejściowej formy osadniczej między miastem a wsią, którą niemiecki geograf Ratzel (1981) nazwał „osiedlem przejściowym”. W polskiej literaturze przedmiotu osiedla tego typu wyodrębniła w latach 70. XX w. Kielczewska-Zalewska (1972). Krytyka dychotomicznego pojmowania jednostek osadniczych w ujęciu miasto-wieś przyczyniała się do rozwoju koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego, która zakłada występowanie form o pośrednim charakterze między miastem a wsią. We współczesnej geografii koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego wyraża odejście od dychotomicznego podziału typów społecznych na rzecz uchwycenia różnic sposobów i warunków życia społeczeństw w różnych kategoriach i typach miejscowości czy badania trendów i kierunków koncentracji ludności w miastach (Gierańczyk, Kluba 2008). Kontinuum miejsko-wiejskim w aspekcie powiązania systemu osadniczego z funkcjonowaniem zamieszkałych tam społeczności od lat w sposób problemowy i metodyczny zajmują się przedstawiciele nauk geograficznych (m.in. Golachowski 1964, Dziewoński 1971, Kielczewska-Zaleska 1972, Kirk 1980, Jąłowicki 1987, Zagożdżon 1988, Chojnicki, Czyż 1989, Korcelli, Gawryszewski (red.) 1989, Maik 1992, Sokołowski 1999, Szmytkie 2014).

Tematyka koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego nierozzerwalnie związana jest z problematyką małych miast. W Polsce, zwłaszcza w grupie najmniejszych miast, jest wiele takich, które nie różnią się od jednostek wiejskich, i odwrotnie w grupie wsi (zlokalizowanych w szczególności na obszarach aglomeracyjnych) występują takie, które mają charakter miejski (Chojnicki, Czyż 1989, Sokołowski 1999, Drobek 2005, Ponikowski 2011).

Podstawowym celem niniejszego opracowania jest określenie roli najmniejszych miast w układach regionalnych oraz zbadanie stopnia ich zróżnicowania na skali kontinuum miejsko-wiejskiego na podstawie wybranych wskaźników miejskości. Przedmiotem badań jest 16 najmniejszych miast, zlokalizowanych po jednym w każdym z województw. Zakres czasowy opracowania zasadniczo dotyczy roku 2015. Postępowanie badawcze służące realizacji głównego celu pracy składa się z następujących etapów. W etapie pierwszym omówiono w sposób syntetyczny podstawowe założenia teoretyczne koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego. W etapie drugim przeprowadzono ogólną charakterystykę najmniejszych miast w układach regionalnych. W zasadniczym, trzecim etapie pracy wykonano klasyfikację miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego na podstawie przyjętych wskaźników miejskości. W etapie czwartym zaprezentowano studium przypadku i opisano poziom miejskości najmniejszego i zarazem nowego miasta Kołaczyce w województwie podkarpackim.

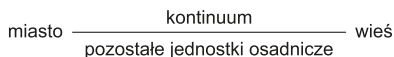
Założenia koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego

W sensie ogólnym przez pojęcie „kontinuum” rozumie się: „ciągły, uporządkowany zbiór nieskończonej liczby elementów przechodzących jeden w drugi” (Słownik... 1989, s. 385). W badaniach naukowych kontinuum miejsko-wiejskie jest rozumiane i stosowane dwojako. Ujęcie pierwsze zakłada, że jest to metoda

klasyfikacji struktury sieci osadniczej i kierunków jej transformacji. Drugie natomiast traktuje kontinuum jako narzędzie opisu procesu zmian społecznych na skali miejskości-wiejskości (Johnston i in. 1993). Na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej według Chojnickiego i Czyż (1989) wyróżnia się co najmniej dwa ujęcia kontinuum miejsko-wiejskiego. Pierwsze z nich zakłada, że wieś i miasto to dwie krańcowe formy osadnictwa, pomiędzy którymi występują jednostki o charakterze przejściowym, mające pewne własności obu tych form o różnym stopniu natężenia (ryc. 1). Ujęcie to wprowadza konieczność ustalenia modelu pojęciowego (wzorca) dwóch krańcowych form: miasta i wsi, a kontinuum jest zbiorem osiedli nieodpowiadających definicji miasta ani wsi. Ustalenie takiego modelu (wzorca) wiąże się najczęściej z pewnymi trudnościami metodologicznymi. Drugie ujęcie kontinuum zakłada istnienie ciągu jednostek osadniczych różniących się występowaniem i natężeniem cech (własności) właściwych dla miasta lub wsi (ryc. 2). Określenie i podział cech na miejskie i wiejskie opiera się na wieloaspektowej charakterystyce zmienności różnorodnych własności, np. ekonomicznych, infrastrukturalnych, kulturowych. W tym ujęciu kontinuum jest rozumiane jako część skali wektorowej, której krańce wskazują na natężenie typowych cech miejskich lub wiejskich (Chojnicki, Czyż 1989, por. Sokołowski 1999, Falkowski, Brodowski 2008, Szmytkie 2014, Stanny i in. 2017).

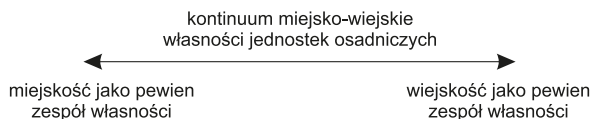
Sporo uwagi kontinuum miejsko-wiejskiemu w swoich pracach poświęca Sokołowski (1992 1999). Wyróżnia on trzy znaczenia kontinuum miejsko-wiejskiego (Sokołowski 1999, s. 36): 1) proces przeobrażeń jednostek osadniczych, w którym osiedla „przemieszczają się” na osi wieś–miasto, przy czym nie każda wieś ostatecznie przekształci się w miasto, na ogół zatrzymując się na jednym z pośrednich etapów rozwoju, 2) rodzaj skali wiejskości-miejskości, na której znajdują się wszystkie jednostki osadnicze, przy czym miejsce danej jednostki na tej skali uzależnione jest od zmiennego w czasie poziomu wykształcenia atrybutów miejskości, 3) zbiór jednostek osadniczych lub społeczności, które nie odpowiadają definicjom miasta ani wsi, czyli środkowa część skali kontinuum.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego ma nie tylko wymiar przestrzenny (na osi miejskości-wiejskości), lecz także odpowiednią treść zawartą w procesach urbanizacji i modernizacji, którym kontinuum podlega. Sokołowski (1999) wyróżnia dwa pojęcia urbanizacji: urbanizację *sensu largo* i odnosi ją głównie do wsi i osiedli zurbanizowanych oraz urbanizację *sensu stricto* przypisaną do miast i semimiast. Wydzielone

Ryc. 1. Kontinuum miejsko-wiejskie jako zbiór jednostek osadniczych o charakterze przejściowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie Chojnickiego i Czyż (1989).

Ryc. 2. Kontinuum miejsko-wiejskie jako rodzaj skali prezentującej natężenie miejskości lub wiejskości

Źródło: opracowanie własne na podstawie Chojnickiego i Czyż (1989).

pojęcia urbanizacji opisane są za pomocą odmiennego zbioru atrybutów. Z kolei modernizacja jest procesem unowocześnienia organizacji i zarządzania, planowania i zagospodarowania przestrzennego zarówno na wsi, jak i w mieście. Jest wynikiem rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa i konsekwencją m.in. industrializacji i urbanizacji. Jej efektem są zmiany zarówno w unowocześnieniu przedsiębiorstw rolniczych, przemysłowych, usługowych, środków transportu, organizacji pracy, jak i w fizjonomii miast i wsi (Falkowski, Brodowski 2008). Podobnie zdaniem Bańskiego (2008) pojęcie kontinuum miejsko-wiejskiego może dotyczyć zmienności form przestrzennych oraz pewnych procesów w nich zachodzących. Odnosi się do pośrednich form osadniczych leżących pomiędzy dwoma biegunami: miastem i obszarem wiejskim. Według autora zasada kontinuum przyjmuje stałą zmienność i nie ma granic, dzięki czemu można wyróżnić pewne elementy składowe o rozmytych granicach: miasto, strefę podmiejską i obszary wiejskie, co odpowiada modelowi: centrum–strefa przejściowa–peryferie.

Zawarta w niniejszym opracowaniu analiza najmniejszych miast w układach regionalnych przy zastosowaniu koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego nawiązuje do ujęcia zaproponowanego przez Chojnickiego i Czyż (1989, s. 140), które pozwala rozpatrywać kontinuum jako „wieloaspektowy ciąg zmian własności jednostek osadniczych, uporządkowanych według ich wielkości wzrastającej lub malejącej, które wyznaczają w określonym stopniu miejsko-wiejski charakter tych jednostek” (drugie ujęcie kontinuum miejsko-wiejskiego).

Charakterystyka ogólna najmniejszych miast w układach regionalnych

Ogólna charakterystyka społeczno-gospodarcza najmniejszych miast w układach regionalnych przedstawia się następująco: liczba mieszkańców opisywanych miast jest zróżnicowana i waha się od 924 osób (Wyśmierzyce) do 1994 (Szadek), przy średniej na poziomie 1455 mieszkańców. Należy zaznaczyć, że według stanu na 2015 r. ani jeden ośrodek nie przekroczył liczby 2 tys. mieszkańców, która teoretycznie uznawana jest za wartość minimalną braną pod uwagę w procedurze nadawania praw miejskich w Polsce (jest to ślad decyzji Międzynarodowego Kongresu Statystycznego z 1887 r., podczas którego przyjęto za podstawę wyróżniania miast graniczną liczbę 2 tys. mieszkańców). Tak nieduża liczba mieszkańców powoduje, że badane ośrodki koncentrują niewielką liczbę ludności miejskiej danego regionu, której udział wynosi od 0,34% (Ujazd) do zaledwie 0,03% (Wyśmierzyce). Udziały te są również pochodną wielkości największego miasta w regionie. Największa rozpiętość pomiędzy skrajnymi pod względem liczby ludności ośrodkami miejskimi, wyrażona stosunkiem miasta największego do najmniejszego, występuje w województwie mazowieckim i wynosi 1884,3, a najmniejsze dysproporcje odnotowano w województwie opolskim na poziomie 69,4 (tab. 1).

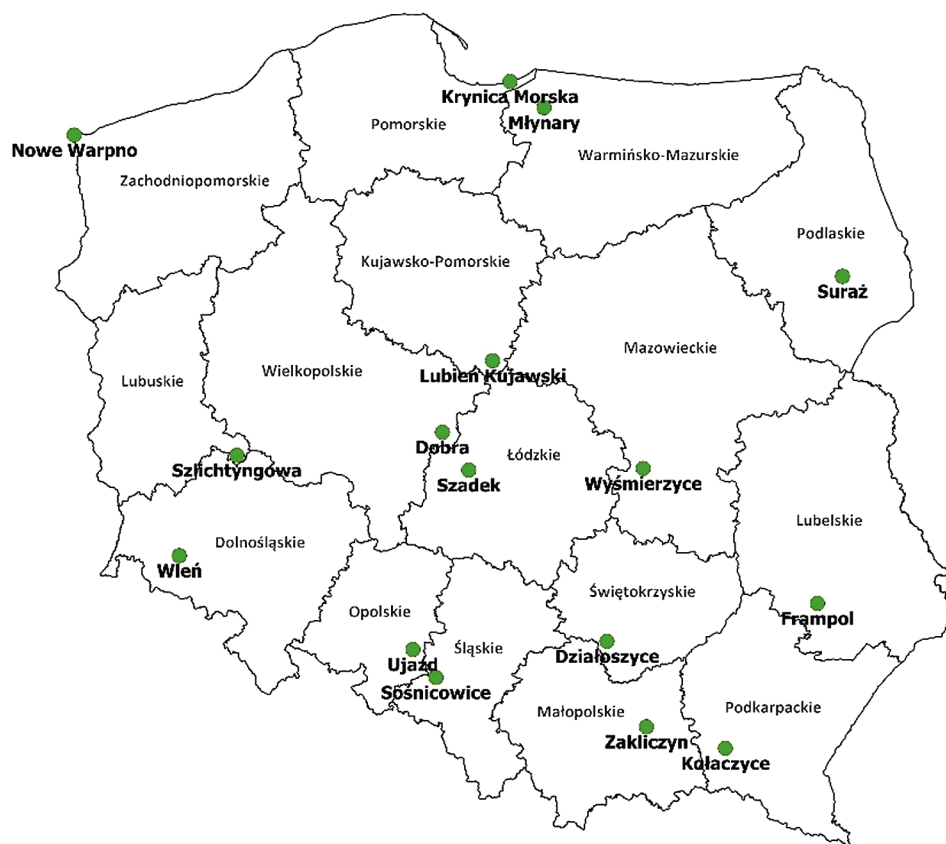
Charakterystyczną wspólną cechą większości najmniejszych miast jest peryferyjne położenie w regionalnych systemach osadniczych (względem ośrodka

Tabela 1. Ogólna charakterystyka najmniejszych miast w układach regionalnych

Województwo	Najmniejsze miasto	Powiat	Ludność w 2015 r.	Stosunek miasta największego do najmniejszego	% ludności miejskiej regionu	Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w 2013 r.
Dolnośląskie	Wleń	lwówecki	1831	346,9	0,09	bardzo niski
Kujawsko-pomorskie	Lubień Kujawski	włocławski	1404	253,1	0,11	przeciętny
Lubelskie	Frapol	biłgorajski	1457	246,6	0,15	bardzo niski
Lubuskie	Szlichtyn-gowa	wschowski	1317	107,5	0,20	niski
Łódzkie	Szadek	zduńsko-wolski	1994	348,8	0,13	bardzo niski
Małopolskie	Zakliczyn	tarnowski	1661	458,7	0,10	wysoki
Mazowieckie	Wyśmierzyce	białobrzeski	924	1884,3	0,03	przeciętny
Opolskie	Ujazd	strzelecki	1747	69,4	0,34	bardzo niski
Podkarpackie	Kołaczyce	jasielski	1416	128,8	0,16	niski
Podlaskie	Suraż	białostocki	999	292,8	0,14	bardzo niski
Pomorskie	Krynica Morska	nowodworski	1323	345,6	0,09	bardzo wysoki
Śląskie	Sośnicowice	gliwicki	1843	162,8	0,05	przeciętny
Świętokrzyskie	Działoszycy	pińczowski	944	206,3	0,17	bardzo niski
Warmińsko-mazowieckie	Młynary	elbląski	1806	95,6	0,21	bardzo niski
Wielkopolskie	Dobra	turecki	1416	382,3	0,07	niski
Zachodniopomorskie	Nowe Warpno	policki	1212	332,1	0,10	niski

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS, Konecka-Szydłowska, Perdał (2017).

głównego i/lub w sąsiedztwie granicy administracyjnej województwa), które w dużym stopniu implikuje poziom rozwoju społeczno-gospodarczego omawianych ośrodków (ryc. 3). Jak stwierdzają Konecka-Szydłowska i Perdał (2017, s. 37) „Wyraźna koncentracja małych miast o wysokim i bardzo wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego występuje wokół dużych miast – ośrodków regionalnych i krajowych (...), co może świadczyć o pozytywnym wpływie oddziaływania tych ośrodków na ośrodki lokalne. Tym samym można zakładać, że bliskość geograficzna (fizyczna i czasowa) silnych ośrodków miejskich indukuje w małych miastach pozytywne efekty rozwojowe. Dlatego szereg małych miast (...) w obszarach stykowych (peryferyjnych) województw położonych relatywnie daleko od silnych ośrodków regionalnych cechuje się niskim bądź bardzo niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego”. Wyniki badań dotyczące poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego małych miast liczących do 10 tys. mieszkańców, przy wykorzystaniu 11 wskaźników odnoszących się do aspektów: ludnościowego, gospodarczego oraz poziomu i warunków życia, pozwalają stwierdzić, że na tle badanego zbioru jednostek zdecydowana większość najmniejszych miast

Ryc. 3. Najmniejsze miasta w układzie regionalnym kraju (wg stanu na 31.12.2015 r.)
 Źródło: opracowanie R. Perdał.

w układach regionalnych charakteryzuje się bardzo niskim lub niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego (tab. 1). Na tym tle pozytywnie wyróżniają się dwa ośrodki: Krynica Morska o bardzo wysokim i Zakliczyn o wysokim poziomie rozwoju (Konecka-Szydłowska, Perdał 2017).

Niektóre z najmniejszych miast, pomimo swojego niewielkiego potencjału ludnościowego i gospodarczego, są przedmiotem prac naukowych z zakresu geografii, gospodarki przestrzennej czy architektury i urbanistyki. Wydaje się, że spośród badanych miast w największym stopniu na łamach „Biuletynu Szadkowskiego” (red. T. Marszał) opisane zostało miasto Szadek położone w województwie łódzkim. Czasopismo ukazuje się regularnie od 2001 r., wydawane jest przez Uniwersytet Łódzki przy współpracy Urzędu Miasta i Gminy Szadek. Zakres tematyczny publikowanych prac obejmuje zarówno problematykę środowiska przyrodniczego i antropogenicznego, zagadnienia rozwoju społeczno-ekonomicznego, jak i szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe. Do innych opracowań należą artykuły: Sulimy (2012) na temat wybranych aspektów rewitalizacji urbanistycznej

miasta Suraż w województwie podlaskim i Zaniewskiej i in. (2013) koncentrujących się na opisie zabytkowego układu urbanistycznego Frampola w województwie lubelskim jako jednego z nowych miast. Wśród kompleksowych opracowań na temat zbioru najmniejszych miast wymienić można publikacje: Drobka (2005) i Ponikowskiego (2011). W pierwszej z prac Autor rozpatruje zbiór najmniejszych miast w aspekcie posiadanych przez nie kryteriów miejskości, dochodząc do wniosku, że większość z nich ich nie ma lub ma w niewielkim stopniu. Druga praca poświęcona jest ocenie siły ekstruzji potencjałów najmniejszych miast w Polsce na tle ich wielkości mierzonej liczbą ludności. Z badań przeprowadzonych przez autora wynika, że pozytywnie wyróżniającym się miastem z bardzo wysokim potencjałem rozwojowym jest pełniąca funkcje turystyczno-mieszkalniowe Krynica Morska.

Klasyfikacja miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego na podstawie wskaźników miejskości

W badaniach poziomu miejskości (poziomu urbanizacji) punktem wyjścia jest wyodrębnienie charakteryzujących go aspektów i zestawu wskaźników opisujących każdy aspekt. Uwzględnienie w miarę możliwości jak największej liczby aspektów miejskości pozwala na precyzyjne umiejscowienie danego ośrodka na skali kontinuum miejsko-wiejskiego oraz identyfikację jednostek faktycznie miejskich (Sokołowski 1999, Szmytkie 2014). W pracach poświęconych analizie kontinuum miejsko-wiejskiego stosowano dotychczas różne aspekty miejskości i odpowiadające im wskaźniki. Przykładowo Chojnicki i Czyż (1989) spośród 20 cech i wskaźników za diagnostyczne uznali tylko 3 odnoszące się wyłącznie do aspektu ekonomicznego. Z kolei Szymańska (1992) za diagnostyczne uznała 6 cech odnoszących się do aspektów: ekonomicznego, ludnościowego i społecznego. Zdaniem Sokołowskiego (1999) największe znaczenie w określeniu poziomu miejskości ośrodków mają aspekty: ludnościowy, funkcjonalny, infrastrukturalny oraz stopień centralności ośrodka. Drobek (1999) w analizie cech miejskich miast zdegradowanych zastosował cztery aspekty: ludnościowy, funkcjonalny, infrastrukturalny i morfologiczny. Natomiast Szmytkie (2006) wprowadził jako odpowiedniki aspektów miejskości powszechnie obowiązujące kryteria identyfikacji miast: statystyczne, funkcjonalne i fizjonomiczne.

W niniejszej pracy pozycję najmniejszych miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego ustalono poprzez analogię do określenia poziomu urbanizacji, który zwyczajowo rozpatruje się w układzie czterech aspektów (płaszczyzn). Z tą różnicą, że ze względu na ograniczoną dostępność danych (np. na temat miejskiego stylu życia czy sposobów spędzania czasu wolnego) i trudności we wskaźnikowaniu zrezygnowano z analizy aspektu społecznego. Wskaźniki charakteryzujące ten aspekt można zapewne uzyskać w trakcie bezpośrednich badań terenowych, jednak takich w niniejszej analizie nie zaplanowano. Ostatecznie badanie najmniejszych miast w układach regionalnych przeprowadzono w odniesieniu do trzech

Tabela 2. Wykaz wskaźników w układzie aspektów miejskości

Aspekt miejskości (wiejskości)	Wskaźnik	Interpretacja
Demograficzny	liczba mieszkańców (2015)	stymulanta
	dynamika liczby mieszkańców 1995–2015	stymulanta
	wskaźnik feminizacji (2015)	stymulanta
Ekonomiczny	dojazdy do pracy – stosunek liczby przyjeżdżających do liczby wyjeżdżających (2011)	stymulanta
	liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców (2015)	stymulanta
	udział podmiotów usługowych w % (2015)	stymulanta
Przestrzenny	udział użytków rolnych w ogóle powierzchni w % (2015)	destymulanta
	gęstość zaludnienia w os./km ² (2015)	stymulanta
	udział mieszkań wyposażonych w sieć wodociągową w % (2015)	stymulanta

Źródło: opracowanie własne.

aspektów: demograficznego, ekonomicznego i przestrzennego, traktowanych jako aspekty miejskości (wiejskości). Aspekt demograficzny miejskości opisano za pomocą ogólnej liczby ludności i jej dynamiki oraz wskaźnika feminizacji. W zakresie aspektu ekonomicznego posłużono się dojazdami do pracy, liczbą podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców i udziałem podmiotów usługowych. Aspekt przestrzenny scharakteryzowano za pomocą udziału użytków rolnych, gęstości zaludnienia i wybranego elementu infrastruktury w postaci sieci wodociągowej (tab. 2). Należy podkreślić, że dobór i interpretacja wskaźników w dużej mierze stanowią pochodną podobnych analiz w pracach innych autorów (w tym takich, do których nawiązano w artykule), ale wynikają również z powszechnej wiedzy, np. z faktu występowania wyższej wartości wskaźnika feminizacji na obszarach miejskich czy posiadania przez dobrze funkcjonujący ośrodek miejski wykształconych funkcji w zakresie rynku pracy, na co wskazuje wskaźnik dojazdów do pracy.

Wskaźniki cząstkowe (proste) wykorzystane do opisu poszczególnych aspektów miejskości mają charakter inferencyjny. Wskaźnik inferencyjny stanowi pewną własność realną (cechę obserwowalną), która konkretyzuje, tj. nadaje sens empiryczny własności (cesze) nieobserwowalnej obiektów konceptualnych. Metoda wskaźnikowa stosowana powszechnie na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej jest więc sposobem realistycznej konceptualizacji rzeczywistości (Babbie 2004, Nowak 2007, Czyż 2016). Wśród wskaźników miejskości można wyróżnić tzw. wskaźniki pozytywne, czyli stymulanty poziomu miejskości, i wskaźniki negatywne, czyli destymulanty poziomu miejskości, które traktuje się jako antonimy stymulant poziomu wiejskości. W przypadku stymulant wzrost wartości wskaźnika oceniany jest pozytywnie, a w odniesieniu do destymulant negatywnie. Destymulanty są wskaźnikami zdarzeń niepożądanych z punktu widzenia poziomu miejskości i są symptomami nieprawidłowości w procesie rozwoju jednostek miejskich (Chojnicki, Czyż 1989, Appenzeler 2011, Czyż 2016). Na podstawie wartości wskaźników cząstkowych konstruuje się jeden syntetyczny (złożony) wskaźnik miejskości. Podejście związane z konstrukcją wskaźnika

syntetycznego w celu określenia poziomu miejskości danej jednostki terytorialnej w odniesieniu do układów regionalnych zastosowali w swoich badaniach m.in. Chojnicki i Czyż (1989) w badaniu małych miast regionu poznańskiego na skali kontinuum miejsko-wiejskiego, Szymańska (1992) w analizie miast województw: bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego czy Sokołowski (1992, 1999) dla miast całego kraju oraz Szmytkie (2006) w analizie stopnia rozwoju cech miejskich najmniejszych polskich miast.

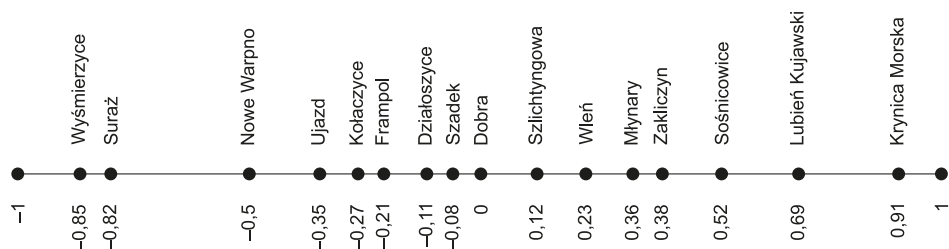
Wskaźnik syntetyczny dotyczy wielocechowego opisu zjawiska i może stanowić średnią wskaźników cząstkowych. Zastosowanie wskaźnika syntetycznego wymaga uprzedniej normalizacji wskaźników cząstkowych np. za pomocą standaryzacji. W tym przypadku w celu konstrukcji syntetycznego wskaźnika miejskości wykorzystano powszechnie stosowany na gruncie nauk geograficznych wskaźnik sformułowany przez J. Perkała, który stanowi średnią arytmetyczną wartości standaryzowanych (Perkal 1953, Kostrubiec 1965, Smith 1972, Runge 2007, Czyż 2016). Na podstawie kształtowania się wartości syntetycznego wskaźnika miejskości analizuje się zróżnicowanie najmniejszych miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego i dokonuje ich klasyfikacji.

Wykorzystane w analizie wskaźniki poziomu miejskości najmniejszych miast mają różny zakres zmienności i różne współczynniki zmienności przestrzennej. W tabeli 3 zestawiono najmniejsze miasta charakteryzujące się najniższą i najwyższą wartością analizowanych wskaźników. W analizowanym zbiorze miast wyróżnia się Krynica Morska, która przyjmuje dwukrotnie maksymalne wartości wskaźników miejskości w ramach aspektu ekonomicznego oraz, co ciekawe, dwukrotnie minimalne w zakresie aspektu przestrzennego, przy czym jeden ze wskaźników ma charakter destymulanty. Liderem pod względem częstotliwości osiągnięcia najmniejszych wartości wskaźników jest miasto Wyśmierzyce, najmniejsze w badanym zbiorze. Największy zakres zmienności wyrażony współczynnikiem zmienności (w %) i zarazem największe różnice przestrzenne w zbiorze najmniejszych miast wykazuje wskaźnik dojazdów do pracy i wskaźnik gęstości zaludnienia (odpowiednio powyżej 112,0% i 85%). Najmniejszy zakres zmienności

Tabela 3. Największe i najmniejsze wartości wskaźników dla badanych miast

Wskaźnik	Wartość największa	Wartość najmniejsza
Liczba mieszkańców (2015)	Szadek – 2024	Wyśmierzyce – 921
Dynamika liczby mieszkańców 1995–2015	Zakliczyn –107	Działoszyce – 81
Wskaźnik feminizacji (2015)	Sośnicowice – 129	Wyśmierzyce – 92
Dojazdy do pracy – stosunek liczby przyjazdów do wyjazdów (2011)	Lubień Kujawski – 5,4	Nowe Warpno – 0,0
Liczba podmiotów na 1000 mieszkańców (2015)	Krynica Morska – 351	Kołaczyce – 72
Udział podmiotów usługowych w % (2015)	Krynica Morska – 85,1	Nowe Warpno – 60,8
Udział użytków rolnych w ogóle powierzchni w % (2015)	Ujazd – 86,7	Krynica Morska – 5,9
Gęstość zaludnienia w os./km ² (2015)	Dobra – 770	Krynica Morska – 11
Udział mieszkań wyposażonych w sieć wodociągową w % (2015)	Młynary, Nowe Warpno – 100,0	Wyśmierzyce – 80,3

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 4. Rozkład najmniejszych miast na skali kontinuum miejsko-wiejskiego

Źródło: opracowanie M. Woźniak.

cechuje wskaźnik udziału mieszkań wyposażonych w sieć wodociągową (ok. 5%), co może wskazywać, że w zakresie infrastruktury technicznej następuje relatywnie szybkie zmniejszanie się dysproporcji między miastem a wsią. Można zatem przyjąć, że ten aspekt badania poziomu miejskości coraz bardziej traci na znaczeniu, na co zwracał uwagę już w latach 80. XX w. Jałowicki (1987).

Klasyfikacja ośrodków na podstawie syntetycznego wskaźnika miejskości pozwala stwierdzić, że najmniejsze miasta w układach regionalnych wykazują niezbyt silne zróżnicowanie na skali kontinuum miejsko-wiejskiego, co potwierdza ich przeciętna dyspersja na tej skali (ryc. 4). Zdecydowana większość, aż 13 z 16, najmniejszych miast skupia się na dość krótkim odcinku skali i zawiera się w przedziale $(-0,50; +0,69)$. Można przyjąć, że miasta te mają w miarę podobny charakter w zakresie wskaźnika miejskości i wykazują przeciętne natężenie cech (własności) właściwych dla miasta. Tylko trzy miasta zajmują wyraźnie odrębne pozycje na skali kontinuum miejsko-wiejskiego. Jednym z nich jest Krynica Morska o wyspecjalizowanych funkcjach turystyczno-mieszaniowych, zlokalizowana peryferyjnie w górnej części kontinuum, charakteryzująca się najsilniejszym natężeniem cech właściwych dla miasta, zwłaszcza w aspekcie ekonomicznym. Pozostałe dwa ośrodki to Wyśmierzyce i Suraż, usytuowane najbardziej peryferyjnie w dolnej części kontinuum miejsko-wiejskiego, które charakteryzują się relatywnie najsłabszym natężeniem cech właściwych dla miasta w zakresie analizowanych aspektów miejskości.

Odwołując się do wcześniejszych badań Sokołowskiego (1999) dotyczących klasyfikacji małych miast w Polsce na skali kontinuum miejsko-wiejskiego, należy stwierdzić, że pomimo upływu 20 lat nieprzerwanie bardzo niski poziom miejskości wykazują Wyśmierzyce i Suraż. Jak stwierdził autor: „Szczególnie wyróżniają się, w sensie negatywnym, dwa najmniejsze miasta w Polsce: Suraż i Wyśmierzyce, nie odpowiadające „normom miejskości”, nie tylko w zakresie zaludnienia, ale także poziomu wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego oraz z punktu widzenia charakteru bazy ekonomicznej” (Sokołowski 1999, s. 109). Jedynie w zakresie stopnia centralności ośrodka uzyskały one przyjęte wartości progowe. Z kolei wysoką pozycję Krynicy Morskiej na skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, co pośrednio jest potwierdzeniem jej wysokiego poziomu miejskości, potwierdzają wcześniejsze badania prowadzone przez Ponikowskiego (2011) czy Konecką-Szydłowską i Perdała (2017).

Studium przypadku – miejskość nowego miasta Kołaczyce w świetle badań ankietowych

W latach 1989–2018, a więc od początku okresu transformacji społeczno-gospodarczej, liczebność zbioru miast polskich zmieniała się prawie corocznie. W omawianym okresie liczba miast w Polsce wzrosła z 822 do 930, czyli o ponad 11%. W zdecydowanej większości przypadków dotyczy to procesu restytucji (przywrócenia) praw miejskich ośrodkom, które w przeszłości były już miastami. Rozkład przestrzenny nowo utworzonych miast nie jest regularny. Widoczna jest wyraźna ich koncentracja w południowo-wschodniej części Polski. W układzie regionalnym kraju wydzielić można województwa charakteryzujące się dużą liczbą nowo utworzonych miast: świętokrzyskie (13), lubelskie, małopolskie i śląskie (po 12) oraz kujawsko-pomorskie, w którym powstały tylko 2 miasta. Do podstawowych czynników powodujących nierównomierny rozkład nowych miast w Polsce można zaliczyć: 1) zróżnicowaną gęstość sieci osadniczej, która powoduje, że różne części kraju w odmiennym stopniu są nasycone ośrodkami miejskimi, a nadawanie praw miejskich jest elementem polityki zmniejszania tych dysproporcji, 2) nierównomierny rozkład przestrzenny byłych miast, najczęściej znajduje się w centralnej i południowo-wschodniej Polsce, 3) koncentrację miast i osiedli, które utraciły swą samodzielność w wyniku włączenia do większych ośrodków (proces secesji zachodzi na terenie województwa śląskiego), 4) nierównomierne zainteresowanie władz lokalnych i wojewódzkich uzyskaniem praw miejskich (Szymańska 1996, Drobek 1999, 2002, Krzysztofik 2006, Szmytkie, Krzysztofik 2011, Sokołowski 2014, Konecka-Szydłowska 2015).

Pod względem ludnościowym nowe miasta to ośrodki bardzo małe, gdyż zdecydowana ich większość liczy do 5 tys. mieszkańców, a liczba ludności najmniejszych nowych miast, które prawa miejskie otrzymały w 2018 r., nie przekracza 1 tys. mieszkańców. Są to położona w województwie świętokrzyskim Wiślica, będąca aktualnie najmniejszym miastem w Polsce, licząca 500 osób (dotychczas przez wiele lat były to Wyśmierzyce) i Józefów nad Wisłą w województwie lubelskim zamieszkały przez 964 mieszkańców.

Do zbioru nowych miast i jednocześnie najmniejszych ośrodków w układach regionalnych należą: Krynica Morska (nadanie praw miejskich w 1991 r.), Frampol (1993), Sośnicowice (1996), Zakliczyn (2006) i Kołaczyce (2010). Miasto Kołaczyce to jeden z sześciu ośrodków, które w 2010 r. otrzymały prawa miejskie. W tym przypadku nastąpiło to w wyniku procesu restytucji praw miejskich, gdyż położone w województwie podkarpackim Kołaczyce uzyskały prawa miejskie w 1358 r. i do 1933 miały status miasteczka (Najgrakowski 2009). Nowe miasta odgrywają różną rolę w procesach urbanizacyjnych danego powiatu i gminy. Kołaczyce liczące 1416 osób, będące najmniejszym miastem regionu, stanowią drugi ośrodek miejski powiatu jasielskiego, ale skupiają tylko 3,8% ludności miejskiej tego powiatu i 16% ludności całej gminy. Na początku 2010 r., tj. po przywróceniu miejscowości praw miejskich, przeprowadzono w Kołaczycach badania ankietowe na temat procesu umiastowienia i ogólnej sytuacji społeczno-gospodarczej ośrodka. Łącznie

uzyskano 22 ankiety, które wysyłano tradycyjną drogą pocztową i kierowano do konkretnego odbiorcy, tj. osoby lub instytucji. Respondenci reprezentowali instytucje administracji publicznej (urząd miasta i gminy), szkolnictwo różnego poziomu, organizacje i stowarzyszenia społeczne, sportowe, kulturalne i religijne. Wśród ankietowanych nieznaczną przewagę miały kobiety (52%), dominowali respondenci w wieku 30–39 lat (33%) i z wykształceniem wyższym (48%). Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że głównymi inicjatorami odzyskania praw miejskich byli członkowie Towarzystwa Miłośników Kołaczyc. Respondenci przy wykorzystaniu pięciostopniowej skali Likerta ocenili ogólny poziom miejskości nowego miasta jako przeciętny (średnia ocen równa 3,0). Zdaniem ankietowanych podstawowymi atrybutami wskazującymi na miejskość i jednocześnie pozytywnie wyróżniającymi ośrodek od innych małych miast regionu są: przeszłość historyczna, związana z posiadaniem praw miejskich i nadaniem herbu, rozwój działalności pozarolniczych w zakresie funkcji usługowych oraz zachowany miejski układ urbanistyczny w postaci rynku i wybranych elementów zabudowy miasta o charakterze zabytkowym, takich jak: kapliczka z rzeźbą Matki Bożej Niepokalanej (1803 r.), kościół parafialny pw. św. Anny w stylu neogotyckim z zabytkową kropielnicą (1632 r.) i chrzcielnicą z XVII w., budynek drewniany z podcieniami z XVIII w. W przypadku miasta Kołaczyc spełnione zostały trzy z czterech kryteriów branych pod uwagę w procedurze nadawania praw miejskich: przestrzenno-urbanistyczne, historyczno-administracyjne i społeczne. Kryterium demograficzne nie zostało spełnione, ze względu na liczbę ludności poniżej 2 tys. (Szmytkie, Krzysztofik 2011).

W opinii ankietowanych mieszkańców nowe miasto Kołaczyc dla otaczających obszarów wiejskich pełni trzy podstawowe funkcje. Dwie z tych funkcji dotyczą świadczenia usług publicznych: 1) w zakresie usług edukacyjnych, co związane jest z funkcjonowaniem szkoły średniej oraz 2) w zakresie ochrony zdrowia, co wynika z działalności ośrodka zdrowia, którą uzupełnia prywatna opieka medyczna lekarzy specjalistów. Kolejna, najczęściej wskazywana funkcja wiąże się z realizacją dla najbliższego otoczenia zadań w zakresie handlu i usług. Według respondentów mniejsze jest znaczenie Kołaczyc jako ośrodka kultury czy ośrodka o funkcjach turystyczno-wypoczynkowych. Badania wykazały, że Kołaczyc nie są postrzegane jako ośrodek aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w zakresie rynku pracy, chociaż charakteryzują się pewną nadwyżką przyjeżdżających do pracy nad wyjeżdżającymi (na poziomie 1,2; GUS 2014).

Opinie ankietowanych pozwalają stwierdzić, że ponowne uzyskanie statusu miejskiego stanowi wyjściowy impuls rozwojowy dla miejscowości i daje szansę na dalszy, bardziej dynamiczny rozwój. Do korzyści wynikających z restytucji praw miejskich mieszkańcy zaliczyli: większy prestiż miejscowości, napływ nowych inwestorów i większe możliwości korzystania z funduszy unijnych. W opinii władz samorządowych i ankietowanych mieszkańców wśród innych korzyści związanych z odzyskaniem praw miejskich znajdują się: uproszczone procedury odrolnienia gruntów, co daje możliwość szybszego inwestowania w budownictwo mieszkaniowe, infrastrukturę usługową i działalność gospodarczą, wzrost liczby mieszkańców oraz poprawa estetyki miasta i jakości infrastruktury drogowej i technicznej (Obiektwy Jasielski 2010).

Zakończenie

Podstawową przesłankę teoretyczną niniejszego opracowania stanowiła koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego rozpatrywana z punktu widzenia wzajemnej relacji badanych jednostek na skali kontinuum ze względu na rosnące lub malejące natężenie cech (własności) miejskości. Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że najmniejsze miasta w układach regionalnych wykazują niezbyt silne zróżnicowanie na skali kontinuum miejsko-wiejskiego i charakteryzują się przeciętnym natężeniem cech właściwych dla miasta w zakresie analizowanych aspektów miejskości. Pewien brak zmian, co potwierdzają wyniki prac wcześniejszych, zwłaszcza w zakresie ośrodków o najsłabiej wykształconych cechach miejskich, może wskazywać na inercję niektórych elementów regionalnej sieci osadniczej, związaną w tym przypadku z wieloletnim utrzymywaniem się bardzo niskiego potencjału społeczno-gospodarczego wybranych ośrodków. W takiej sytuacji rodzi się pytanie, czy wobec silnej tendencji do nadawania praw miejskich obserwowanej od lat 90. XX w., słuszne jest zaniechanie od lat 70. XX w. odbierania praw miejskim ośrodkom o słabo wykształconych cechach miejskich. Z pewnością procesy umiastowienia są raczej nieuniknione w otoczeniu dużych aglomeracji miejskich, gdzie zachodzą dynamiczne zjawiska suburbanizacji prowadzące do przeobrażeń morfostrukturalnych osiedli wiejskich, jednak w przypadku pozostałych ośrodków władzom samorządowym i społeczności lokalnej będzie niewątpliwie zależeć na utrzymaniu istniejącego *status quo*, a odgórne narzucanie decyzji o odebraniu praw miejskich współcześnie jest raczej mało prawdopodobne.

Literatura

- Appenzeler D. 2011. Wielowymiarowa analiza porównawcza jako narzędzie opisu zjawisk złożonych, Warsztaty „Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych”. Cz. II. Studium doktoranckie. Wydział Zarządzania UEP, Poznań.
- Babbie E. 2004. Badania społeczne w praktyce. PWN, Warszawa.
- Bański J. 2008. Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś. [W:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce. IGiPZ PAN, Toruń, s. 29–44.
- Berndt H. 1978. Die Natur der Stadt. Frankfurt/M.
- Biuletyn Szadkowski, red. Marszał T. 2001–2017. Wyd. Uniwersytet Łódzki, Urząd Miasta i Gminy Szadek.
- Chojnicki Z., Czyż T. 1989. Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego. [W:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 152: 139–157.
- Czyż T. 2016. Metoda wskaźnikowa w geografii społeczno-ekonomicznej, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 9–19.
- Dropek W. 1999. Rola małych miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska. PIN Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dropek W. 2002. Polskie nowe miasta 1977–2001. [W:] J. Słodczyk (red.), Przemiany bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 71–84.
- Dropek W. 2005. Najmniejsze miasta w Polsce (1989–2003). [W:] K. Heffner (red.), Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny. Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 53–58.

- Dziewoński K. 1971. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań. [W:] K. Dziewoński (red.), Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Prace Geograficzne IG PAN, 87: 9–110.
- Falkowski J., Brodowski P. 2008. Ocena kontinuum miejsko-wiejskiego obszarów metropolitalnych Polski metodą potencjału społeczno-gospodarczego. [W:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, 13: 11–36.
- Gierańczyk W., Kluba M. (red.) 2008. Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce. Studia Obszarów Wiejskich, PTG PAN, 13.
- Golachowski S. 1964. Dawne wzory i nowe modele wsi, Czasopismo Geograficzne, 35, 3–4: 371–386.
- GUS 2014. Dojazdy do pracy w Polsce – wyniki NSP 2011. GUS, Warszawa.
- Jałowicki B. 1987. Proces urbanizacji a relacje miasto-wieś. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wyd. PWN, Warszawa.
- Johnston R.J., Gregory D., Smith D.M. (red.) 1993. The dictionary of human geography. Blackwell, Oxford.
- Kielczewska-Zaleska M. 1972. Geografia osadnictwa. PWN, Warszawa.
- Kirk W. 1980. The rural-urban continuum: Perception and reality. [W:] G. Eynedi, J. Meszaros (red.), Development of settlement systems. Akademiai Kiado, Budapest, s. 11–19.
- Konecka-Szydłowska B. 2015. Restituted towns and their socio-economic conditions for development/Spoleczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych. [W:] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems/Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. University of Gothenburg, Gothenburg, s. 117–118/119–138.
- Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2017. Rola nowych miast w lokalnym rozwoju społeczno-gospodarczym. Wiadomości Statystyczne, Rok LXII 3(670): 28–48.
- Korcelli P., Gawryszewski A. (red.) 1989. Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce. Prace Geograficzne, IGIPZ PAN, 152.
- Kostrubiec B. 1965. Klasyfikacja dynamiczna i wielo cechowa województw Polski. Biuletyn KPZK PAN, 35: 28–49.
- Krzysztofik R. 2006. Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2009. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii. Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec.
- Maik W. 1992. Podstawy geografii miast. Wyd. UMK, Toruń.
- Najgrakowski M. 2009. Miasta Polski do początku XXI w. Dokumentacja Geograficzna, 39.
- Nowak S. 2007. Metodologia badań społecznych. PWN, Warszawa.
- Obiektyw Jasielski 2010. Rozmowa z Małorzatą Salachą – burmistrz Kołaczyc.
- Perkal J. 1953. O wskaźnikach antropologicznych. Przegląd Antropologiczny, 19: 210–221.
- Ponikowski H. 2011. O ekstruzji potencjałów rozwoju najmniejszych miast w Polsce. [W:] M. Soja, A. Zborowski (red.), Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 137–150.
- Ratzel F. 1891. Antropogeographie. T. II. Stuttgart.
- Runge J 2007. Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii. Wybrane narzędzia badawcze. Podręczniki i Skrypty, UŚ, Katowice.
- Słownik wyrazów obcych PWN. 1989. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Smith D. 1972. Geography and social indicators. South African Geographical Journal, 54: 43–57.
- Sokołowski D. 1992. Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym. Czasopismo Geograficzne, 63, 3–4: 295–312.
- Sokołowski D. 1999. Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego. Wyd. UMK, Toruń.
- Sokołowski D. 2014. New towns in Poland. Bulletin of Geography, Socio-Economic Series, 23: 149–160.
- Stanny M., Śliwowska Z., Hoffmann R. 2017. Miasto – wieś: dychotomia czy continuum? Rozważania osadzone w trzech kontekstach: socjologicznym, ekonomicznym i geograficznym. Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych, 1(20): 265–279.
- Sulima M. 2012. Wybrane aspekty rewitalizacji urbanistycznej małego miasta Suraz. Architektura. Czasopismo Techniczne, 3-A/12, s. 267–272.
- Szmytkie R. 2006. Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski. Czasopismo Geograficzne, 77(1–2): 69–82.

- Szmytkie R. 2014. Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych. *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, 35.
- Szmytkie R., Krzysztofik R. 2011. Idea miejskości w Polsce. [W:] B. Namyślak (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich. *Rozprawy Naukowe IGiRR UW* 20: 25–38.
- Szymańska D. 1992. Przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia*, 26.
- Szymańska D. 1996. Nowe miasta w systemach osadniczych. Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Zagożdżon A. 1988. Osadnictwo – trwałość i zmienność. [W:] B. Jałowiecki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska (red.), *Procesy urbanizacji i przekształcenia miast w Polsce*. Ossolineum, Wrocław-Łódź, s. 57–74.

The smallest towns in Poland in terms of the conception of the urban-rural continuum

Abstract: The main aim of the study is to determine the role of the smallest towns in regional patterns and to examine the degree of their diversification on the scale of the urban-rural continuum on the basis of selected urban indicators. The 16 smallest towns, each situated in a different Polish voivodeship, are the subject of this research. The timeframe of the study covers primarily the year 2015. In order to achieve the key objective of the work, the research procedure consisting of the following stages was adopted. The first stage gives a synthetic account of the basic theoretical assumptions of the conception of the urban-rural continuum. The second stage involves a general characteristic of the smallest towns in regional patterns. The third, fundamental stage includes the classification of the towns on the scale of the urban-rural continuum on the basis of the urban indicators adopted. The fourth stage presents a case study and describes the level of urbanity of the smallest and also new town Kołaczyce. The classification of centres on the basis of a synthetic indicator of urbanity allows stating that the smallest towns in regional patterns show minor diversification on the scale of the urban-rural continuum and are characterised by the average concentration of urban features.

Key words: urban-rural continuum, the smallest towns, regional patterns

Dawid Ochota

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: dawid.ochota@op.pl*

Aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013¹

Zarys treści: Wejście Polski do Unii Europejskiej stworzyło dla samorządu terytorialnego nowe szanse w zakresie kreowania rozwoju społeczno-gospodarczego. Praktycznym tego wyrazem stała się możliwość dofinansowania projektów podejmowanych przez władze gminne, które bez wsparcia ze środków europejskich nie zostałyby zrealizowane. Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja aktywności i skuteczności władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013. Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do przyjętych w pracy czynników rozwoju lokalnego przy uwzględnieniu struktury zadań własnych gmin, co pozwoliło na określenie głównych kierunków udzielonego wsparcia finansowego. Wyniki przeprowadzonego postępowania badawczego wskazują, że aktywność i skuteczność władz Turku w pozyskiwaniu środków europejskich była zróżnicowana w czasie. W odniesieniu do przyjętych w pracy czynników rozwoju lokalnego należy stwierdzić, że działania zostały ukierunkowane przede wszystkim na rynek pracy i strukturę gospodarczą miasta, a w układzie zadań własnych najwięcej środków pozyskano na działania związane z infrastrukturą techniczną i ładem przestrzennym.

Słowa kluczowe: środki europejskie, czynniki rozwoju lokalnego, zadania własne gmin, Turku

Wprowadzenie

Włączenie Polski do Unii Europejskiej stworzyło dla samorządów gminnych nowe możliwości w zakresie pozyskiwania środków finansowych na realizację kosztownych przedsięwzięć. Władze lokalne, chcąc zwiększyć możliwości rozwojowe i w pełni wykorzystać potencjał wewnętrzny gminy, coraz częściej

¹ Artykuł został przygotowany na podstawie wyników badań przeprowadzonych w ramach pracy magisterskiej pt. „Wpływ polityki regionalnej Unii Europejskiej na kształtowanie czynników i poziomu rozwoju lokalnego w Polsce na przykładzie miasta Turku w latach 2004–2013”, przygotowanej pod opieką prof. UAM dr. hab. Pawła Churskiego w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM na kierunku gospodarka przestrzenna.

poszukują zewnętrznych źródeł finansowania zadań, jakie nakłada na nie ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r. (Dz.U. z 2017 r. poz. 1875), ponieważ sam budżet daje bardzo ograniczone możliwości inwestycyjne. W latach 2004–2006 oraz 2007–2013 Unia Europejska stworzyła niepowtarzalną jak na posttransformacyjne warunki w Polsce, szansę dla samorządów lokalnych na pozyskiwanie środków europejskich. Gminy musiały być jednak odpowiednio przygotowane pod względem instytucjonalnym oraz programowym, aby z tych środków skorzystać. Wysoki stopień aktywności gmin w aplikowaniu o dofinansowanie projektów sprawił, że niełatwo było takie środki otrzymać (Kuchlewski i in. 2007). Miernikiem skuteczności w pozyskiwaniu środków europejskich była z jednej strony aktywność gmin, a z drugiej strony wysoka jakość merytoryczna składanych wniosków, co znacznie zwiększało możliwości zdobycia dodatkowego wsparcia ze strony Unii Europejskiej. Jak wiadomo, każdy wniosek był oceniany zarówno pod względem formalnym, jak i merytorycznym. Wnioski złożone w ramach konkursu, po ocenie merytorycznej, zamieszczane były na liście rankingowej, a dofinansowanie przyznawane było projektom z kolejnych miejsc w zależności od dostępnej puli środków i wartości projektów (Sztorc i in. 2011).

Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja aktywności i skuteczności władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013. Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do przyjętych w pracy czynników rozwoju lokalnego przy uwzględnieniu również struktury zadań własnych gmin, co pozwoliło na wieloaspektowe określenie głównych kierunków udzielonego wsparcia finansowego. W artykule wykorzystano niepublikowane dane z wykazu wniosków o dofinansowanie ze środków zewnętrznych Urzędu Miasta w Turku, pozyskane w wyniku badań bezpośrednich na tym obszarze w grudniu 2017 r.

Czynniki rozwoju lokalnego a zadania własne samorządów gminnych w Polsce

Koncepcja rozwoju lokalnego jako pewnej kategorii rozwoju społeczno-gospodarczego, który zachodzi w lokalnym terytorialnym systemie społecznym nawiązuje do wykorzystywania czynników rozwoju lokalnego (Parysek 2001). Parysek (2005, s. 15) pod pojęciem czynnika rozumie „przyczynę mającą wpływ na stan rzeczy, zmianę stanu rzeczy, zdarzenie czy proces, która tkwi w tej rzeczy, zdarzeniu względnie procesie, bezpośrednio z nich wypływa lub jest umiejscowiona w bezpośrednim ich środowisku”. Oznacza to, że czynniki rozwoju lokalnego mają charakter endogeniczny. Autor inaczej rozumie uwarunkowanie rozwoju, będące zewnętrzną, a więc egzogeniczną przyczyną zmiany. W literaturze dokonano bardzo wielu klasyfikacji czynników rozwoju lokalnego. W związku z nieustannym kształtowaniem się podejścia do rozwoju lokalnego, a także tworzeniem nowych narzędzi do sterowania rozwojem zwracano uwagę na różne czynniki. Blakely (1989) wyróżnił aż 14 czynników rozwoju lokalnego, przez co jego klasyfikacja

jest zbyt obszerna, aby mogła być zastosowana w analizie stopnia wykorzystania środków europejskich przez samorząd gminny (Blakely 1989). Parysek (2001) w podziale czynników rozwoju lokalnego połączył niektóre kategorie wyodrębnione przez Blakely'ego, ale wyróżnił też dodatkowe czynniki, dlatego agregacja ta wydaje się również zbyt rozbudowana do wykorzystania w niniejszej pracy. W literaturze można także odnaleźć bardzo ogólne klasyfikacje, przykładowo Bagdzińskiego (1994), która, jak się wydaje, nie wyczerpuje wszystkich kategorii, do których można przyporządkować projekty realizowane przez samorząd gminy przy wsparciu środków europejskich. Zmierzając do operacyjnej klasyfikacji projektów realizowanych przez samorząd lokalny w Turku w latach 2004–2013 przy wsparciu środków europejskich, w celu uporządkowania kierunków interwencji tych środków, bazując na przeglądzie dorobku literatury przedmiotu, dokonano autorskiej klasyfikacji czynników rozwoju lokalnego, która wyróżnia pięć ich rodzajów:

- 1) ludność,
- 2) rynek pracy,
- 3) strukturę gospodarczą,
- 4) infrastrukturę społeczną i techniczną,
- 5) finanse samorządu terytorialnego.

Zdaniem Wojtasiewicz (1996) czynniki rozwoju lokalnego powinny stanowić odzwierciedlenie przyjmowanych powszechnie celów rozwoju lokalnego. Programowanie i realizowanie przyjętych przez gminę celów rozwoju odbywa się poprzez wykonywanie konkretnych zadań. Według Borodo (2012) klasyfikacja zadań własnych samorządu gminnego przedstawiona w ustawie o samorządzie gminnym, choć jest obszerna, nie jest wyczerpująca. Ustawodawca wymienia przykładowe zadania, natomiast szczegółowe ustalenia dotyczące zadań gmin odbywają się w drodze ustaw regulujących poszczególne dziedziny działalności społeczno-gospodarczej. Podobnie jak w przypadku czynników rozwoju lokalnego, w literaturze przedmiotu powstało wiele systematyzacji zadań samorządu gminnego. Leoński (2006) podzielił te zadania na 10 kategorii, co stanowi zbyt rozbudowaną klasyfikację dla przyporządkowania projektów realizowanych przez samorząd gminny. Niewiadomski (1998) wyróżnił jedynie 4 kategorie zadań: 1) infrastruktura techniczna, 2) infrastruktura społeczna, 3) porządek i bezpieczeństwo publiczne, 4) ład przestrzenny i ekologiczny. Na podstawie systematyzacji Niewiadomskiego (1998) swoją klasyfikację przedstawił Siarka (2014) i ona wydaje się z jednej strony kompletna, a z drugiej – odpowiednia do przyporządkowania do niej projektów zrealizowanych przez samorząd gminny przy wsparciu ze środków europejskich. Z tego też powodu została ona zastosowana do analizy w niniejszej pracy. W klasyfikacji tej wyróżniono następujące zadania własne samorządu gminnego (Siarka 2014, s. 133):

- 1) infrastruktura techniczna i ład przestrzenny – drogi, przewody i urządzenia przesyłowe oraz działania poprawiające jakość przestrzeni publicznej,
- 2) usługi społeczne – aktywność samorządu w zakresie zaspokajania niematerialnych potrzeb społecznych,

- 3) infrastruktura społeczna – dotyczy wszelkich obiektów i urządzeń użyteczności publicznej,
- 4) porządek i bezpieczeństwo publiczne – zapewnienie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa ludności i mienia,
- 5) ład ekologiczny – zadania służące poprawie jakości środowiska.

W niniejszym artykule analiza projektów współfinansowanych ze środków europejskich, których beneficjentem była gmina miejska Turek w latach 2004–2013, została przeprowadzona w odniesieniu do przedstawionej klasyfikacji czynników rozwoju lokalnego. W ramach każdego czynnika dokonano również przyporządkowania projektów w układzie zadań samorządu gminnego, których one dotyczyły. Takie podejście pozwoliło na wieloaspektową identyfikację głównych kierunków wsparcia finansowego.

Sytuacja społeczno-gospodarcza Turku w 2013 r.

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej Turku dotyczy stanu na rok 2013, tj. rok zamykający przyjęty zakres czasowy analiz, i uwzględnia pierwsze efekty interwencji pozyskanych przez samorząd środków polityki spójności Unii Europejskiej. Ma ona charakter porównawczy i przedstawia pozycję Turku na tle miast referencyjnych². W układzie porównawczym uwzględniono 10 gmin miejskich należących do województwa wielkopolskiego, będących siedzibami władz powiatów i jednocześnie niebędących miastami, na prawach powiatu. Taka kwalifikacja pozwoliła na wyodrębnienie ośrodków podobnych do Turku pod względem statusu administracyjnego i zbliżonych pod względem liczby ludności, podnosząc wartość analizy porównawczej. W analizie zwraca się uwagę na sytuację społeczno-gospodarczą z uwzględnieniem przyjętego układu czynników rozwoju lokalnego.

Turek położony jest we wschodniej części województwa wielkopolskiego. Jest siedzibą władz powiatu tureckiego i miasta Turku. Powierzchnia miasta zajmuje 16,1 km², a liczba mieszkańców w 2013 r. wynosiła 28,1 tys.

Sytuacja ludnościowa Turku jest niekorzystna. Stan liczby mieszkańców w 2013 r. cechują najbardziej niekorzystne zmiany wśród wszystkich miast w układzie referencyjnym w porównaniu do roku przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Tempo spadku liczby ludności w mieście jest największe w porównaniu do pozostałych miast powiatowych województwa wielkopolskiego. Pozycja Turku wśród pozostałych ośrodków pod względem struktury ludności jest również niska. Pomimo, że miasto nie wyróżnia się strukturą populacji rozpatrywanej według płci, to charakterystyczna dla tego ośrodka jest specyficzna struktura według grup wiekowych. Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym jest najmniejszy w układzie wszystkich miast referencyjnych (tab. 1).

Turek wpisuje się w typowy schemat struktury gospodarczej miast (Śleszyński 2017). W strukturze tej sektor usług dominuje nad sektorem rolniczym

² Uwzględniono miasta: Piła, Ostrów Wlkp., Gniezno, Wągrowiec, Koło, Kościan, Chodzież, Złotów, Słupca, Czarnków.

Tabela 1. Wskaźniki rozwoju lokalnego w wybranych miastach województwa wielkopolskiego w 2013 r.

Miasto	gęstość zaludnienia [os./km ²]	Ludność				Struktura gospodarcza			
		struktura ludności według grup wiekowych [%]			współczynnik salda migracji [‰]	współczynnik przyrostu naturalnego [‰]	udział zatrudnionych w sektorach gospodarki [%]		
		przedprodukcyjny	produkcyjny	poprodukcyjny			usługi	przemysł	rolnictwo
Piła	727	18,1	64,0	18,0	-3,1	0,0	34,75	65,00	0,25
Ostrów W.	1740	16,8	63,3	20,0	-1,1	-0,1	40,03	58,62	1,35
Gniezno	1721	18,0	63,1	18,9	-2,8	-0,2	34,61	64,97	0,41
Turek	1738	16,5	63,8	19,6	-11,1	0,1	52,59	47,03	0,37
Wągrowiec	1412	18,9	63,8	17,3	-1,4	0,5	44,86	53,44	1,70
Kościan	2732	16,9	63,9	19,2	-1,2	-2,2	32,96	66,94	0,09
Koło	1663	17,5	63,5	19,0	-5,1	-0,3	56,58	43,19	0,23
Chodzież	1519	17,2	63,0	19,8	-7,7	-3,0	35,36	48,71	15,92
Złotów	1606	18,1	64,5	17,4	-7,1	0,9	27,23	65,31	7,45
Słupca	1361	17,0	64,1	18,9	-3,6	-0,5	43,67	55,92	0,41
Czarnków	1121	18,0	63,6	18,4	-8,5	0,5	56,05	30,11	13,83

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

i przemysłowym (tab. 1). Jednak z powodu występujących na tym obszarze złóż węgla brunatnego miasto oparło swoją bazę ekonomiczną przede wszystkim na przemyśle energetycznym. Obecnie władze Turku stoją przed dużym wyzwaniem związanym z decyzją o zamknięciu największych zakładów, takich jak Kopalnia Węgla Brunatnego „Adamów” oraz Elektrownia „Adamów” (Kasztelewicz i in. 2017)³. Decyzja ta z pewnością będzie determinowała zmiany na lokalnym rynku pracy w najbliższych latach.

Sytuacja na rynku pracy, w porównaniu do analizowanych miast referencyjnych, jest nie tyle niekorzystna pod względem poziomu bezrobocia, ale przede

³ PAK Kopalnia Węgla Brunatnego „Adamów” S.A. działała na terenie 3 odkrywek: „Adamów”, „Koźmin” oraz „Władysławów”. W kwietniu 2012 r. odkrywka „Władysławów” została zamknięta, natomiast w czerwcu 2017 r. zaprzestano wydobywania złóż w odkrywce „Koźmin”. Pomimo wcześniejszych zapowiedzi o zamknięciu wraz z końcem 2017 r. również odkrywki „Adamów”, Zarząd PAK KWB „Konin” i „Adamów” poinformował w dniu 29 marca 2017 r., że wydobywanie węgla z odkrywki „Adamów” będzie trwało do maja 2020 r. Zatem decyzja o zamknięciu KWB „Adamów” zapadła, a jej termin został ściśle określony. Elektrownia „Adamów” została zamknięta w grudniu 2017 r. (źródło: turek24.com.pl, stopkopalni.pl, turek.net.pl; dostęp: 4.04.2017).

wszystkim pod względem jego struktury. Bez pracy pozostają najczęściej osoby młode, co niewątpliwie bezpośrednio oddziałuje na odpływ ludności z miasta. Brak perspektyw rozwoju i stabilizacji w Turku dla ludzi młodych powoduje wydłużanie się miasta i stagnację. Wspomniana decyzja o likwidacji największych zakładów, takich jak Kopalnia Węgla Brunatnego „Adamów” oraz Elektrownia „Adamów”, może jeszcze pogłębić te negatywne tendencje (tab. 2).

Infrastruktura społeczna i techniczna w Turku jest dobrze rozwinięta. Sieć placówek oświatowych, kulturalnych, obiektów sportowych i rekreacyjnych, a także zakładów opieki zdrowotnej jest bardzo rozbudowana i stanowi silny czynnik rozwoju miasta. Jest to w dużym stopniu konsekwencją wieloletniego funkcjonowania w pobliżu miasta dużych podmiotów gospodarczych, tj. Kopalni Węgla Brunatnego „Adamów” oraz Elektrowni „Adamów”. Ich likwidacja może stanowić dodatkowe wyzwanie dla władz miasta związane z kosztami utrzymania rozbudowanej infrastruktury. Jej aktualny stan jest dobry. Dotyczy to zarówno infrastruktury społecznej, jak i technicznej. Według sytuacji w 2013 r. można było wskazać co prawda arterie komunikacyjne, które koniecznie powinny zostać wyremontowane, jednak niezbędne modernizacje postępują na bieżąco. W aspekcie

Tabela 2. Wskaźniki rozwoju lokalnego w wybranych miastach województwa wielkopolskiego w 2013 r.

Miasto	Rynek pracy		Infrastruktura społeczna i techniczna				Finanse samorządu terytorialnego			
	poziom bezrobocia [%]	bezrobotni do 25 roku życia [%]	liczba uczniów/1 szkołę podstawową [os.]	liczba mieszkańców/1 placówkę biblioteczną [os.]	sieć kanalizacyjna	udział korzystających z infrastruktury technicznej [%]	dochody ogółem [zł]	dochody własne [zł]	wydatki ogółem [zł]	udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem [%]
Piła	7,45	12,90	368,33	368,33	95,2	97,5	3051	2037	3190	7,0
Ostrów W.	6,23	17,36	340,83	340,83	90,9	98,3	2622	1729	2637	15,6
Gniezno	8,93	16,01	301,71	301,71	87,8	98,0	2671	1481	2695	10,9
Turek	6,97	15,84	371,75	371,75	95,7	99,2	2928	1940	2871	7,8
Wągrowiec	10,77	19,31	326,40	326,40	91,8	98,4	2570	1438	2534	5,7
Kościan	4,46	16,79	309,60	309,60	95,1	98,8	2832	1647	2883	9,7
Koło	10,14	17,61	245,83	245,83	87,8	96,3	2909	1786	3457	24,3
Chodzież	9,43	17,52	270,75	270,75	93,6	98,7	2711	1580	2490	8,7
Złotów	8,08	19,20	267,00	267,00	94,7	99,1	2505	1489	2514	13,3
Słupca	10,50	18,03	280,00	280,00	90,0	98,0	2476	1504	2397	3,2
Czarnków	6,13	17,77	704,00	704,00	94,7	98,3	3447	2440	3328	11,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS oraz WUP w Poznaniu.

technicznej infrastruktury sieciowej sytuację Turku na tle miast referencyjnych należy określić jako przeciętną (tab. 2).

Sytuacja finansowa samorządu Turku w 2013 r. była korzystna w kategorii dochodów, zwłaszcza dochodów własnych, jednak miasto cechowało się wówczas relatywnie niskim udziałem wydatków inwestycyjnych w porównaniu do miast referencyjnych (tab. 2).

Wyniki analizy sytuacji społeczno-gospodarczej Turku na tle wybranych ośrodków powiatowych województwa wielkopolskiego, z punktu widzenia dalszego rozwoju miasta, uzasadniają rekomendowanie władzom miasta zwrócenie szczególnej uwagi na wzmacnianie czynników, takich jak ludność oraz rynek pracy. Bezrobocie w mieście w dużym stopniu dotyka osób młodych, które ukończyły szkołę. Konsekwencją braku możliwości znalezienia miejsca pracy o zadowalających warunkach jest odpływ mieszkańców z Turku, stanowiący kluczową barierę rozwoju tego miasta. Decyzje o likwidacji największych podmiotów gospodarczych: Kopalni Węgla Brunatnego „Adamów” oraz Elektrowni „Adamów” wzmacniają jeszcze te niekorzystne tendencje i są prawdziwym wyzwaniem dla polityki rozwoju lokalnego.

Aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich

Analiza aktywności i skuteczności władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w latach 2004–2013 została przeprowadzona według przyjętego układu czynników rozwoju lokalnego przy uwzględnieniu zadań własnych gmin, co pozwoliło na wieloaspektowe określenie kierunku interwencji udzielnego wsparcia. Aktywność rozumiana jest jako działania podjęte przez samorząd gminny w celu otrzymania dofinansowania z UE. Może ona być rozpatrywana w dwóch ujęciach, tj. liczby złożonych wniosków i zakładanych środków finansowych, które mają stanowić dofinansowanie projektów. Ze względu na brak dostępnych danych odnośnie do zakładanego dofinansowania projektów, które nie zostały zrealizowane, przedstawiono jedynie liczbę złożonych wniosków. Skuteczność oznacza rzeczywistą uzyskaną pomoc z funduszy europejskich. W niniejszej analizie zaprezentowano ją zarówno pod względem liczby dofinansowanych przedsięwzięć, jak i wysokości uzyskanego wsparcia finansowego z UE.

W latach 2004–2006 tj. pierwszym okresie realizowania polityki regionalnej UE, z którego korzystała Polska, władze samorządowe Turku niestety nie starały się o dofinansowanie żadnych projektów ze środków europejskich. Zarówno na poziomie unijnym, jak i krajowym powstały wówczas duże możliwości uzyskania takiego wsparcia. Jednak samorząd Turku korzystał wówczas jedynie z krajowych środków zewnętrznych w ramach programów rządowych oraz programów ministerialnych, które jednak nie są przedmiotem rozważań podjętych w niniejszym opracowaniu.

W kolejnej perspektywie finansowej, tj. latach 2007–2013, aktywność władz Turku w pozyskiwaniu środków zewnętrznych na dofinansowanie zadań własnych znacznie wzrosła, ponieważ oprócz licznych wniosków złożonych w ramach programów krajowych, aplikowano także o dofinansowanie ze środków europejskich. W tym okresie przedłożono łącznie 15 wniosków o dofinansowanie projektów z UE, z czego 12 udało się zrealizować. Zatem skuteczność samorządu w pozyskiwaniu środków europejskich pod względem liczby projektów wynosiła wówczas 80%. Wnioski, które nie przeszły do etapu dofinansowania, miały najczęściej uchybienia formalne lub zdobyły niewystarczającą liczbę punktów w ocenie merytorycznej, dlatego znalazły się na liście rezerwowej. Realizację pierwszych przedsięwzięć dofinansowanych ze środków europejskich, których beneficjentem była gmina miejska Turek, rozpoczęto w 2007 r., natomiast ostatnie zakończyły się w 2013 r. Łączna kwota dofinansowania wszystkich projektów realizowanych przez samorząd Turku w latach 2007–2013 wynosiła 35 361 615 zł. Największą aktywność w pozyskiwaniu środków europejskich władz Turku odnotowano w latach 2009–2013. W 2011 r. realizowano największą liczbę projektów (8) i udało się wówczas pozyskać najwyższą wartość dofinansowania w wysokości 10,7 mln zł (tab. 3).

Zgodnie z przyjętymi w pracy założeniami, projekty, których beneficjentem była gmina miejska Turek, uporządkowano w układzie następujących czynników rozwoju lokalnego, które dzięki nim były wzmacniane lub tworzone: 1) ludność, 2) rynek pracy, 3) struktura gospodarcza, 4) infrastruktura społeczna i techniczna oraz 5) finanse samorządu terytorialnego. W ich systematyzacji uwzględniono również strukturę zadań własnych samorządu gminnego, jakie były wykonywane przy realizacji poszczególnych projektów. Klasyfikacja ta obejmuje (Siarka 2014, s. 133): 1) infrastrukturę techniczną i ład przestrzenny, 2) usługi społeczne, 3) infrastrukturę społeczną, 4) porządek i bezpieczeństwo publiczne oraz 5) ład ekologiczny.

Tabela 3. Dofinansowanie uzyskane ze środków europejskich przez miasto Turek w latach 2004–2013

Rok	Liczba realizowanych projektów z dofinansowaniem UE	Wysokość dofinansowania [zł]
2004	0	0
2005	0	0
2006	0	0
2007	2	26 000
2008	0	0
2009	4	8 331 578
2010	5	9 670 510
2011	8	10 731 319
2012	6	6 029 204
2013	4	572 996

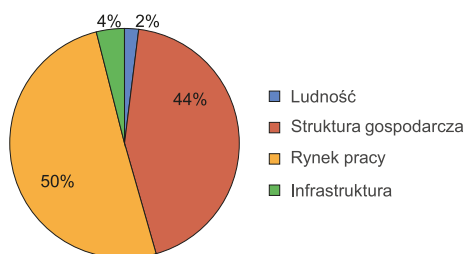
Źródło: opracowanie własne na podstawie wniosków złożonych w latach 2004–2013 przez Urząd Miasta w Turku.

W układzie czynników rozwoju lokalnego największy udział pozyskanych środków był skierowany na poprawę sytuacji na rynku pracy (51%). Znaczna część wsparcia została również przeznaczona na wzmocnienie czynnika struktura gospodarcza (44%). Najmniej środków pozyskano na dofinansowanie projektów związanych z czynnikiem infrastruktura społeczna i techniczna (4%) oraz ludność (2%) (ryc. 1). Zidentyfikowana struktura, jak mi się wydaje, w pełni odpowiada podstawowym problemom rozwojowym Turku, które przede wszystkim wiążą się z sytuacją na rynku pracy oraz zmieniającą się strukturą gospodarczą.

Analizując wartość środków europejskich pozyskanych przez władze samorządowe Turku w układzie zadań własnych gminy, należy stwierdzić, że największa część z nich została przeznaczona na wykonanie zadań związanych z infrastrukturą techniczną i ładem przestrzennym (75%). Kolejny udział uzyskanego wsparcia finansowego przypadł na wykonanie zadań obejmujących infrastrukturę społeczną. Najmniejszą część środków europejskich pozyskano na dofinansowanie zadań z zakresu usług społecznych (0,86%) oraz ład ekologiczny (0,16%) (ryc. 2). Struktura ta jest typowa dla interwencji środków europejskich i stanowi konsekwencję zróżnicowania wartości różnych kategorii projektów, w której projekty infrastrukturalne zawsze charakteryzują się największymi wartościami nakładów (Churski i in. 2016).

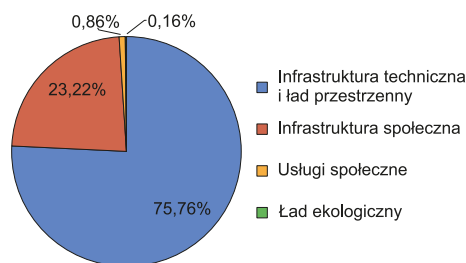
W kolejnym kroku, uszczegóławiając badanie, przeprowadzono analizę absorpcji środków europejskich przez samorząd Turku w układzie przyjętej w pracy systematyzacji czynników rozwoju lokalnego oraz przy wykorzystaniu wskazanej powyżej systematyzacji zadań samorządu lokalnego.

Pierwszym analizowanym czynnikiem rozwoju lokalnego jest ludność. Aktywność władz Turku w kategorii czynnika ludność obejmowała łącznie 6 wniosków, z czego 4 projekty zostały zaakceptowane i zrealizowane. Skuteczność samorządu wynosiła w tym przypadku 67%. Łączna kwota wsparcia w tym zakresie osiągnęła wartość ponad 531 tys. zł. Spośród wszystkich projektów 2 finansowano spoza programów operacyjnych, tj. z programu Town Twinning. Ich łączna kwota

Ryc. 1. Udział środków pozyskanych ze środków europejskich przez Turku w latach 2004–2013 w układzie czynników rozwoju lokalnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wykazu złożonych wniosków w latach 2004–2013 przez Urząd Miasta w Turku.

Ryc. 2. Udział środków pozyskanych ze środków europejskich przez Turku w latach 2004–2013 w układzie zadań własnych gminy [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie wykazu złożonych wniosków w latach 2004–2013 przez Urząd Miasta w Turku.

dofinansowania wyniosła 26 tys. zł. Następne 3 wnioski zostały złożone w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki. Tylko 1 z nich przeszedł do etapu dofinansowania. Kwota uzyskanego wsparcia wynosiła ponad 340 tys. zł. Ostatni projekt złożono w ramach Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007–2013 i uzyskano wsparcie finansowe w wysokości ponad 160 tys. zł. Kierunek interwencji środków europejskich z punktu widzenia zadań własnych samorządu gminnego w przypadku czynnika ludność był skupiony na usługach społecznych i infrastrukturze społecznej. Spośród wszystkich złożonych wniosków 5 obejmowało zadania z zakresu usług społecznych, z czego 3 projekty zostały zrealizowane, a pozostały ostatni wniosek dotyczył zadania związanego z infrastrukturą społeczną. Projekty te wspierały czynnik ludność przede wszystkim z punktu widzenia rozwoju kulturalnego mieszkańców (projekty „Dziedzictwo muzyczne jednoczy narody Europy” i „Europa uda się tylko wspólnymi siłami”) oraz edukacji dzieci (projekt „Wyrównywanie szans edukacyjnych...”). Środki na wzmacnianie czynnika ludność wzmocniły także infrastrukturę turystyczną (projekt „System informacji turystycznej w Wielkopolsce”).

Drugim analizowanym czynnikiem rozwoju lokalnego jest rynek pracy. Wśród złożonych wniosków, 3 dotyczyły tego czynnika rozwoju, z czego 2 projekty zostały zrealizowane. Skuteczność pod względem liczby projektów w tej kategorii również wyniosła 67%. Samorząd Turku otrzymał wsparcie w kwocie ponad 17,9 mln zł na cele związane z rynkiem pracy. Pierwszy wniosek złożono o dofinansowanie w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, ale ze względu na niewystarczającą liczbę punktów zdobytych w konkursie przedsięwzięcie to nie zostało zrealizowane. Kolejne 2 projekty zostały złożone do Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007–2013 i oba udało się wykonać. Analizując projekty odnoszące się do rynku pracy z perspektywy zadań własnych samorządu gminnego należy zauważyć, że jeden z nich wpisywał się w realizację zadań z zakresu usług społecznych, natomiast 2 pozostałe – zadań związanych z infrastrukturą techniczną i ładem społecznym. Projekty w ramach poprawy sytuacji na rynku pracy miały wzmocnić ten czynnik rozwoju lokalnego poprzez tworzenie nowych miejsc pracy, do czego miała przyczynić się Turecka Strefa Inwestycyjna („Kompleksowe uzbrojenie terenów Tureckiej Strefy Inwestycyjnej” oraz „Budowa Tureckiego Inkubatora Przedsiębiorczości w celu realizacji kompleksowych usług na rzecz biznesu”).

Kolejne projekty współfinansowane ze środków europejskich były związane z czynnikiem struktura gospodarcza. Samorząd Turku złożył 4 wnioski o takie projekty i wszystkie zostały wykonane. Skuteczność władz samorządowych w pozyskiwaniu środków europejskich w tej kategorii osiągnęła 100%. Dofinansowanie, jakie uzyskano z funduszy europejskich wyniosło ponad 15,6 mln zł. Pierwsze 3 projekty były realizowane w ramach Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007–2013, z którego uzyskano wsparcie w wysokości ponad 15,5 mln zł. Ostatni uzyskał dofinansowanie z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko w wysokości ponad 67 tys. zł. Analizując projekty dotyczące czynnika struktura gospodarcza, należy zwrócić uwagę na ich przyporządkowanie do zadań własnych, których realizacja została w ten sposób wsparta

Tabela 4. Projekty realizowane przez gminę miejską Turek w latach 2004–2013

Okres realizacji	Tytuł projektu	Program	Kwota dofinansowania	Zadanie własne gminy
LUDNOŚĆ				
2007	Dziedzictwo muzyczne jednoczy narody Europy	Program Town Twinning	13 000	Usługi społeczne
2007	Europa uda się tylko wspólnymi siłami	Program Town Twinning	13 000	Usługi społeczne
2008	Integracja przez sztukę – taniec, muzyka i teatr jako narzędzia integracji dzieci niepełnosprawnych w wieku przedszkolnym	Program Operacyjny Kapitał Ludzki	brak	Usługi społeczne
2008	Sztuka integracji dzieci w wieku przedszkolnym z terenu powiatu tureckiego	Program Operacyjny Kapitał Ludzki	brak	Usługi społeczne
2009–2011	System Informacji Turystycznej w Wielkopolsce	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	163 480	Infrastruktura społeczna
2011–2013	Wyrównywanie szans edukacyjnych poprzez indywidualizację procesu nauczania w klasach I–III w szkołach podstawowych funkcjonujących na terenie gminy miejskiej Turek	Program Operacyjny Kapitał Ludzki	342 128	Usługi społeczne
RYNEK PRACY				
2008	Nowe umiejętności dla nowych wyzwań – szkolenia dla pracowników chcących podnieść swoje kwalifikacje	Program Operacyjny Kapitał Ludzki	brak	Usługi społeczne
2009–2012	Kompleksowe uzbrojenie terenów Tureckiej Strefy Inwestycyjnej	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	13 934 701	Infrastruktura techniczna i ład przestrzenny
2010–2012	Budowa Tureckiego Inkubatora Przedsiębiorczości w celu realizacji kompleksowych usług na rzecz biznesu	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	4 016 798	Infrastruktura techniczna i ład przestrzenny
STRUKTURA GOSPODARCZA				
2009–2011	Budowa drogi zbiorczej w Turku od ul. Uniejowskiej do Alei Jana Pawła II, zwiększającej dostępność terenów Tureckiej Strefy Inwestycyjnej	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	6 900 978	Infrastruktura techniczna i ład przestrzenny
2009–2011	Turek-miasto w klimacie Mehoffera. Renowacja zabytkowych polichromii w kościele NSPJ i przebudowa ratusza na potrzeby ekspozycji mehofferowskiej	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	7 479 252	Infrastruktura społeczna

2011–2013	Działalność promocyjna na rzecz nowego produktu kultury „Turek – miasto w klimacie Mehoffera” w celu ożywienia potencjału kulturowego regionu	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	1 175 720	Infrastruktura społeczna
2013	Opracowanie Planu Gospodarki Niskoemisyjnej dla Gminy Miejskiej Turek	Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko	67 048	Ład ekologiczny

INFRASTRUKTURA SPOŁECZNA I TECHNICZNA

2011–2012	Termomodernizacja i przebudowa systemu wentylacji miejskiej pływalni w Turku	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	1 109 722	Infrastruktura społeczna
2012	Zakup zestawu kina cyfrowego dla kina „TUR” w Turku	Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013	145 788	Infrastruktura społeczna

Źródło: opracowanie własne na podstawie wykazu złożonych wniosków w latach 2004–2013 przez Urząd Miasta w Turku.

przez samorząd. Pierwszy projekt wykonywany był w ramach zadań z zakresu infrastruktury technicznej i ładu przestrzennego, 2 kolejne z zakresu infrastruktury społecznej, natomiast ostatni obejmował zadania dotyczące ładu ekologicznego. Projekty wdrażane w celu poprawy sytuacji gospodarczej miasta miały za zadanie przede wszystkim poprawić dostępność Tureckiej Strefy Inwestycyjnej jako głównego obszaru aktywizacji gospodarczej miasta (projekt „Budowa drogi zbiorczej...”) oraz poprawić wizerunek miasta jako miejsca atrakcyjnego turystycznie (projekt „Turek – miasto w klimacie Mehoffera” oraz „Działalność promocyjna na rzecz...”). Na poprawę sytuacji gospodarczej miasta miało wpłynąć również opracowanie Planu Gospodarki Niskoemisyjnej dla Gminy Miejskiej Turek.

Następne inwestycje współfinansowane ze środków europejskich, których beneficjentem była gmina miejska Turek, dotyczyły czynnika rozwoju lokalnego jakim jest infrastruktura społeczna i techniczna. W tej kategorii projektów złożono do konkursów 2 wnioski i oba zostały zaakceptowane i przyjęte do realizacji. Skuteczność samorządu Turku ponownie wynosiła 100%. Łącznie uzyskano dofinansowanie w wysokości ponad 1,2 mln zł. Oba projekty były finansowane z puli Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007–2013. Projekty realizowane w ramach czynnika infrastruktura społeczna i techniczna odnosiły się do zadań własnych gminy z zakresu infrastruktury społecznej. Miały za zadanie poprawę warunków technicznych i atrakcyjności obiektów użyteczności publicznej, tj. pływalni krytej oraz kina. Przyczyniły się do tego projekty: „Termomodernizacja i przebudowa systemu wentylacji miejskiej pływalni w Turku” oraz „Zakup zestawu kina cyfrowego dla kina „TUR” w Turku”.

Podsumowanie

Analiza pokazuje, że aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w latach 2004–2013 była zróżnicowana w czasie. Niestety w pierwszej perspektywie finansowej samorząd Turku nie aplikował o żadne środki europejskie na dofinansowanie zadań własnych. Zakładając, że skuteczność tych działań w okresie 2007–2013 była wysoka, a możliwości pozyskania wsparcia stworzone przez UE oraz Polskę duże, należy uznać, że była to niewykorzystana szansa na rozwój tego ośrodka. W okresie 2007–2013 aktywność i skuteczność władz samorządowych Turku w pozyskiwaniu środków europejskich w porównaniu do poprzedniej perspektywy finansowej polityki regionalnej Unii Europejskiej należy określić jako dużą, ponieważ złożono aż 15 wniosków, z czego 12 zostało zaakceptowanych i przyjętych do realizacji. Co ważne, samorząd lokalny Turku korzystał nie tylko z regionalnego programu, ale również z krajowych programów operacyjnych. Analizowane projekty, które uzyskały wsparcie z UE, dotyczyły 4 z 5 wyróżnionych czynników rozwoju. Obejmowały one: 1) ludność, 2) rynek pracy, 3) strukturę gospodarczą, 4) infrastrukturę społeczną i techniczną. Niestety żaden z projektów nie dotyczył bezpośrednio wspierania ostatniego czynnika rozwoju lokalnego, jakim były finanse samorządu terytorialnego. Z drugiej strony cały proces pozyskiwania środków europejskich wpłynął *de facto* na polepszenie sytuacji finansowej samorządu lokalnego, ponieważ bez tego wsparcia realizacja wszystkich wskazanych powyżej projektów z pewnością nie byłaby możliwa. Analiza przyjętych w pracy czynników rozwoju lokalnego pokazała, że działania zostały ukierunkowane przede wszystkim na rynek pracy i strukturę gospodarczą miasta. Warto również zauważyć, że wszystkie projekty współfinansowane z UE stanowiły ważne wsparcie realizacji zadań własnych gminy miejskiej Turek. W układzie zadań własnych najwięcej środków zostało pozyskanych na działania związane z infrastrukturą techniczną i ładem przestrzennym.

Wyniki analizy sytuacji społeczno-gospodarczej Turku w 2013 r. wskazują, że niektóre z wymienionych czynników rozwoju lokalnego wymagają dalszej interwencji i długofalowego wzmocnienia. Następne działania władz lokalnych powinny być ukierunkowane przede wszystkim na poprawę sytuacji ludnościowej oraz tworzenie nowych miejsc pracy dla ludzi młodych, ponieważ jest to grupa społeczna, która najszybciej opuszcza miasto, co powoduje stagnację rozwoju Turku. Dlatego zarekomendowano samorządowi lokalnemu zwiększenie aktywności w pozyskiwaniu środków europejskich w obecnej i przyszłej perspektywie finansowej polityki spójności Unii Europejskiej. Ich interwencja powinna być ukierunkowana na poprawę przede wszystkim czynników ludność (poprawa kwalifikacji i umiejętności, a w konsekwencji poprawa poziomu zatrudnialności) oraz rynek pracy (wzmocnienie bazy ekonomicznej, tworzenie nowych zdywersyfikowanych stanowisk pracy), a także realizację zadań własnych z zakresu usług społecznych (poprawa poziomu i warunków życia). Powinno to zahamować obserwowany wpływ ludności, którego skala bez właściwie ukierunkowanej interwencji może wzrastać w związku z likwidacją największych podmiotów gospodarczych, tj. Kopalni Węgla Brunatnego „Adamów” oraz Elektrowni „Adamów”.

Literatura

- Bagdziński S. 1994. Lokalna polityka gospodarcza w okresie transformacji systemowej. Wydawnictwo UMK w Toruniu, Toruń.
- Blakely E.J. 1989. Planning local economic development. Theory and practise. Sage Library and Social Research, London
- Churski P., Perdał R., Herodowicz T. 2016. Rola środków polityki spójności pozyskiwanych przez samorząd terytorialny w rozwoju społeczno-gospodarczym ośrodków regionalnych w Polsce. Samorząd Terytorialny, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa, s. 96–115.
- Kasztelewicz Z., Tajduś A., Słomka T. 2017. Węgiel brunatny to paliwo przyszłości czy przeszłości? Napędy i Sterowanie, 7/8: 88–104.
- Kuchlewski T., Tołoczko A., Sadowska M., Sadowski T. 2007. Fundusze pomocowe UE. Praktyczny poradnik dla samorządów w okresie 2007–2013. Provent Investment, Kleosin–Ignatki.
- Leoński Z. 2006. Samorząd terytorialny w RP. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Niewiadomski Z. 1998. Zadania samorządu terytorialnego na przykładzie planowaniaprzestrzennego. [W:] Z. Niewiadomski, A. Piekara (red.), Samorząd terytorialny. Zagadnienia prawne i administracyjne. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa, s. 293–330.
- Parysek J.J. 2001. Podstawy gospodarki lokalnej. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Parysek J.J. 2005. Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 15.
- Siarka B. 2014. Zróżnicowanie stopnia wykorzystania środków funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności w realizacji zadań własnych gmin powiatu żnińskiego w latach 2004–2013. [W:] P. Churski (red.), Rozwój regionalny i polityka regionalna. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 131–147.
- Śleszyński P. 2017. Wyznaczenie i typologia miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze. Przegląd Geograficzny, 89, 4: 565–593.
- Sztorc E., Świśtak M., Tkaczyński J.W. 2011. Projekty europejskie. Praktyczne aspekty pozyskiwania i rozliczania dotacji unijnych. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Wojtasiewicz L. 1996. Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju lokalnego. [W:] J.J. Parysek (red.), Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r. (Dz.U. z 1990 r. nr 16, poz. 95).
www.turek24.com.pl
www.stopkopalni.pl
www.turek.net.pl

The activity and effectiveness of Turek local government authorities in acquiring European funds in 2004–2013

Abstract: Poland's accession to the European Union created new opportunities for local government in the area of creating social and economic development. The possibility of co-financing projects implemented by municipal authorities that would have never been implemented without European support has been practical expression of the opportunities. The purpose of this article is to identify the activity and effectiveness of Turek local government authorities in acquiring European funds in the years 2004–2013. The analysis was carried out with reference to the local development factors adopted in the work, also taking into account the structure of own tasks of communes, which allowed for a multi-aspect definition of the main directions of financial support provided. The analysis showed that the activity and effectiveness of Turek local government authorities in gaining European funds was diversified over time. With reference to the factors of local development adopted at work, it should be stated that the actions were directed primarily at the labor market and the economic structure of the city. With reference to own tasks the most funds were obtained for activities related to technical infrastructure and spatial order.

Key words: EU funds, local development factors, own tasks of communes, Turek

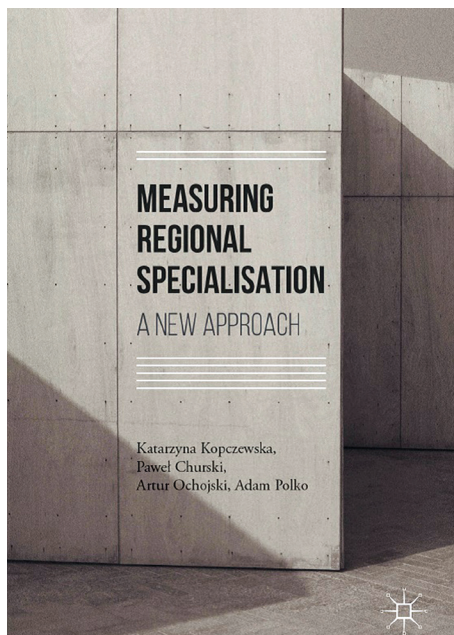
N O W O Ś Ć W Y D A W N I C Z A

Measuring Regional Specialization. A New Approach

Katarzyna Kopczewska,
Paweł Churski, Artur Ochojski,
Adam Polko

Palgrave Macmillan,
2017
ISBN 978 3 319 51505 2
446 ss.

Polityka spójności UE akcentuje potrzebę wzmocnienia konkurencyjności gospodarek regionalnych Unii. Kluczem do tego są zdaniem polityków europejskich specjalizacje regionalne. Dyskusja nad regionalnymi specjalizacjami przetoczyła się przez wszystkie kraje UE w ramach nowej perspektywy finansowej na lata 2014–2020 i miała też istotny przebieg w Polsce. Dyskusję stymulowało Ministerstwo Rozwoju zainteresowane prowadzeniem bardziej selektywnej polityki wsparcia wzmacniającej konkurencyjność polskiej gospodarki. Województwa z kolei chciały udowodnić, że posiadają specjalizacje regionalne warte wsparcia ze środków UE. Recenzowana książka podejmuje interesujące współczesnych regionalistów i praktyków zagadnienia metodyczne w zakresie diagnozy specjalizacji regionalnej. Pomiar postępów w rozwoju specjalizacji jest niezbędny dla oceny skuteczności stosowanych instrumentów w ramach polityki spójności. Wyzwaniom tym starają się sprostać autorzy. W tym celu dokonują oni krytycznego przeglądu znanych metod pomiaru pod kątem przydatności do teoretycznych konceptów regionu i obszaru funkcjonalnego. Trzeba się zgodzić ze zdaniem autorów, które pojawia się we wprowadzeniu, że książka ta jest niezbędnym dla regionalistów compendium wiedzy o specjalizacji zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i w zakresie jej pomiaru. Dodatkowo podejmują próbę opisanie nowej metody identyfikacji specjalizacji regionalnej. Proponowana metodologia pomiaru specjalizacji jest osadzona w dobrze opisanym kontekście teoretycznym. Jest to udana próba odpowiedzi na pytania, w czym przejawia się specjalizacja regionalna. Rozdział teoretyczny jest na tyle inspirujący, że czytelnik z pewnością będzie zadawał sobie kolejne pytania badawcze. Czy można np. obecnie mówić o specjalizacji w zawężeniu do regionu administracyjnego lub wynikającego z podziału statystycznego? Czy raczej nie należy szukać uzupełniających metod pomiaru

specjalizacji regionalnych adekwatnych do współczesnych regionów funkcjonalnych i związków między regionem administracyjnym, statystycznym a regionem funkcjonalnym? Kwestią samą w sobie jest także delimitacja regionu funkcjonalnego, który jest zmienny zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. Zatem trudno jest określić wiarygodnie przyszłość specjalizacji regionu w długiej perspektywie w oparciu o historyczne dane statystyczne. I wreszcie praktyczne pytanie, które zadali sobie autorzy recenzowanego dzieła. Czy zbierane dane na poziomie NUTS 2 to wystarczające źródło informacji do uzyskania wiedzy o specjalizacji w przypadku Polski?

Badania specjalizacji regionalnej w krajach transformacji ustrojowej i gospodarczej są o tyle ciekawe, że zachodzą w nich nadal procesy restrukturyzacji i adaptacji do nowych sytuacji zewnętrznych. Tak więc pewne tradycyjne specjalizacje sektorowe w regionach polskich mają tendencje malejące, a mimo to nadal dominują nad nowymi załączkowymi specjalizacjami. Schyłkowe specjalizacje często są traktowane jako specjalizacje strategiczne. Autorzy dostrzegają te zjawiska. To wszystko sprawia, że Polska ze względu na swoją wielkość i duży stopień samodzielności terytorialnych jednostek jest szczególnie ciekawym przypadkiem badawczym i może służyć do weryfikacji metod statystycznych odnoszących się do pomiaru wielu zjawisk związanych z rozwojem regionalnym, w tym procesów restrukturyzacji i specjalizacji gospodarczej.

Książka jest przeznaczona nie tylko dla badaczy regionalistów, ale także dla praktyków. Jej zaletą jest zebranie i omówienie metod statystycznych i wskaźnikowych oraz ocena ich potencjalnej przydatności do pomiaru specjalizacji. Autorzy w toku analizy zajmują się:

- miarami zagregowanymi koncentracji geograficznej,
- miarami zagregowanymi koncentracji sektorowej, które pozwalają wskazać największy udział przemysłów w gospodarce,
- miarami punktowymi koncentracji geograficznej, pozwalającymi na testowanie wewnątrzregionalnej alokacji działalności gospodarczej oraz analizę, które regiony mogłyby przyciągać więcej lub mniej przemysłów niż inne,
- miarami punktowymi aglomeracji, które pozwalają na odpowiedź na pytanie, co dzieje się w regionie w zakresie przestrzennej alokacji biznesu, i na ocenę poziomu gęstości tej alokacji.

Jak podkreślono, autorzy wprowadzają również własną miarę pod nazwą SPAG, pozwalającą na analizę przestrzennej aglomeracji, która jest wynikiem projektu badawczego finansowanego ze środków NCN.

Przydatność wybranych metod autorzy przeanalizowali na podstawie symulacyjnych danych, które umożliwiły im zastosowanie najbardziej przydatnych wskaźników wraz z nowym miernikiem do pomiaru specjalizacji trzech wybranych województw Polski: lubelskiego, śląskiego, wielkopolskiego, będących odpowiednikami NUTS2 z uwzględnieniem ich wewnętrznego podziału na jednostki statystyczne typu NUTS3. Obliczenia pozwoliły na uzyskanie reprezentatywnych wyników testowych.

Do ważnej części publikacji należy rozdział poświęcony rekomendacjom. W zestawionych rekomendacjach autorzy podkreślają konieczność całościowej

analizy regionów, rolę strategicznego i wizjonerskiego podejścia w identyfikowaniu obszarów specjalizacji, a także wskazują na znaczenia analiz jakościowych dla budowania sieciowych strategii rozwoju regionalnego.

W całej pracy przejawia się holistyczne i zintegrowane podejście do rozwoju. Wyraźnie wyeksponowanymi podstawami teoretycznymi tego ujęcia są koncepcje tzw. *place based approach* (Fabrizio Barca) i koncepcja kapitału terytorialnego zaproponowana przez takie autorytety nauk regionalnych, jak Roberto Camagni czy Roberta Cappello.

Warto także zauważyć, że autorzy pokusili się o zaprezentowanie (w załączniku) nowego modelu zintegrowanego zarządzania rozwojem w Polsce. Jest to o tyle ważne, że Polska należy do liderów w udoskonalaniu tego podejścia przez wiodące Ministerstwo Rozwoju zajmujące się rozwojem regionalnym i alokacją środków z UE. Założenia modelu zintegrowanego zarządzania rozwojem opracowano w latach 2012–2015, ale koncepcja ta znalazła też potwierdzenie w nowej strategii rozwoju obecnego rządu, dając szanse na jej dalsze intelektualne i naukowe pogłębianie.

Tadeusz Markowski

N O W O Ś Ć W Y D A W N I C Z A

Gospodarka przestrzenna. Koncepcje teoretyczne

Ryszard Domański

Wydawnictwo UEP
Poznań 2018
ISBN 9788374179577
268 ss.

Gospodarka przestrzenna to wielodyscyplinowa dziedzina badań i edukacji oraz działalność praktyczna związana z funkcjonowaniem i dynamiką miast i regionów, z podejmowaniem decyzji o lokalizacji inwestycji, o przeznaczeniu i użytkowaniu gruntów.

Na polskim rynku wydawniczym z dziedziny gospodarki przestrzennej ukazało się dzieło naukowe, którego autorem jest nestor polskiego i światowego nurtu badań ekonomiczno-geograficznych nad gospodarką przestrzenną. Recenzowana publikacja odnosi się do wcześniejszych i współczesnych koncepcji teoretycznych. Wnosi ona znaczącą wartość dodaną z zakresu tożsamości i ewolucji przestrzeni ekonomicznej miast i regionów. Zdaniem autora publikacji, które osobiście podzielam, wskazany kierunek badań może zapoczątkować nowy paradygmat gospodarki przestrzennej.

Recenzowana książka stanowi spójny zbiór koncepcji teoretycznych. Wiele z nich zostało ujętych przy użyciu zaawansowanych narzędzi analizy ilościowej. Publikacja w sposób holistyczny i zintegrowany opisuje i analizuje rozwój badań nad gospodarką przestrzenną. Autor czyni to w sposób głęboko przemyślany, sięgając do literatury światowej, w tym europejskiej, dając czytelnikom, zarówno dojrzałym, jak i młodym badaczom, wgląd w najbardziej fundamentalne i budujące prestiż gospodarki przestrzennej osiągnięcia międzynarodowej społeczności uczonych. Znajduje to potwierdzenie w odwołaniu się do twórców wielkich i nośnych idei z dziedziny gospodarki przestrzennej, takich jak Walter Isard (*regional science*) czy Paul Krugman (nowa geografia ekonomiczna). Dotyczy to także odniesienia się do prac zbiorowych zawierających artykuły autorytetów w dziedzinie gospodarki przestrzennej pod redakcją Roberty Capello i Petera Nijkampa oraz drugiej z prac przygotowanych pod redakcją Philipa McCanna.

W poszukiwaniu nowego paradygmatu gospodarki przestrzennej można także rozważyć uwzględnienie dorobku ostatnich dwóch dekad badań nad gospodarką kreatywną stanowiącą z jednej strony fuzję sztuki, technologii, biznesu,

a z drugiej będącą efektem generowania i eksploatacji różnych form własności intelektualnej. Miasta i regiony kreatywne, ich klasa kreatywna i konsumująca oraz sektor kultury i przemysły kreatywne pozwalają odkrywać nowe horyzonty i perspektywy poznawcze. Rozwój miast i regionów podlega opisowi i objaśnianiu np. poprzez identyfikację i odkrywanie wehikułów rozwoju, a równocześnie przy użyciu rozwijającej się metodologii badań foresightowych i strategicznych pozwala myśleć o kreowaniu przyszłości tych jednostek przestrzennych w kategoriach wartości i wyzwań.

Zamiarem autora publikacji była próba uporządkowania koncepcji teoretycznych gospodarki przestrzennej ze szczególnym uwzględnieniem problematyki złożoności i ewolucji miast i regionów z ukierunkowaniem na zarysowanie nowej konstrukcji teoretycznej. Ma to miejsce przez wprowadzenie nowych założeń i hipotez koncentrujących się na transformacji strukturalnej i przestrzennej samoorganizacji miast i regionów w powiązaniu z kształtowaniem się zachodzących na ich obszarach procesów i zmieniających się obrazów.

W ich ramach rozwój miejski i regionalny pobudzają zarówno innowacje przyrostowe, jak i innowacje radykalne przy założeniu, że rozwój ten jest uzależniony od stanu początkowego (i stopnia bezwładności – dop. mój) oraz od czynników napędowych i trendów zachodzących w otoczeniu. Zdaniem autora recenzowanej książki: „Ewolucja wielkich miast i regionów jest określana przez kod genetyczny ukształtowany przez parytet atrakcyjności tych jednostek przestrzennych”. W formie dyskusji z takim podejściem można przywołać „parytet” konkurencyjności globalnej dużych miast i regionów z kodem genetycznym złożonym z synergicznej triady: kreatywność, innowacyjność, przedsiębiorczość.

Uważna lektura publikacji pozwala na prezentację jej walorów różnorodnym grupom odbiorców, którymi mogą być różne środowiska akademickie, samorządowe, badawcze i eksperckie – w formie dzieła złożonego z dwóch części, z których każda zawiera sześć rozdziałów. W części pierwszej Autor dokonuje retrospekcji kierunków badań nad gospodarką przestrzenną, dając w ten sposób kanon wiedzy tej wielodyscyplinowej dziedziny nauki, edukacji, praktyki i decyzji. Dla studentów i młodych adeptów nauki szczególną rolę może odegrać panorama koncepcji teoretycznych, takich jak: neoklasyczna teoria wzrostu, teoria wzrostu i rozwoju endogenicznego, modele interakcji, lokalizacji i strukturalnej dynamiki, teoria kapitału społecznego, nowa geografia ekonomiczna, ewolucyjna geografia ekonomiczna, modele konkurencyjności eksportowej, innowacyjne otoczenie i regiony uczące się.

W poszukiwaniu i odkrywaniu nowych koncepcji i metod gospodarki przestrzennej, w sieciowaniu ośrodków i zespołów badawczych w podejmowaniu nowych projektów studialno-koncepcyjnych i kreacyjno-rozwojowych rolę centralną odegra zapewne druga część dzieła, w której znajdują się zarodki nowej koncepcji i mechanizmów rozwoju miast i regionów (rozdziały VII i VIII). Jednakże rdzeniem tej części recenzowanej publikacji okazują się rozdziały IX, X i XI. Złożoność, dynamika i ewolucja miast i regionów w średnim i długim okresie to bez wątpienia strategiczny nurt i kierunek dociekań autora i nowe otwarcie dla badań nad gospodarką przestrzenną. Polityka przestrzenna (rozdział XII), a używając

niecego innego języka, polityka rozwoju i zarządzanie strategiczne miastami i regionami, stanowi ujęcie praktyczne i wejście w sferę autonomicznych decyzji samorządowych w powiązaniu z kwestią jakości zarządzania terytorialnego i trwałym rozwojem miast i regionów.

Dowodem wysokiego stopnia użyteczności koncepcji teoretycznych gospodarki przestrzennej jest wykonana przez autora próba zastosowania formuły Harroda-Domara do modelowania wzrostu gospodarki lokalnej w długim okresie do 2050 r. Dotyczy ona gmin subregionu leszczyńskiego w województwie wielkopolskim, dla których odrębnie oraz dla całego badanego obszaru wyznaczone zostały między innymi funkcje endogenicznego wzrostu.

Podsumowując recenzję dzieła naukowego prof. Ryszarda Domańskiego, warto zwrócić uwagę na jego powściągliwość jako wybitnego znawcy problematyki gospodarki przestrzennej w ocenie postępu własnych dociekań. A także na niebywałą moc jego intelektu w myśleniu o swojej przyszłości jako badacza. Profesor stwierdza, że w pracy udało mu się zrealizować postawione postulaty badawcze tylko w przybliżeniu, a w drodze prowadzącej do teorii autor zamierza dążyć dalej podjętą problematykę (s. 253). Nie mam wątpliwości, że nie tylko poznański ośrodek badań nad gospodarką przestrzenną będzie towarzyszyć Profesorowi w drodze ku ewolucyjnemu przekształcaniu się polskich miast i regionów w długim okresie.

Katowice, maj 2018

Andrzej Klasik